

LANGS DE HELIGENWEG

LANGS DE HEILIGENWEG

*Perspectief van enige vroeg-middeleeuwse
verbindingen met Noord-Nederland*

M. P. van Buijtenen

Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen
Verhandelingen Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, deel 94

B.V. Noord-Hollandsche Uitgeversmaatschappij, Amsterdam, 1977

ISBN 0 7204 8341 7

Aangeboden in de vergadering van 11 oktober 1976

Tenzij anders vermeld zijn de situatiekaarten getekend door
de heer C. Reitsma te Leeuwarden

Inhoud

Terreinverkenning 7

Tangenten 7

Zuidwaarts 17

Uitgangspunt 17

S. Salvius. S. Chrysanthus

Prüm – Münstereifel: Doodlopende weg 20

S. Odulphus. S. Riquier

Staveren – Utrecht – Oirschot –

Borgloon – Centula 30

S. Odulphus

Dendermonde – Staveren 38

Politiek aan de Schelde 10e–11e eeuw 44

Ontginning en grafelijkheidspolitiek rond 1000 46

Nieuwe bisschop van Utrecht

Nieuw licht op S. Odulphus 51

Passio Friderici 13e eeuw? 55

Oostwaarts 58

Verward kaartbeeld 58

Grensoverschrijding 61

S. Odulphus sleutelfiguur 64

Identificatie Ferlerhe?	65
Nieuwe aanpak door Utrecht	67
Driesprong Varsseveld	69
De kortste weg	75
De vluchtweg	75
De juiste weg?	77
Naar de Elbe	
Erfurt Quedlinburg – Maagdenburg	79
S. Odulphus patroon van Maagdenburgs voorstad Frose	82
Het volle licht op S. Odulphus, bisschop van Utrecht	88
<i>Perspectief</i>	92
Regnum	92
Sacerdotium	99
<i>Kanttekeningen</i>	109
‘Groot-Drente’?	109
Grenzen van Decanatus en Comitatus in Drente identiek?	111
Bezwaren tegen ‘Groot-Drente’?	115
‘Klein-Drente’ en ‘Groot-Staveren’?	120
<i>Bijlagen I–XIII</i>	127

TERREINVERKENNING¹

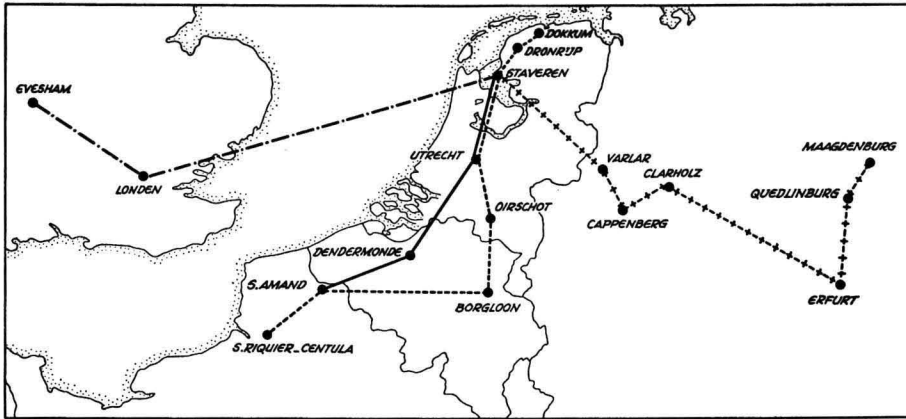
Tangenten

‘Geschiedschrijving uit verlangen van de mens geboren om de wereld buiten hem te verkennen’², voert soms op enge binnenpaden. De positie van de onderzoeker vertoont hier gelijkenis met die van de analyticus van een schaakpartij. Er is echter verschil. Kent de laatste veelal de volgorde der zetten, de eerste ziet alleen de stand van een afgebroken spel en de uitgewisselde stukken. Moeten beiden verdisconteren, dat ook de spelregels in verloop van tijd aan wijziging onderhevig waren – hetgeen kennelijk wel eens over het hoofd wordt gezien – dan moet men over een goed gesternte beschikken om niet aan het dwalen te geraken. Wie liever in Clio’s domein wil wandelen dan spoorzoeken, moet niet proberen ‘langs de heiligenweg’ te gaan. Het is een hoogst verraderlijk gebied, en goede gidsen zijn, zeker voor Nederland, witte raven.

De gekozen titel verdient zeker enige uitleg. De pogingen om door middel van namen van patroonheiligen van oude kerken iets meer te weten te komen over haar ontstaansgeschiedenis en politieke achtergronden, hebben in Duitsland wel de meeste weerklank gevonden en succes geboekt. Het is tekenend, dat de Duitse vakgenoten – doorgaans gauw klaar op terreinen van wetenschap en techniek om in eigen taal het woord te smeden dat de

¹ Mededeling (in verkorte vorm) uitgesproken in de vergadering van 8 februari 1971. De organisatie z.w.o. verleende steun voor het archiefonderzoek in het buitenland. Door persoonlijk toedoen van Mr. H. W. van Doorn, minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, waarvoor gaarne dank zij betuigd, kon deze studie worden voleind. Dank zij hier tevens gebracht aan de collega’s van de rijksarchieven in Utrecht, Hasselt (België), van het Staatsarchiv in Münster, eveneens Dr. W. Ehbrecht aldaar, Prof. Dr. H. Platelle te Rijsel en Dr. D. Liévois te Dendermonde, Dr. K. Fischer te Coesfeld en vooral Prof. Dr. W. J. Alberts te Voorst, Dr. A. C. F. Koch te Deventer, A. de Meijer O.S.A. te Utrecht, Drs. J. Visser, Rijksarchief te Leeuwarden.

² Martinus Nijhoff, Lees maar, er staat niet wat er staat, Den Haag, 1966⁵, p. 17.

zaak vereist – zich hier met ‘Patroziniënforschung’ behelpen. Kruitwagen¹, die ten onzent vermoedelijk het meest tactisch de mogelijkheden van zulk methodisch onderzoek heeft uitgebuit, bediende zich van de term ‘heiligen-geografie’, liggend in de richting van het Duitse ‘Kultgeographie’.

Zender², een van de meest professionele vorsers op dit terrein in Duitsland, dacht onlangs te mogen vaststellen, dat sinds het begin van deze eeuw iedere historicus dit onderdeel van de geschiedbeoefening wel onder de knie had. Fichtenau³, die er grote waarde aan toekende, houdt het eerder op een zekere aversie tegen dit onderdeel van het vak. Hij gaat in op de gronden van die weerstand, voornamelijk de afkeer in de vorige eeuw bij liberale en protestantse geschiedschrijvers opgeroepen door meer ijverige dan vakbekwame katholieken, die niet voldoende afstand konden nemen bij het vaststellen van het ‘discrimen veri ac falsi’ in de oude verhalen en overleveringen.

Voor Nederland moeten wij eerder rekenen met een gemis aan invoelingsvermogen voor de overbevolkte ‘Heiligenhimmel’ (Zender), sinds de ‘santenkraam’ met de Reformatie werd weggevaagd. Zondert men enkelen als o.a. Moll onder de ouderen, Fockema Andreae en Slicher van Bath temidden

¹ B. Kruitwagen, Studiemateriaal (Heiligen-geografie) voor den middeleeuwschen Kalender van het bisdom Utrecht, in: *Laatmiddeleeuwsche paleografica, paleotypica, liturgica, kalendalia, grammaticalia*, 's-Gravenhage, 1942, p. 153–224.

² Die Möglichkeit Patroziniën, insbesondere die Wahl eines Schutzheiligen für eine Bischofs-, oder Pfarrkirche, für historische Erkenntnisse auszuwerten, darin zu den übrigen schriftlichen und sachlichen Zeugnissen eine zusätzliche Quelle zu sehen, ist seit dem frühen 19. Jahrhundert bekannt und gehört seit dem Beginn des 20. Jahrhunderts zum Rüstzeug des Historikers. M. Zender, *Entwicklung und Gestalt der Heiligenverehrung zwischen Rhein und Elbe im Mittelalter*, in: *Ostwestfälisch-Weserländische Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde*, Münster, 1970, S. 280–303.

³ Nun ist es freilich nicht jedermanns Sache, sich in ein Thema zu vertiefen, das dem Denken der meisten Menschen völlig fremd geworden ist. Aber während die Tendenz, im Mittelalter nur die eigene Zeit oder ihr ‘finsteres’ Gegenbild zu suchen, durch Romantik und Historismus ansonsten zumeist überwunden wurde, gehört das Reliquienwesen immer noch zu den gern gemiedenen Gebieten, H. Fichtenau, *Zum Reliquienwesen im früheren Mittelalter*. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, Bnd. LX, 1952, S. 62.

der lateren uit, dan blijken er ook bij ons slechts 'rari nantes in gurgite vasto'.

Niet alleen is dit terrein van onderzoek omvangrijk en uitgestrekt, ook de benaderingswijzen zijn zeer uiteenlopend. Had Coens, de grote Bollandist, in zijn studie¹ over oude litanieën laten zien hoe de spreiding van die namen was verlopen, Kruitwagen² keerde het procedé om en ging niet exentrisch maar concentrisch te werk. Hij zocht na hoe b.v. in een kalender van een bepaald bisdom de heiligenselectie was tot stand gekomen. 'Hoofddoel is', verklaart hij, 'naar een juiste methode te zoeken om van zoo'n schijnbaar levenloze, willekeurig bijeengeplaatste serie Heiligennamen een levend stuk internationale, nationale, regionale en locale geschiedschrijving te maken.' Er moet worden nagegaan of er uit die dingen nog niet méér te halen is dan er reeds gehaald is.

Als, voorlopig onbereikbaar, ideaal – bij gebrek aan de nodige monografieën – droomt Zender van een beeld van het 'Heiligenlandschaft in ihrer eigenen Gestaltung durch die Jahrhunderte hin'. Vroeger onderzoek heeft volgens deze auteur al veel licht geworpen op nederzettingsgeschiedenis, kerkelijke organisatie, politieke en maatschappelijke toestanden, maar zij bleven te regionaal bepaald en te beperkt tot één of enkele figuren. Waar de Duitsers op mikken, en wat voor deelgebieden reeds tot stand kwam, is de voltooiing van een Germania Sacra. In dit voetspoor gaat in Nederland haast eenzaam Kok³ met zijn proefschrift en daarop volgende studies. Doel is daarbij het situeren en het vastleggen van heiligennamen en van de jaren waarin deze voor het eerst als kerk- en altaarpatronen worden genoemd. Voorop staat vooral het inventarisatiekarakter. Conclusies worden uiterst voorzichtig en spaarzaam gegeven. Pelgrimsweg en handelsroute tekenen zich op deze wijze dikwijls in het kaartbeeld al af.

Moeilijker en riskanter is het om aan de hand van een enkele of een paar heiligennamen van mindere allure of bekendheid met 'schöpferische Phantasie' door te stoten naar aanknopingspunten met duidelijker historisch bepaalde gegevens. Wanneer de dichter⁴ gelijk heeft met zijn: 'Een naam van iemand die niet meer bestaat / blijft soms nog lang onder de mensen', dan geldt dit a fortiori voor heiligennamen. Lastig is intussen, dat de faam van de dragers ervan 'eundo crescit'. Het kost in zulke gevallen steeds veel hoofdbreken om onder de aanslibbels der traditie de parel van de waarheid vandaan te halen.

¹ M. Coens, *Anciennes Litanies des Saints*, *Analecta Bollandiana*, T. LIV, 1936, en T. LV, 1937.

² Kruitwagen, a.w., p. 156–157.

³ H. J. Kok, *Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, Assen, 1958.

Dezelfde: De patrocinia van de HH. Servatius, Gertrudis en Lambertus in het middeleeuwse bisdom Utrecht, *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, dl. VI, p. 291 vv. Laatstgenoemd artikel is een aanvulling op Zender, *Räume und Schichten mittelalterlicher Heiligenverehrung in ihrer Bedeutung für die Volkskunde*, Düsseldorf, 1959.

Dezelfde: Inventaris van de kerkpatrocinia in het Zeeuwse deel van het middeleeuwse bisdom Utrecht, *Archief, mededelingen van het koninklijk Zeeuws genootschap der wetenschappen*, 1972 en 1973, p. 151–233.

⁴ G. Achterberg, *Reflexie uit: Cryptogamen*, dl. 4, Amsterdam, MCMLXI, p. 12.

Om gemakkelijk rijzend misverstand te voorkomen dient iets te worden verduidelijkt aan de term 'schöpferische Phantasie', waarover men volgens Hömberg¹ moet beschikken om in deze materie vruchtbaar te kunnen opereren. Die woorden bedoelen alleen een rechtvaardiging te zijn van de habitus zich te willen inleven of in te denken in een middeleeuws levensmilieu, waarvan wij verre staan. Het komt er eigenlijk op neer, dat wij zouden moeten beschikken over een 'Lentetij der middeleeuwen' van de hand van een Huizinga, waarin de 'joyeuse entrée' van allerlei 'buitennissige' heiligen werd beschreven. Buitennissig was in ieder geval de heilige, waarmee ik, zoals het toeval wilde, reeds bij mijn eerste publikatie² te maken kreeg. Dit soort 'uitschieters' van de heiligenkalender bieden vaak ook de meeste kans. De heilige, die in 'St. Elbrecht, een mystificatie op Kralingeroord' in 1940 te voorschijn kwam, was zelfs ook nog een fictie, nl. de in de hagiographie van Europa rondspokende Sinte Ontcommer alias S. Wilgefortis. Wat het resultaat ten aanzien van het leggen van grotere verbanden aangaat, kan de formulering wellicht het veiligst aan een recensente³ worden overgelaten. 'Met zijn . . . onderzoek heeft de schrijver meer bereikt, dan dat hij eenige fabels over St. Adelbert en St. Hildepreghth uit de wereld hielp. Door 't schakelen van St. Elbrecht aan het Christusbeeld van Lucca heeft hij aangetoond, dat het 15e eeuwse Rotterdam . . . open stond voor de religieuze en culturele stroomingen, die toen over Europa gingen. En waar de weg, die de vereering van een bepaalde heilige gevolgd heeft, meestal beslissend is voor het vaststellen van handels-relatie, kan ook de economische geschiedschrijving met dit artikel haar voordeel doen.' 'Rotterdam kreeg geen St. Ontcommer uit Vlaanderen of Brabant, maar een St. Helericus uit Noord-Duitschland. Dit geeft stellig te denken over de richting, waarin handel en scheepvaart zich in die dagen bewogen.'

Het stemt tot voldoening, dat een latere, critische afweging van dit onderzoek⁴ erin waardeerde dat 'ondanks de ontstentenis van concrete gegevens' voor een lokaal-historisch beperkt gegeven de natuurlijke samenhang met belangrijke internationale verschijnselen werd ontdekt. Maar vooral, dat in dit rapport gepreludeerd werd op wat Hömberg later als 'schöpferische Phantasie' zou kwalificeren 'scherpe intuïtie en vaardig

¹ Eine jede wahre Geschichtsschreibung setzt neben kritischer Prüfung auch schöpferische Phantasie voraus; denn nur diese, auf Einfühlungsvermögen und logischem Durchdenken des Tatsachenstoffes beruhend, ermöglicht uns, die überlieferten Namen und Daten, die in der Vereinzelung bedeutungslos sind, in einen grösseren Zusammenhang einzuordnen und eben damit zum Sprechen zu bringen. Dass diese schöpferische Phantasie, so notwendig sie auch für jede Gestaltung der Geschichte ist, für uns, die wir Forscher und nicht Dichter sind, niemals zur Herrin werden darf, sondern Dienerin sein und bleiben muss, darf freilich nicht vergessen werden. A. K. Hömberg, Geschichte der Comitate des Werler Grafenhauses, Westfälische Zeitschrift 100, 1950, S. 11.

² M. P. van Buijtenen, St. Elbrecht, een mystificatie op Kralingeroord, Rotterdamsch Jaarboekje, 1940, p. 142 vv.

³ A. C. Kersbergen, St. Elbrecht, een mystificatie op Kralingeroord, De Maasbode, 3 April 1940. Avondblad.

⁴ Juryrapport Struycken-prijs. Annalen, Vereniging tot het bevorderen van de beoefening der wetenschap onder de Katholieken. Jrg. xxxv, afl. 1, 1945, p. 88.

combinatievermogen, dat echter door zelfkritiek in toom wordt gehouden.’

Maar één zwaluw maakt nog geen zomer. De waarschuwingen, dat men hier gauw op drijfzand bouwt, komen niet eens van buitenstaanders, doch van insiders. Bij pogingen om, naar goed vaderlands gebruik, iedere heilige zijn kaarsje te geven, zorgt men maar al te gauw voor dwaallichten. De waarschuwingen, dat dit terrein vol voetangels en klemmen ligt, zijn door terzake kundigen zo nadrukkelijk gesteld, dat er niet luchthartig aan voorbij mag worden gegaan. In het standaardwerk¹ over het bisdom Keulen tot de 12e eeuw, stelt Oediger een aantal misgrepen duidelijk aan de kaak. Toegegeven, dat de ‘Patrozinienforschung’ een aantal zaken tot klaarheid heeft gebracht, ongelukken zijn ook niet uitgebleven. Over de ouderdom van een kerk of over haar stichter zegt de patroonheilige zonder meer niets. Natuurlijk geven sommige perioden lievelingsheiligen te zien, zijn Petrus- en Mariakerken vaak zeer oud, is Martinus een Frankische heilige, komt Salvator rond 800 dikwijls als titel voor en kan men van Keulen zeggen, dat de kerken er aan west-frankische heiligen zijn toegewijd, zodat haar stichting van vóór 925 moet dateren. Alles bij elkaar blijven dit soort gegevens uiterst vaag: er zijn altijd kerken aan Maria en Petrus gewijd en nog in de 11e–12e eeuw worden er S. Maartenskerken gesticht. Voor een fixering van de stichtingsjaren zijn heiligennamen ontoereikend. Moge het waar zijn, dat kerken op koningsgoed gebouwd doorgaans aan S. Maarten zijn gewijd, een omkering van de redenering is onjuist. Een kras voorbeeld van een valse gevolgtrekking levert de schrijver voor Millingen/Düffel. De stichting van de kerk aldaar, welke zeer oud moet zijn, was men geneigd op grond van het Willibrord-patronaat aan de abdij Echternach toe te kennen. Een oorkonde van circa 720 laat weten dat zij als Mariakerk werd geschonken aan Rinderen, waar Willibrord ‘custos’ is geweest. Het patronaat moet later gewisseld hebben. Slicher van Bath, die in zijn nederzettingsgeschiedenis van Oostelijk Nederland² getracht heeft dit materiaal te laten meespreken, noemt het resultaat van zijn inspanningen rondweg ‘ontmoedigend’. Bij hem ook de steeds gehoorde klacht, dat de kerkpatroon altijd practisch later bekend is dan de kerkstichting en dat er veel fantasie is, die in het verleden de onwetendheid heeft moeten goedmaken. Zijn deceptie is echter niet al te groot, want zijn verwachtingen waren niet erg hoog gespannen. Zelfs denkt hij, dat als een uitgebreider onderzoek voor Nederland in zijn geheel zou worden verricht, of de kennis over de verspreiding van de cultus van een bepaalde heilige, succes in de toekomst zou brengen, Oost-Nederland dan toch wel buiten de prijzen zou vallen.

Dit moge dan in al zijn somberheid waar zijn, maar in de lijst van vijftig heiligennamen, welke hij voor zijn gebied heeft aangetroffen lopen er beslist enkele mee, die bij nadere toetsing toch wel eens wat te zeggen zouden kunnen hebben. Wanneer Lambertus (Wilsum 1215) door de auteur onder de zogenaamde ‘nationale’ heiligen wordt gerekend, is het gelijk in

¹ W. Neuss und F. W. Oediger, *Das Bistum Köln von den Anfängen bis zum Ende des 12. Jahrhunderts*, Bnd. I, Köln, 1972², S. 218–219.

² B. H. Slicher van Bath, *Mensch en land in de middeleeuwen. Bijdrage tot een geschiedenis der nederzettingen in Oostelijk Nederland*, dl. I, Assen, 1944, p. 23 vv. Bijlage 4. Patrocinien p. 232–233.

zoverre aan zijn kant, dat deze voor Luik zo saillante heilige altijd braaf van de oudste tijden af in Utrechts feestkalender te voorschijn komt. Bij gelukkig combineren echter is er soms aanwijzing waarom deze heilige nu plots in noordelijk of oostelijk Nederland kerkpatroon moest worden. Zo kan ik persoonlijk weinig gelukkig zijn met Koks opmerking¹ over het Lambertuspatronaat in het Friese Menaldum, welke kerk in de 13e eeuw al wordt vermeld, vermoedelijk veel ouder is, en later onder het Witherenklooster Lidlum behoorde. Aangezien Lambertus, zegt Kok, bij de Praemonstratensers geen grote verering genoot, zal die keuze niet van hen zijn, waarmede men kan instemmen. Dan besluit hij: 'Misschien hebben de parochianen van Menaldum invloed op de keuze van het St. Lambertuspatrocinium gehad', wat ik meen te mogen betwijfelen. Dit Lambertuspatrocinium, alsook het Odulphuspatronaat van Varsseveld, het laatste door Slicher van Bath genoemd, zullen in onze beschouwingen dan ook nog aan de orde komen.

De grote moeilijkheid om tot die vroege tijden 'when the saints go marching in' terug te komen, is vooral voor ons land het gebrek aan schriftelijke overleveringen in deze materie. Voor Duitsland liggen de zaken hier veel gunstiger². Al zijn de bronnen dan niet ten volle betrouwbaar, met voorzichtige interpretatie leren zij toch het nodige. Bijzonder belangrijk zijn in dit verband de zogenaamde relieken-translaties. Vaak bizarre geschiedenissen over het goedschiks dan wel kwaadschiks binnenhalen van overblijfselen bij voorkeur van martelaren: een soort door religie geïnspireerde goldrush, met dezelfde koortsverschijnselen van de kant van de kortelings gechristianiseerde stammen in Germanië naar zuidelijke en westelijke regionen bij tientallen en tientallen ondernomen. Na de verovering van de relieken drukken de heiligen waaraan ze toebehoorden hun naam als een handelsmerk op de kerk van de stad of abdij, waar ze berusten. Zoals heden 'eau de Cologne' een richting aanwijst en Chartreuse voor twee zaken staat, zegt in de middeleeuwen Lambertus iets van Luik, en Vitus direct of indirect meestal wat van Corvey aan de Wezer.

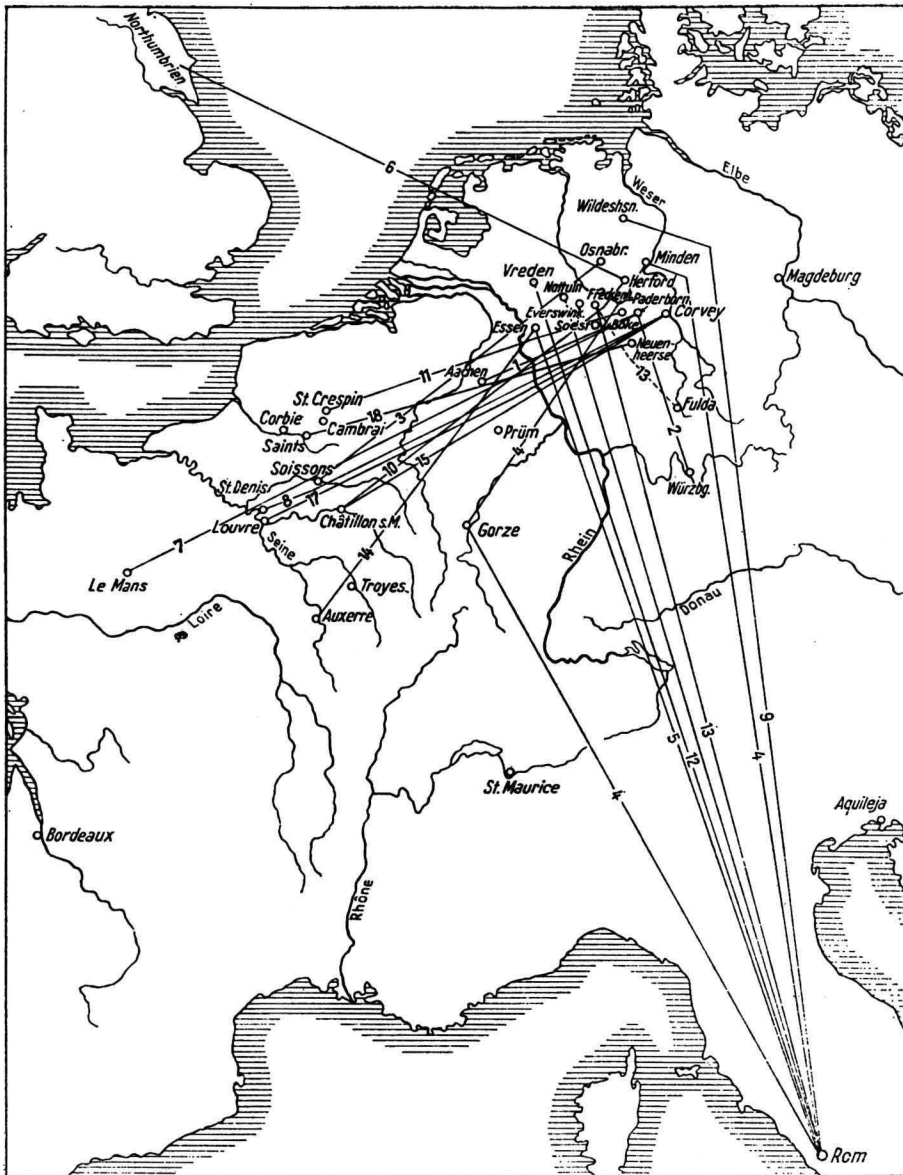
Het kan verwarrend lijken, dat hier zonder nadere motivering, van de heiligen op hun relieken in verband met het patrocinienonderzoek wordt overgegaan. Dit is minder willekeurig dan het zich laat aanzien. Patrocinium kent meer betekenissen en reeds in de 7e eeuw gebruikt Eligius van Noyons het in de zin van relikwie³. Afhankelijk van de vraag of de later ter sprake komende 'Passio Friderici' uit de 11e dan wel uit de 13e eeuw stamt, valt op te merken, dat dit woord daar toen nog in deze betekenis werd gebruikt⁴. Wanneer dan verder nog is vastgesteld, dat een relikwie, een

¹ Kok, De patrocinia van de HH. Servatius, Gertrudis en Lambertus, AGKKN., VI, p. 327.

² K. Honselmann, Reliquientranslationen nach Sachsen, Das erste Jahrtausend. Kultur und Kunst im werdenden Abendland an Rhein und Ruhr, Teilband I, S. 166.

³ Ad ecclesiam quoque frequentius convenite, sanctorum patrocinia humiliter expetite . . . МГН. Scriptores rerum Merov. Bnd. IV, 1902, p. 753.

⁴ Sacro autem rite celebrato Dei servicio, vestitus ut est intravit sacrarium sancti Iohannis evangelistae, in quo et illius steterat sarcophagus, exclusisque cunctis praeter unum suum cappellanum deforis, patrocinia sanctorum lacrimis et suspiriis implorabat omnium et ad se missos introducere fecit. МГН. Scriptores, T. XV, 1887, p. 353.

Relieken­translaties naar Saksen in de vroege middeleeuwen. Naar K. Honselmann.

­schedel, een arm als 'corpus' van de heilige werd beschouwd¹, dan behoeft men ook niet vreemd te staan tegenover het feit, dat verschillende, soms ver uiteengelegen plaatsen in West-Europa erop bogen het 'corpus' van de heilige te bezitten en zijn of haar feestdag op dezelfde dag vieren. Meer licht geeft dan weer, naast een vermelding in de kalender van de feestdag, die

¹ H. J. Kok, Zur Patronizienforschung in den Niederlanden, *Miscellanea Mediaevalia* in memoriam Jan Frederik Niermeyer, Groningen, 1967, p. 408. Zie ook Fichtenau, o.c. p. 67 Anm. 23. De hoofden van de apostelen in de S. Jan van Lateranen werden aangeduid als 'corpora apostolorum Petri et Pauli': voor deze algemene begrippen nu ook H. Holzbauer, *Mittelalterliche Heiligenverehrung – Heilige Walpurgis –*, Eichstätter Studien, Bnd. v, 1972.

van de viering van de 'translatio', de verheffing van het gebeente of het begin der overbrenging of van de dag van aankomst (adventus) der relieken.

Te weinig hebben wij geleerd bij de beoefening van onze regionale geschiedenis over de grenzen te kijken. Men heeft geen kans gezien om, wat ten onzent geïsoleerd een enkele maal zich voordoet, als onderdeel in te passen in de cultuurbeweging. De reden waarom historici deze gegevens liever links laten liggen, komt mede daarvandaan dat er in het verleden irrelevante vragen aan de orde kwamen over de echtheid van de relikwieën en de romantische opvulling van de overbrengingsverslagen met allerlei overdreven wonderverhalen. De historicus moet de beoordeling daarvan maar liever aan theologen c.q. parapsychologen overlaten, volgens Fichtenau. De historisch belangrijke facta: wie de bemiddelaars waren, vaak koningen, bisschoppen, abten van invloedrijke kloosters, de deelnemers aan de 'expedities', de gevolgde routes worden dusdoende veronachtzaamd. Het is weliswaar dwingende eis alle valse romantiek te mijden, maar er blijven genoeg elementen voor een 'clean' geschiedverhaal aanwezig. Fichtenau¹, die de hoofdlijnen van dit cultusgebied de revue heeft laten passeren, zegt dan ook terecht: 'Diese Dingen zu übergehen und kalte Geschichte zu schreiben, geht andererseits noch weniger an, denn damit würde das Gesamtbild oftmals geradezu verfälscht werden.'

Bijzonder sterk is de rol, die de uitwisseling van de relieken in politiek opzicht heeft gespeeld. Is er in de Karolingische tijd aanvankelijk nog een zekere terughoudendheid te bespeuren tegen dit soort ondernemingen, die voor en na al plaats grepen, het duurde niet lang of er was sprake van een snel om zich heengrijpende rage. Voor Rome speelt op de achtergrond mee, dat het hierin een middel ziet de jonge Germaanse volken te binden. In het geheel van de christianisering oefent het een diepgaande invloed uit. Er is een sterke werking op de volksverbeelding van uitgegaan. De heilige wordt na zijn translatie de beschermer van de stad, die tot in het rechtsleven toe zijn macht doet gevoelen. De zuiveringseed in het proces wordt op zijn relieken afgelegd. Rondom zijn verering ontstaat, om met Hauck te spreken, een 'Lokalpatriotismus'². Ook in onze streken kennen wij later het geval³, dat men weigerachtig is de eed af te leggen op relieken van andere heiligen dan de eigen.

Wordt de 'heiligenweg' voor een bepaalde eeuw op de kaart uitgezet, dan treden soms de politieke krachtsverhoudingen duidelijker naar voren dan van elders valt af te lezen. Vóór de 8e eeuw lopen lijnen voor Beieren en omliggend gebied naar Rome en Bourgondië. In de 9e eeuw is er vooral bij de Saksen een onvoorstelbare import uit Rome en de westfrankische streken. Stagnatie ontstaat na de invallen van Scandinavië uit om later in de 10e eeuw weer een opleving te doen zien.

Het heeft voor ons doel weinig zin, hetzij series van heiligennamen op te sommen of de spreiding van hun vereringsplaatsen, zoals die vaak al zijn

¹ Fichtenau, o.c., S. 63.

² A. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands, Tl. II, Leipzig, 1890, S. 683 Anm. 3.

³ Insuper protestarunt ipsos habere potestatem proprios sanctos tenendi vel nostros sanctos concedendi . . . Sloet, Oorkondenboek Gelre en Zutfen, II, 's-Gravenhage, 1876, nr. 647, p. 655.

getekend, opnieuw af te beelden. Eén uitzondering is wel gewettigd, nl. voor het verloop in Saksen in de 9e eeuw, omdat er voor ons vaderland een parallel valt aan te wijzen. Eén bepaalde translatie naar het gebied tussen Trier en Keulen, zal bovendien aan de orde komen. Een goede indruk van de gang der gebeurtenissen geeft de overzichtskaart van Honselmann. Hij onderscheidt terecht in de groep van 17 translaties drie categorieën. De eerste hangen samen met de stichting van bisdommen en abdijen in het laat veroverde en gechristianiseerde Saksen. De tweede met die waarover 'translatieverhalen' bestaan en de laatste, alleen uit summere aanduidingen bekend.

Voor het bisdom Paderborn gaat het om relieken van S. Kilian, die vermoedelijk, – zonder dat de juiste tijd van overbrenging valt aan te geven, – door missionarissen uit Würzburg moeten zijn meegebracht. Voor het bisdom Minden is de auteur geneigd, ondanks vroeger geopperde bezwaren, de reliekenoverdracht van de martelaren Crispinus en Crispinianus naar Osnabrück op tussenkomst van Karel de Grote terug te voeren. Ten aanzien van de overblijfselen van Gorgonius, martelaar onder Diocletiaan, die bij stichting van het bisdom Minden van belang geweest moeten zijn, is het onzeker of er een directe translatie van Rome uit is geschied, dan wel dat een herkomst moet worden aangenomen uit het door Chrodegang van Metz gestichte klooster Gorze, waarheen genoemde bisschop ze in 764 had gebracht.

Uitvoerig zijn de berichten over de tocht, die de relieken van Liborius in 836, op bevel van keizer Lodewijk de Vrome van Le Mans naar Paderborn maakten en die een 'jumelage' tussen beide plaatsen tengevolge had. De gehele reis verder over Chartres en Parijs naar Maas en Rijn, de wonderen onderweg worden beschreven en de aankomst, waarbij de clerus hymnen en het volk Kyrie eleison zong.

Pro memorie vermelden wij alleen nog maar de translaties van S. Vitus, eveneens in 836, door abt Warin uit S. Denis naar Corvey aan de Wezer. Andere, uit de jaren 839, 864, 867 en 891, gaan wij stilzwijgend voorbij.

In te stemmen valt er met Honselmanns conclusie, dat uit dit materiaal blijkt hoezeer Europa in die eeuw een zekere eenheid vertegenwoordigt. Al is het van belang te weten, dat deze 'Translationsheiligen' van de 9e eeuw in Saksen van weinig importantie blijken voor de latere tijden, toch moet men bij onderzoek erop verdacht blijven, dat zij opeens een onvermoed perspectief kunnen openen en onbekende relaties aantonen.

Ongetwijfeld zou ik op meer bijval van de critici hebben mogen rekenen, als ik de ontrafeling¹ van het Magnus Forteman verhaal, de vermeende Friese held, die onder Karel de Grote furore gemaakt zou hebben – een verhaal, dat een stuk laat middeleeuwse geschiedschrijving zo onverteerbaar maakt – nog nadrukkelijker dan ik al deed, in dit kader had geplaatst. In substantie komt het erop neer, dat Friezen, naast Franken en Angelsaksen, bij de invallen der Saracenen strijdend in Italië op een achtervolging tot in Apulië in 848 te Trani het lichaam van de heilige bisschop Magnus, onder Decius gemarteld, vonden. Na veel verwikkelingen kregen zij een

¹ M. P. van Buijtenen, De grondslag van de Friese vrijheid, Assen, 1953.

arm als relik mee, en werd de rest bijgezet in de Friezenkerk gewijd aan S. Michaël in Rome bij het Vaticaan. De arm werd, naar het heet, bewaard in de S. Michaëlskerk in Harlingen tot in de 16e eeuw. Als een demonstratie 'ad oculos' laat het zegel van de streek rond Harlingen, nl. Wyldinghen, de toedracht van het verhaalde zien: de tronende bisschopsfiguur met als randschrift S̄s. Magnus dux Frisonum, de keerzijde met een strijder in uitrusting. Dit zegel heeft de verwarring in de hand gewerkt, zodat een verbasterde traditie, die bisschop en krijger niet meer wist uiteen te houden, een Friese 'dux' Magnus Forteman in het leven riep. Haast bijkomstig daarbij is de omstandigheid dat hetgeen geschied was, werd terugverlegd tot in Karel de Grote's tijd en vrijheidsprivileges-adspiraties eraan werden vastgeknoopt. Wel klinkt in de Magnussage, die deze wensdroom vertolkt als bekende klank: 'Zodra de brief met privileges ter hand gesteld was, hief nu Magnus een lofzang aan 'Christus zij onze genade, kyrioleys', dat uit andere translatieverhalen goed bekend is. Te meer is het Magnusverhaal geloofwaardig als wij het plaatsen naast dat van een reliekenoverdracht vier jaren vroeger aan abt Markward van Prüm in 844 door paus Sergius II toegestaan. Vóór de uittocht uit Rome had de abt deze relieken eerst nog even ondergebracht in de nabij de S. Michaëlskerk van de Friezen gelegen S. Salvator van de Franken. Ook op deze 'translatio' zullen wij in later verband moeten terugkomen.

De winst van 'Patrozinienforschung' wordt haast altijd op uiterst omslachtige wijze behaald. Bollandisten vullen hun *Analecta* en hun leven met dit soort niet te ontlopen analyses. Wanneer zij niet geheel afwijzend¹ knikken, dan is er misschien al iets bereikt van wat een laat-middeleeuws tractaat aanduidt als de 'Solacio de ludo scaccorum'.

¹ L'histoire des reliques de S. Magnus est un écheveau difficile à démêler. Le bollandiste Cuperus dans son commentaire sur les Actes de S. Magnus désespérait d'y jamais voir clair. M.v.B. apporte quelques précieuses indications. . .

Les difficultés soulevées par Cuperus demeurent entières. Mais la datation et l'interprétation de l'inscription de l'église Saint-Michel des Frisons sont des éléments positifs dans la voie de la solution. Pour hâter cette dernière et pour éclairer la légende de S. Magnus en général, le travail de M.v.B. sera d'un grand secours.

Analecta Bollandiana. T. 72, 1954, p. 467.

ZUIDWAARTS

Uitgangspunt

Stammend uit de randgebieden van de geschiedvorsing, zoals nadrukkelijk werd betoogd, is 'Patrozinienforschung' van nature voorbestemd tot het vervullen van een bijkomende taak. Alleen als aan de overige bronnen geen historisch samenhangende uitspraken vallen te ontlokken, wil zo'n patroonheilige het zwijgen een enkele keer soms doorbreken. Vereiste is dan wel, dat men een beetje in diens idioom is ingevoerd. Het 'ut, re, mi, fa, sol' uit de hymne van S. Jan de Doper¹, moeten wij dan bovendien nog in het 'proprium' van de heilige in kwestie kunnen transponeren. De historicus, die dit soort vragen ontloopt, valt niet te verwijten, dat hij de weg van de minste weerstand kiest. Zo'n houding valt in laatste instantie te verwachten van een mediaevist als Gosses², die met onvoorstelbaar indringings- en doorzettingsvermogen zich zette om orde te scheppen in de vroege geschiedenis van Drente. Pijnacker Hordijk³ had in 1888 met teleurstelling moeten vaststellen: 'Het landschap Drente, dat zoo rijk is aan hunebedden, grafkelders en allerlei gedenkteeken der oudheid, wordt vóór de 12e eeuw in oorkonden en andere bronnen der geschiedenis slechts zelden vermeld'. Met dit gebrekkig materiaal, waarop geen noemenswaardige aanvulling is gekomen, moest Gosses, en moeten wie na hem komen, het zien te stellen.

Om zoveel mogelijk uit deze impasse te geraken, ontwikkelde hij de taktiek om via een omtrekkende beweging – en wel van Friesland uit – een

¹ <i>Ut queant laxis</i>	<i>resonare fibris</i>
<i>Mira gestorum</i>	<i>famuli tuorum</i>
<i>Solve polluti</i>	<i>labii reatum</i>
<i>Sancte Joannes.</i>	

In vesperis S. Joannis Baptistae, Breviarium Romanum 23 Junii.

² I. H. Gosses, De organisatie van bestuur en rechtspraak in de landschap Drente, Groningen, Batavia, 1941.

³ Quedam narracio de Groninghe, de Thrente, de Covordia et de diversis aliis sub diversis episcopis Trajectensibus, ed. Mr. C. Pijnacker Hordijk, Werken Hist. Gen., Nwe serie no. 49, Utrecht, 1888, p. v.

proeve van grondpatroon voor Drente's bestuur en rechtspraak voor die vroege periode te ontwerpen. Met deze noodgedwongen keuze van Friesland als uitvalsbasis, nam hij niettemin sterke troeven in handen. Als weinig anderen kende de auteur de geschiedenis van zijn geboorteland Friesland. Er wordt verteld, dat Gosses eigenlijk ál zijn studies heeft bedoeld als vóórstudies voor zijn nooit verschenen boek, dat hij als apotheose aan Friesland had willen wijden. Wetend dat de oudste kerkelijke indelingen uit de middeleeuwen vaak inzicht verschaffen in de vorming van wereldlijke rechtskringen, tast hij in de Prolegomena van het Drente-boek aan de hand van het oudfriese seendrecht af, welke de oudste seendkerken van Drente geweest kunnen zijn; toont hij de samenhang dezer kerspelen met de 'dingspelen'; identificeert hij de Drentse 'go' met het Friese 'ga' in de betekenis van parochie.

De slotsom, waartoe dit – door gebrek aan duidelijk sprekende teksten – uiteraard moeizaam verlopende onderzoek leidt, luidt kort samengevat: Stellingwerf en het Land van Vollenhove hebben onder geen ander bisschoppelijk graafschap dan Drente gestaan. Het graafschap Staveren, waar de bisschop tijdelijk zulke rechten had, komt hiervoor niet in aanmerking. Het 'groot-Drente' van Gosses – zoals wij het gemakshalve zullen noemen – representeert z.i. ook al een oudere toestand. Het dekanaat Thrente, in 1217 voor het eerst genoemd, het graafschap Thrente in 1024 aan de Stichtse bisschop geschonken en de gouw Thriente van 944 stemmen in omvang niet overeen met het latere gewest van die naam, dat dan kleiner is. Om deze stelling te bewijzen heeft de schrijver derhalve 'decanatus', 'comitatus' en 'pagus', o.i. ten onrechte, onder één noemer moeten brengen. Doel van de hier geboden studie is mede om een lans te breken voor de door Gosses wel onderkende, maar niet duidelijk onderzochte, laat staan bestreden mogelijkheid om het graafschap Staveren wél uitgangspunt te laten zijn voor bisschoppelijke machtsuitoefening in deze regio.

Waar Gosses, die niet gaarne een woord teveel spendeert, zich moet behelpen met waarschijnlijkheden voor de periode, waarin hij opereert, zich beklagt dat het resultaat 'langs groote omwegen' wordt bereikt, en zich van een 'wegens zijn uitvoerigheid niet geheel presentabelen inlasch' moet bedienen, daar wordt een toetsing op enigszins doorzichtige wijze van diens theorieën haast een onmogelijkheid. Wij hebben daarom gemeend de 'groot-Drente'-opvatting van Gosses zolang mogelijk buiten beschouwing te moeten laten om eerst nader in te kunnen gaan op enkele raakpunten, welke later misschien enige verheldering kunnen brengen. Ook wij zullen 'langs groote omwegen' moeten, terwijl eens en vooral ten behoeve van de critische lezer zij gezegd, dat er met hypothesen wordt gewerkt, al wordt dit vermaan niet telkens op iedere bladzijde herhaald. Om dit te adstrueren nog enkele voorbeelden. De waarschuwing van Oediger¹ over het veranderen van kerkpatronen ten spijt, moet en mag men toch in eerste instantie ervan uitgaan dat wijzigingen van patroon eerder uitzondering dan regel zijn. Omzichtigheid blijft geboden. Wanneer Muller², voor Nederland de

¹ Neuss und Oediger, o.c., S. 219.

² S. Muller Hzn., De indeeling van het bisdom, Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het Bisdom Utrecht in de middeleeuwen. Werken der Ver-

eerst te consulteren autoriteit op dit stuk, soms mèt, soms zònder vraagteken de patroonheilige noemt, dient serieuze contròle plaats te vinden. Zo kon ik na archiefonderzoek¹ voor Hindelopen Mullers S. Odulphus? wijzigen in S. Gertrudis, hetgeen Kok² later uit andere bronnen bevestigde. Gaarne stem ik met deze specialist in wanneer hij³ op grond van eigen en anderer onderzoek wisselingen voor vrij zeldzame uitzonderingen houdt.

Een tweede, zeer belangrijke vraag bij serieus onderzoek is die naar de ouderdom van de kerk. De 'Schicht' waarvan de kerk- of kapelstichting primair is uitgegaan, levert soms aanwijzingen op voor de patroonskeuze. Dit geldt evenzeer andersom. Een bepaalde heilige kan naar een bepaald centrum wijzen. Het ongeluk wil nu, dat – om redenen door Kok⁴ uit de doeken gedaan – de ouderdom van de kerk de eerste vermelding van het patrocinium meestal verre overtreft. Blijven wij hiervoor nog even bij Hindelopen. Reeds in de loop van de 9e eeuw⁵ bezit de abdij van Fulda goederen in 'villa Hintinloufa', en is er in dezelfde bron sprake van een stroom de Mardunga ten zuiden waarvan goederen geschonken worden 'usque ad terminum ville Hindahlop'. Ook al meen ik nu te mogen vasthouden aan mijn opvatting⁶, dat in het einde van de 10e eeuw geheel Westlauwers Friesland nog maar over drie seendkerken beschikte, dan houdt dit niet in, dat er in dit stadium verder geen kapellen en zelfs parochiekerken hebben bestaan. Het vele grondbezit dat een aantal 'buitenlandse' abdijen hier bezat, kan niet hebben los gestaan van enige zielzorgelijke bemoeienis. Eerste voorkomen van een kapel of kerk en vroegste vernoeming van haar patroon zijn meestal toevalligheden en zeggen niets over de ouderdom. Hindelopen, waar Fulda in het begin der 9e eeuw gegoed blijkt, ziet zijn kerk in 1132 genoemd onder de bezittingen van S. Odulphusklooster in Staveren.⁷ Het S. Gertrudispatronaat komt nog veel later pas naar voren. Naar alle waarschijnlijkheid zijn beide, kerk en patrocinium, heel oud. Mijn vroeger gedane suggestie, terecht door Kok al bestreden, dat S. Gertrudis op conto zou komen van de in 1132 in Staveren aantredende Benedictijnen, gaat niet op. Uitgesloten is patronaatswisseling wel niet, maar hier is ze onwaarschijnlijk, temeer daar Benedictijnen zonder meer niet de verbreiders van de S. Gertrudiscultus zijn. Ik meen straks andere, en

eeniging tot uitgave der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht, Tweede reeks no. 8, dl. 2,

Hetzelfde werk als anastatische druk opgenomen in de Geschiedkundige Atlas van Nederland, 's-Gravenhage, 1921.

¹ M. P. van Buijtenen, Sinte-Gertrudis-parochie te Hindelopen, Dagblad Ons Noorden, 14 en 21 Juni 1940.

² Kok, De patrocina, a.w., p. 310–311.

³ Mehrere ausländische Untersuchungen weisen darauf hin, dass Patrozinienwechsel eine recht seltene Erscheinung ist. Kok, Zur Patrozinienforschung, o.c., S. 412.

⁴ Meistens geschieht es denn auch, dass man schon ziemlich früh feststellen kann, dass eine Kirche da ist, während sich erst aus viel späterer Zeit eine Mitteilung findet, die besagt, welchem Heiligen die Kirche geweiht war, Kok, Zur Patrozinienforschung, o.c., S. 409.

⁵ M. P. van Buijtenen, Inventaris van het oud- en nieuw archief der gemeente Hindelopen, Dokkum, 1941, p. 7.

⁶ Van Buijtenen, De grondslag, a.w., p. 169.

⁷ Bijlage 1.

betere gronden, naar ik hoop, te kunnen aanvoeren voor een vroeg stadium van deze verering.

Samenvattend mag men zeggen, dat een bepaalde heilige van niet alle-daagse snit naar een bepaalde periode en regio kan wijzen. Verder kan grondige kennis van een gebied soms meebrengen, dat men weet waar vroege nederzettingen wel en waar ze niet zijn te verwachten. Een aantal naspeuringen in de loop der jaren in Friesland verricht, hebben voor deelgebieden mij enig inzicht dienaangaande bijgebracht.

S. Salvius. S. Chrysanthus
Prüm-Münstereifel: doodlopende weg

In tweeërlei opzicht blijkt de kerk van Dronrijp, gelegen tien kilometer westelijk van Leeuwarden, en haar patroonheilige een dwarsligger op het pad van de onderzoeker. In de middeleeuwen is, naar vaststaat¹, S. Salvius in Dronrijp de patroonheilige der kerk. Voor wie geen vreemdeling is in het Jerusalem der heiligen, betekent Salvius in het hoge noorden een 'displaced person'. Hoe bevreemdend diens verschijnen ook is, niemand heeft, voor zover viel na te gaan, het hoofd over zijn aanwezigheid gebroken. Wat Dronrijps kerk zelve betreft, is het uitzonderlijk, dat zij met Schingen – de nabuurparochie waarvan zij de moederkerk heet te zijn, – in 1132 onder de 'toebehoren' van het S. Odulphusklooster wordt opgesomd². Gelet op de dan in Friesland bestaande kerkelijke indeling is dit allesbehalve voor de hand liggend, om niet te zeggen zeer bevreemdend.

Het waas van geheimzinnigheid rond Salvius werd nog dichter, toen tijdens de tweede wereldoorlog in 1943 in het kader van de vordering der kerkklokken het Latijnse opschrift uit 1493 kon worden vastgelegd³. Het luidde:

'Salve, pater Salvi, Ripenses non sine calvi
In te sint salvi, Qui te collaudant quasi balbi'.

De groet, welke hier wordt gebracht is bestemd voor de kerkpatroon, Salvius, van wie wordt verwacht, dat hij niet zal toestaan, dat de parochianen van De Ryp – nog heden de afkorting van Dronrijp – die hem stameland vereren, bedrogen zullen uitkomen, maar behouden worden.

Dr. Heerma van Voss, de toenmalige rijksarchivaris in Friesland, die zich buitengewoon veel moeite heeft getroost om monumentklokken te redden, en ze alle heeft beschreven, informeerde bij mij wat deze raadselachtige regels wel konden beduiden. Daar temidden van het oorlogsgedruis klokken en muzen zwegen en belangrijker problemen om oplossing vroegen, vond geen verder onderzoek plaats. Bovendien was het benodigde hagiographisch materiaal in Leeuwarden toen niet voorhanden. Wel meende ik zonder meer te mogen vaststellen, dat Frankrijk het land van herkomst zou zijn.

¹ Muller, a.w., p. 563.

² Zie Bijlage I.

³ Grafchriften tussen Flie en Lauwers, dl. iv Menaldumadeel ed. D. J. van der Meer, Leeuwarden, 1959, p. 88. Zie ook: Skiednis fan Menameradiel, Ljouwert, 1972, p. 37, waar H. J. Oldenhof dit opschrift toeschrijft aan de dan ter plaatse optredende pastoor Douwe Pibes.

Gissend heb ik er aan toegevoegd, dat de heilige Salvius misschien iets met spraakgestoordheid uitstaande kon hebben. Viel toch aan te nemen, dat het 'balbi' uit de versregel op de klok zijn ontstaan wel niet aan dwangrijm te danken zou hebben. Erg aannemelijk werd mijn gissing, herinner ik mij, niet geacht.

Vele jaren later, opnieuw vanwege de Staverense kapellenlijst met Salvius geconfronteerd, blijkt het onderzoek bemoeilijkt doordat men in Frankrijk drie onderscheiden heiligen van die naam vereerde. Tot overmaat van ramp betreft het verder nog heiligen uit de Merovingische periode, die in 'martyrologia' en 'vitae' zó worden dooreengehaspeld, dat de Bollandisten zelfs er weinig of geen raad mee weten. In Friesland wordt voor de periode der middeleeuwen bronnenonderzoek bemoeilijkt door de omstandigheid dat de archieven en bibliotheken van de meer dan 50 kloosters en honderden parochies practisch zo goed als geheel zijn verloren gegaan. Het blijft hier een behelpen met wat slordig overgeleverde kerkenlijsten, een schaarse vermelding in een rechtsbron of wat buiten Friesland toevalligerwijze bewaard gebleven notities.

Het valt dan ook als puur geluk te waarden, dat in een vroeg 17e eeuwse optekening¹ handelend over een in Dronrijp gegoede magistraatsfamilie, waaruit grietmannen o.a. van Menaldumadeel gesproten zijn, plotseling een aanwijzing te voorschijn komt, welke de vraag wie van de drie Salvii ter plaatse vereerd werd, beantwoordt. Deze Glins-notities vermelden dat in Dronrijp op 15 maart de translatie van Salvius werd gevierd. Het betrof de overbrenging van het lichaam van de heilige bisschop Salvius uit Amiens naar het door hem gestichte klooster in Montreuil-sur-Mer. Verder volgt de mededeling, dat Dio a Glins, de zoon van Rienk a Glins in 1522 de kerk van S. Salvius bij zijn dood een uitkering vermaakte voor de tijd van 30 jaar. Door dit gegeven worden de twee andere Salvii geëcarteerd, en kan het zoeken wat gericht plaatsvinden. Onduidelijk is waarom Dronrijp deze translatie moet gedenken op 15 maart, terwijl de officiële feestdag van deze Salvius volgens de Acta Sanctorum op 11 januari valt.

Noemt Platelle² de andere 'Wanderbischop' Saint Saulve, afkomstig uit Aquitanië en ten onrechte versleten voor een bisschop van Angoulême, levend in de tijd van Karel Martel († 741) 'un personnage fort énigmatique', niet veel beter is het gesteld met S. Salvius, bisschop van Amiens, die in 613 gestorven heet te zijn. Het toenmalige hoofd van de Bollandisten in Brussel, de thans overleden Pater M. Coens S.J., antwoordde³ mij in 1967 op een verzoek om inlichtingen over Salvius van Montreuil, dat het een duistere zaak in de hagiographie betrof. Een bisschop Salvius is moeilijk op de zetel

¹ Annotata ex Ephemeribus Glinsianae familiae: 'Idus Martii, Salvii Episcopi. Hic agitur festum translationis de civitate Ambianensi usque ad oppidum Monstrolum, ubi corpus ejus quiescit. Anno 1522 obiit nobilis capitaneus Dio Filius Reonici a Glins, qui post plurima legata facta Ecclesiae S. Salvii in Dronrijp fecit portionem 30 annorum et oneravit cum ipsa portione omnia bona sua'. C. Schotanus, Tablinum. Toevoegsel aan diens: De geschiedenis kerckerlijck ende wereldtlijck van Friesland, Franeker, (1658), p. 20.

² H. Platelle, Survol de l'histoire de Saint-Saulve. Le saint, l'abbaye, la paroisse du VIIIe au XVIIIe siècle, Cercle archéologique et historique de Valenciennes, T. VII, 1971.

³ Schrijven Brussel d.d. 30 aug. 1967.

van Amiens te plaatsen en een translatie in de 7e eeuw van Amiens naar Montreuil op 15 maart valt niet te boekstaven.

Hoe negatief deze constatering ook mogen zijn, één ding lijkt zeker. De traditie aangaande de Salvius-verering in Dronrijp, door Glins vermeld, is geen pure fantasie. Er moet daar ter plaatse een verhaal over de kerkpatroon zijn overgeleverd. Zulks wordt wel heel aannemelijk wanneer wij het klokschrift van 1493 leggen naast de 'vita' van de wat schimmige stichter van Montreuil. Onder de wonderen, welke door hem heetten te zijn gedaan, behoort het volgende¹. Op een visitatiereis door zijn bisdom wist hij een doofstom jongetje te genezen. Vervolgens doopte hij het en gaf het de naam Ingaudium. De knaap werd later monnik en groeide uit tot de heilige Ingaud. De mérites ten aanzien van hulp bij spraakstoornissen uit diens 'vita' werden m.i. op de klok in het 'balbi' nog eens in herinnering gebracht.

Twee vragen dringen zich nu op: langs welke weg kan Salvius, in Utrechts heiligenkalender niet inheems, het noorden hebben bereikt? Vervolgens: heeft de oude kanunnikengemeenschap in Staveren, welke nadien S. Odulphus tot patroon nam er iets mee uitstaande? Dan zou het later vermelde collatierecht² van de abt van Staveren, die de rechten van de kanunnikencommunitieit in 1132 overnam, een vroeg relict vertegenwoordigen. Tenslotte komt het mij voor – Dronrijp ligt op het oude kleigebied van Oostergo – dat het niet om een jonge kapel of parochie gaat, terwijl het Salvius-verhaal eerder in de vroege dan in de volle middeleeuwen een kans op import moet hebben gehad.

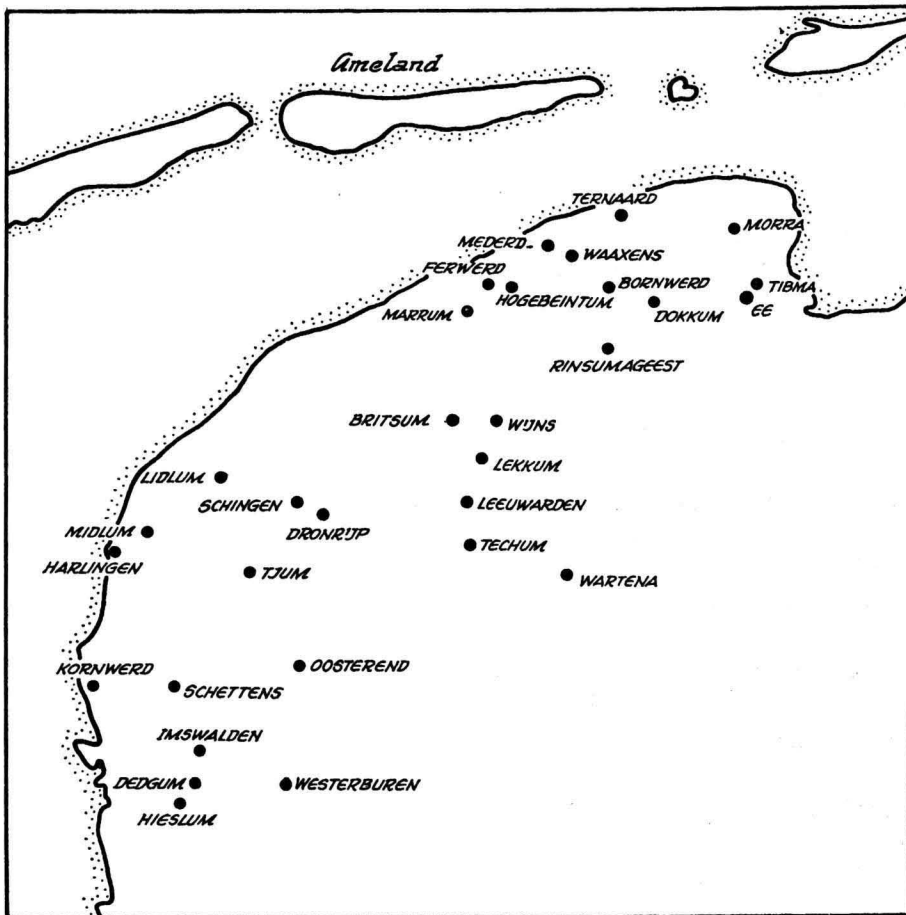
Alvorens in concreto op de onszelf gestelde vragen in te kunnen gaan, moeten wij trachten een meer omlijnd beeld te krijgen wat er aan mogelijkheden ligt ten aanzien van het 'Fernbesitz' in de Friese regio in handen van Frankische kloosters. Niet onbegrijpelijk wordt dit thema over het algemeen afgedaan met vermelding dat reeds vroeg, kort na Bonifatius' dagen, abdijen als o.a. Fulda, Werden, Corvey hier vrij omvangrijk goederenbezit gehad moeten hebben. Een enkele maal komen soms abdijen als Prüm en S. Amand even om de hoek kijken. Sinds kort heeft, met kracht van argumenten, Blok³ nu ook Echternach nog aan de 'grondheren' toegevoegd. Uiteraard met een S. Willibrordpatrocinium, zouden wij zeggen, in Holwerd, met Ameland en Terschelling als 'ultima Thule'. Gelukkig publiceerde Bleiber⁴ voor enkele jaren haar studie, die enig houvast biedt. In het vroege

¹ Illo siquidem in tempore Vimmacum aggrediens pagum, et in villam quam Theudericus famosissimus Rex, Augustum nomine, dederat, illic resedit ubique quidam puerulus suae oblati est praesentiae, qui est surdus, officioque carebat loquelae, cuius os, frontem, vultumque totum cum olei attractione benedixit; ac deinceps vsvm loquendi naturalem sine mora percepit: quem demum baptismatis lauacro purgavit, et Ingaudium feliciter nominavit, imbuit illius diuino mentem flamine, verumque effecit Catholicum fide, Acta Sanctorum 11 januarii, Antverpiae, MDCXLIII, p. 706.

² Zie Bijlage I.

³ D. P. Blok, De Hollandse en Friese kerken van Echternach, Naamkunde, VI, 1974, p. 180 vv.

⁴ W. Bleiber, Fränkisch – Karolingische Klöster als Grundherren in Friesland, Jahrbuch für Wissenschaftsgeschichte, T. III, 1965. S. 127–175.

geschiedverhaal heeft dit grondbezit van Frankische abdijen iets tegenstrijdigs in zich. De oorlog tussen Franken en Friezen golfde lange jaren heen en weer. Zelfs al kon in 734 Karel Martel vaste voet in midden-Friesland krijgen, wij moeten tot Karel de Grote wachten tot ook het gebied tussen Lauwers en Wezer wordt onderworpen. Tussendoor liggen allerlei opstanden met wisselend succes voor de aanhangers der oude en nieuwe bedeling. Vast staat wel, dat evenals bij de Saksen ook bij de meeste Friezen de kerk, exponent van de Franken, als bedreiging voor de politieke zelfstandigheid wordt gezien.

Dokkum, waar Bonifatius preekte, moet slechts worden beschouwd als een bruggenhoofd voor Frankisch-christelijke expansie. Het ging dan ook weer verloren, terwijl Abba, die er de kerk bouwde, een stroman van de Frankische koning Pippijn was. Deze hang naar het heidendom is niet alleen maar latent. Liudger moet weer afgodsbeelden en heilighdommen slechten en de aansluiting van Friezen als vrijwilligers bij de Noormannenraids rond 837, uit de oudfriesse wetten bekend, wijst op gelijke tendenties. Bisschop Ricfridus erkent in 815 nog met heidenen te maken te hebben.

In krasse tegenstelling hiermede staat, dat reeds in het begin der 9e eeuw zowel de abdijen van Fulda als Werden goederenbezit hebben in Friesland. Van iets van een kloosterstichting is echter geen sprake. Uit de schenkingen

aan Fulda, een 80-tal ongeveer, kiest de schrijfster er 26 uit, die stammen uit de 8e-9e eeuw.¹ Haar analyse wijst uit – voor Werden geldt hetzelfde – dat het om goederen gaat, welke in enkele gebieden zijn geconcentreerd. Voor Fulda is dit rond Dokkum o.a. Tibma onder Ee (Dongeradeel), Ternaard, Bornwerd, Ferwerd, Marrum en Ameland. Verder rond Leeuwarden: Techum, Wartena, Wyns, Britsum en Lekkum. Voor Werden vinden wij in Westergo: Hieslum, Dedgum, Imswalde, Westerburen, Schettens en Midlum. Aanvankelijk heb ik gedacht – en de schrijfster constateert dit zelfde voor Echternach – aan koningsgoed. Verschillende abdijen toch zitten op oud koningsgoed. Karel Martel begiftigt Echternach, maar ook Deutz bij Keulen en Elten. Deze veronderstelling blijkt onjuist, want die vroege schenkingen in Friesland gaan terug op particulieren als weldoeners. Terecht ook verwerpt Bleiber de loze bewering van Lübeck, dat al die schenkingen genoegdoeningen zouden zijn voor de moord op Bonifatius.

Met uitzondering van een enkele gift van een graaf, komt tweederde ervan voor rekening van groot-grondbezitters. De goederen liggen te verspreid en de omvang daarvan is te groot, dan dat de gevers eenvoudige agrariërs konden zijn. Zij moeten afkomstig zijn van een soort erfelijke adel, daar er meestal gewag wordt gemaakt van door vererving verkregen goed. Er wordt op gewezen, dat de schenkers tot een bepaalde sibbe kunnen behoren. De gebroeders *Reginmunt* en *Folkrich* stellen goederen ter beschikking in Ferwerd, Hogebeintum, Ternaard, Morra en op Ameland. Later is er sprake van *Reginhard*, die bezit afstaat op Ameland, in Ternaard, Laar bij Dokkum, Waaxens, Medert en Rinsumageest, alles ten westen van Dokkum, maar tevens ook in Kollum en het Groningse Feerwerd wat blijkt te kunnen missen.

Ook de aard van de schenkingen houdt in, dat het niet om simpele boeren gaat. Wanneer bij de overdracht van een halve hoeve 20 horigen en hun families mede worden inbegrepen, dan zou dit van het goede teveel zijn. Het is daarom niet verwonderlijk, dat Postma² meende met schrijffouten te doen te hebben. Twee hoeven in Kornwerd met 20 mannen, vrouwen en kinderen en 20 gras met 12 horigen enz. leek hem een ongerijmdheid. Het zijn echter grondexploitanten, die Fulda begunstigen, zodat de abdij daar later enorme inkomsten binnenhaalt. Soortgelijke omstandigheden kunnen eveneens worden vastgesteld bij dotaties, gedaan elders aan Lorsch, Echternach en Werden. Het binnendringen van geestelijk-feodaal getinte instituten is blijkbaar door een deel van de inlandse adel begunstigd. Bij Dokkum moet zo'n adelsgeslacht eraan hebben meegewerkt, zodat Fulda er kon binnendringen in het grondbezit.

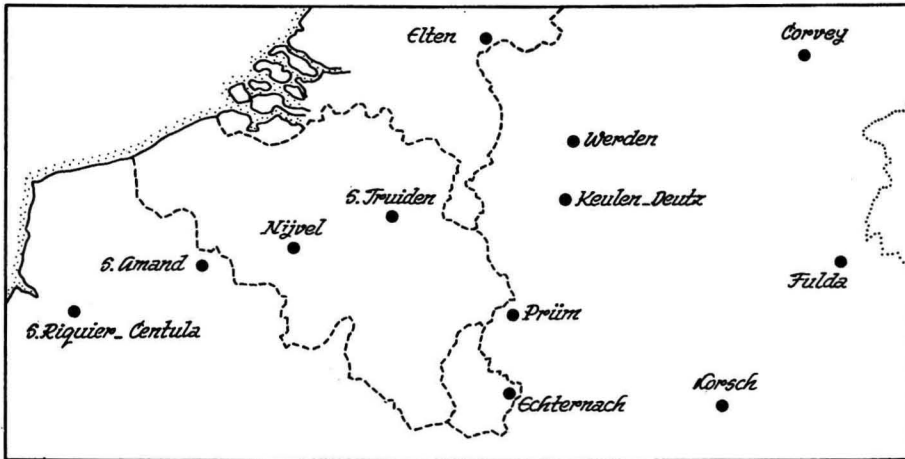
Minder vreemd wordt deze gang van zaken als men vaststelt, dat in een vroeger stadium bekend uit de 'vita Liudgeri'³, een parallel geval wordt

¹ Een nadere tijdsbepaling van de schenkingen van in Friesland gelegen goederen aan Fulda kan worden verkregen als men de aanwijzingen te dien aanzien volgt, neergelegd in A. C. F. Koch, Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, I, Eind van de 7e eeuw tot 1222, 's-Gravenhage, 1970, p. 12 vv.

² O. Postma, De Friesche kleihoeve, Leeuwarden, 1934, p. 101.

³ Dedit igitur Carolus memorato Wrssingo beneficium in confinio Fresonum et direxit eum ad patriam suam causa fidei roborandae. Qui veniens accepta hereditate propria

aangetroffen. Liudgers grootvader, de edelman Wurssing moet onder Redbad Friesland verlaten, gaat naar de Franken, laat zich dopen en krijgt van Karel Martel een 'beneficium' in Friesland met de bedoeling er het geloof te versterken. Dit bezit zou in de omgeving van Utrecht (Zuilen) hebben gelegen, terwijl Liudger in Zwesereng heet te zijn geboren. Later is Werden hier dan ook gegoed. Liudger zelf wordt nadien weer naar Friesland uitgezonden 'omwille van zijn verwanten'¹. Uit de 'vita' van Willebald² komt naar voren, dat de missionarissen de adelskinderen opvoedden, waaruit ook de 'Nachwuchs' voor hun werk sproot. Later bij de onderwerping der Saksen is het niet anders in zijn werk gegaan.

De conclusie moet luiden, dat er in de adelsgroep, grotendeels anti-frankisch ingesteld, een tegenstroom is geweest, een sociale botsing in de 'standenmaatschappij', welke de 'Lex Frisionum' ons doet kennen, wier aanhang gewed heeft op de betere kansen van de Frankische koningen en het in hun kielzog optrekkende christendom. Deze sociale botsing kan blijken uit de 'Lex Frisionum'. Meer en meer wordt het duidelijk, dat Friesland in een soort tangbeweging is genomen. Enerzijds de meer oostelijke zijde door abdijen als Fulda, Werden, Corvey, Echternach, Prüm, maar ook de westelijke kant b.v. de abdij S. Amand in Henegouwen. Deze laatste heeft – al zullen wij misschien dan in een iets latere periode zijn beland – goederbezit bij Staveren en Dokkum, dat in 1115 aan de erven der vroegere

habitavit in loco, qui dicitur Suabsna iuxta Traiectum et coepit esse adiutor sancti Willibrordi cum filiis et propinquis suis, in quibuscumque potuerat. Die Vitae sancti Liudgeri, ed. W. Diekamp, Münster, 1881, p. 9.

¹ Et quia Frisones adhuc rudes erant in fide, Liudgerum Albricus tam propter fidei puritatem et mentis constantiam, quem propter suos parentes, qui apud eos potentissimi habebantur, doctorem aeclesiae constituit in pago Ostrache in loco, quo sanctus Bonifacius martyrio est coronatus. Diekamp, o.c., p. 93.

² Nam et plurimi nobilem infantes suos ipsi ad erudiendum ibidem tradiderunt. Quos ille tam verbo doctrinae quam exemplo piae conversationis ad divinum iugiter incitabat amorem. . . . Vita Willebaldi, Acta Sanctorum, T. III, Novembris, Bruxellis, 1910, p. 843, nr. 2.

schekers werd verkocht¹. Wij zijn opzettelijk wat verder op deze achtergronden ingegaan om wat reliëf te brengen in dit 'Fernbesitz' dezer kloosters. Immers, wanneer zij deze posities in de 11e–12e eeuw hebben moeten of willen opgeven, dan blijkt in hun administraties de omvang van dit vroeger bezit ternauwernood meer bekend, zoals wij zullen zien.

Gesteld voor de opgave een keuze te maken uit de vroeg in Friesland opererende abdijen, aan één waarvan met enige waarschijnlijkheid misschien de import van Dronrijps *Salvius-patrocinium* kon worden toegeschreven, meende ik in eerste instantie de S. *Salvator*-abdij van de Benedictijnen van Prüm in de Eifel onder de loupe te moeten nemen. De redenen daartoe waren niet willekeurig. Aan het goederenbezit van deze abdij in Friesland is tot nu toe weinig aandacht geschonken. Dit is begrijpelijk, omdat er slechts een vage beschrijving van bewaard bleef, nadat het was afgestoten. Blok² spreekt over Prüm alleen als bezitster van vermogen, dat uit de Karolingische periode moet dateren in het rivierengebied van midden-Nederland gelijk als voor Lorsch. Noordelijker dan Voorst – met Arnhem een imposant bezit – en Oldenzaal gaat hij voor Prüm niet. Intussen weten wij dat de kerk van Schingen in 1243³ nog een capella is afhankelijk van Dronrijp, terwijl beide ook al compareren op de lijst van 1132. Schingen werd door abt Frederik van Prüm tussen 1231–1252 aan abt Dodo van het Cistercienserklooster Bloemkamp bij Bolsward verkocht⁴. Ook de kerk van het niet ver van Schingen gelegen Tjum en goederen in de buurt, gaan van de hand. Over de achtergronden van de dan lopende liquidatie-procedure van de Friese goederen van Prüm worden wij enigszins ingelicht door abt Caesarius van Prüm in 1222. Caesarius had zijn abbatiale waardigheid afgelegd en de Benedictijner abdij van Prüm verwisseld voor die der Cisterciensers in Heisterbach, waardoor hij soms met diens naamgenoot de historieschrijver wordt verward. Hij leverde een soort berede-neerd commentaar op de bronnen van inkomsten der abdij, welke in het tegenwoordige Duitsland, Frankrijk, België en Nederland enorme uitgestrektheden en rijkdommen had. Zijn uitgangspunt was een register van het jaar 893, waarin hij op zeer omzichtige wijze en met eerbied voor het verre verleden de namen hier en daar moest moderniseren, wilde hij practisch blijven. Hij maakt een ommissie goed van in dit register weggelaten bezittingen nl. door erop te wijzen dat men van goederen aan de bovenloop van de Maas en in Frankrijk ook niet was verstoken. Het laat hem ook in het

¹ Zie Bijlage II.

² D. P. Blok, *De Franken – hun optreden in het licht der historie*, Fibulareeks 22, Bussum, 1974², p. 71.

³ Zie Bijlage I.

⁴ *Hic electus est abbas Floridi-Campi anno Domini mcccxxxi ac dono accepit ecclesia in Schimmegum et in Tzum prope Franekeram et comparavit illa praedia in Herum et Tzum situata, ab abbate Frederico et conventu in Pruimen in ripa Mosellae, Treverensis diocesis; et Effrem sive Joffridus, successor domini praedicti Frederici donationem hanc confirmavit evidentissimis litteris.* Akten en bescheiden betreffende de Cistercienser-abdij Bloemkamp of Oldeklooster bij Bolsward. ed. M. Schoengen, Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, dl. 29, p. 153. Zie ook: M. P. van Buijtenen, *Franeker en 'Tjummer Fiarndel'*, *It Beaken*, Jrg, xx, 1958, p. 15–28.

ongewisse 'over de goederen, die wij hebben in Chzimmingen in Friesland¹. In diezelfde 'villa' hebben wij toch het jus patronatus van een kerk, die een van de beste is in Friesland. Veel cijnsen zouden wij ook jaarlijks moeten krijgen uit andere 'villae' vrij dicht bij Chzimmingen gelegen. De inning ervan is lang verwaarloosd, omdat er niemand gevonden wordt, die ze inneemt en wel op de juiste manier.'

Met Cannegieter² valt aan te nemen, dat met Chzimmingen de 'villa' Tjum is bedoeld, waarvan de kerk tussen 1132–1252, evenals van Schingen overging aan de abdij Bloemkamp. Er is een schijnbare discrepantie tussen de mededeling, dat Schingen in handen komt van Bloemkamp door overdracht vanwege Prüm, terwijl het tevens figureert op de Staverense lijsten van 1132 en 1243, op welke divergentie Steensma³ de aandacht vestigde. Het is kennelijk, dat tussen 1222 en 1232 het Fries bezit van Prüm aan het afbrokkelen is. Wij zullen ditzelfde proces zich in deze periode ook bij andere kloosters uit het buitenland zien voltrekken. Een deel van Prüms bezit moet derhalve gelegen hebben in de hoek Dronrijp–Schingen–Tjum. Typisch is wel, dat Dronrijp, die de moederparochie van Schingen heet, onvernoemd blijft.

Wanneer intussen zou blijken dat Prüm Schingen niet in de eerste aanleg aan Staverens S. Odulphus abdij en daarna aan Bloemkamp zou hebben overgedaan, dan is de volgende oplossing voor deze incongruentie denkbaar. De positie van Staveren ten aanzien van Schingen en Dronrijp dienen wij ons anders voor te stellen dan die van de overige kerken en kapellen op de Staverense lijst. Volgens een aantekening bij de opgave van 1243 staat uitdrukkelijk aangegeven, dat bij genoemd tweetal alléén de collatie ter begeving van de abt staat. Daar dit een apart recht is, mag verondersteld worden dat aanspraken op de kerk anderen kunnen competeren i.c. Bloemkamp.

Er is intussen een aanwijzing, dat ook elders Staverens abdij rechtsopvolgster moet zijn geweest van Fries bezit van Prüm. Onder de kerken, waarover S. Odulphus zeggenschap heeft, blijktens de opgaven, moet mede Oosterzee in de omgeving van Lemmer worden gerekend. Dit Oosterzee is voorwerp geweest van een pennestrijd tussen Gosses⁴ en Van Engelen van

¹ . . . similiter et de curtis nostris supra mosam constitutis mencio non fit in libro id est. de Riuiu finpin, et fyra nec etiam de bonis nostris, que habemus apud huicengi in francia. necnon de bonis que tenemus apud chzimmingen. in frisia. Habemus itaque in eadem uilla ius patronatus unius ecclesie. que est una de melioribus frisie-. Multos census in frisia etiam in aliis uillis. sitas satis prope chzimmingen. deberemus annuatim percipere. qui iam diu neglecti sunt. quia non erat qui eos requireret debito modo. cum effectv. Urkundenbuch zur Geschichte der, jetzt die Preussischen Regierungsbezirke Coblenz und Trier bildenden mittelhheinischen Territorien. Von Heinrich Beyer, Bnd. I, Coblenz, 1860, S. 201.

² D. Cannegieter, Iets over de geestelijkheid te Tzum vóór de Reformatie, Friesche Volksalmanak, 1886, p. 203. Zie ook: G. Colmjon, Register van oorkonden, die in het Charterboek van Friesland ontbreken, tot het jaar 1400, Leeuwarden, 1883, p. 11 nr. 50.

³ R. Steensma, Geastlik Libben yn Wúnseradiel, in: Geakunde Wúnseradiel, Boalsert, 1969, p. 173, noot 90.

⁴ I. H. Gosses, De organisatie van bestuur en rechtspraak in de landschap Drente, Groningen, Batavia, 1941, p. 32.

der Veen¹. De laatste achtte het identiek met Oostergo, dat in een later te bespreken oorkonde van 1133 voorkomt. Gosses echter opteerde voor het in diezelfde omgeving liggende Eesterga. Hij zag daarbij over het hoofd, dat deze parochie een vrij late stichting is, misschien eerst van de 16e eeuw, en dat Oosterzee, dat een belangrijke plaats moet zijn geweest, reeds in de 12e eeuw voorkomt. Het is dan heftig betrokken in de Utrechts-Hollandse twisten. Wij menen het gelijk te moeten stellen aan de zijde van Van Engelen van der Veen. In een wel late oorkonde² nl. van 1551, die Gosses niet heeft gekend, treedt op de pastoor van Oestergoe, in presentie van onder anderen zijn buurtcollegae van Lemmer en Follega en van de vicaris van Oestergo. Hierin wordt melding gemaakt van het feit, dat een inwoner van Lemmer 40 goudguldens 's jaars als 'titel' beschikbaar stelt voor de priesterwijding van zijn zoon. Het bijzondere doet zich voor, dat op grond van Postma's onderzoekingen³ Oosterzee naar voren komt als een 'grafelijk dorp', waar een uitzonderlijke belasting voorkomt, welke het met Kuinre gemeen heeft, te weten de 'penninghure'. Willem van Holland, de latere graaf Willem I, heeft hier in 1197 tijdens zijn bestuur in Friesland een slot laten bouwen om zich te dekken tegen de aanvallen uit Kuinre. Nog in 1331 blijkt de Hollandse graaf behalve over een aantal rechten in de streek van Kuinre, ook te kunnen beschikken over goederen o.a. in Stellingwerf en over 'dat erve toit Oosterzee, dat men hiet Penninghure'.

Terwijl het Postma niet gelukte de plaats van dit slot(je) te kunnen localiseren, stuitte hij wel op een 'huisstede of terp op het clooster', waarmede hij geen raad weet. Het is mij verschillende malen echter opgevallen wanneer er in Friesland gewag wordt gemaakt van een 'klooster', daar waar de goedgevulde kloosterkaart⁴ van het gewest geen klooster kent, dat wij dan vaak te maken hebben met vroeger goederenbezit van een binnen- of buitenlandse abdij. Wil men via het patrocinium hier enig licht brengen, dan ontmoeten wij opnieuw een obstakel. Gemeenlijk immers wordt in de literatuur op grond van een kroniek als patroon van Oosterzee S. Maarten genoemd⁵. Dit nu moet, naar ik meen te hebben aangetoond⁶, op een verschrijving berusten in de kroniek van het Praemonstratenserklooster Lidlum, waar een 'ecclesia S. Martini in Aesterzee' wordt vermeld. Dit moet duidelijk Oosterend zijn, waar de Tourse heilige inderdaad patroon is, en waar Lidlum de facto ook invloed uitoefent.

Gelukkigerwijze geeft de oorkonde van 1551 de werkelijke patroon van Oosterzee nl. S. Chrysanthus⁷. Als ooit een patroonheilige zijn afkomst ver-raadt, dan is het deze, die èn licht werpt op de lijn Friesland - Prüm èn

¹ G. A. J. van Engelen van der Veen, Het vierde Zeeland der Friezen, Verslagen en mededelingen. Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 40e stuk, Tweede Reeks, zestiende stuk, 1923, p. 86.

² Zie Bijlage III.

³ O. Postma, Een grafelijk dorp in Frieland, De Vrije Fries, dl. 42, p. 7 vv.

⁴ E. Bruna, Toelichting op de Kloosterkaart van Friesland, Leeuwarden, 1945.

⁵ . . . ecclesia S. Gertrudis in Lutkavirom, ecclesia S. Martini in Aesterzee, priori exemplo edoctae, idipsum imitantur. D. A. Wumkes, Abtenlevens der Friesche kloosters Mariëngaard en Lidlum, Bolsward, 1929, p. 39.

⁶ Van Buijtenen, Franeker en 'Tjummer Fiarndel', a.w., p. 20.

⁷ Zie Bijlage III.

op het in Oosterzee te localiseren 'klooster'. Behalve rond Dronrijp – Schingen moet ook in deze hoek van Friesland Prüm invloed hebben gehad.

Het in 720 in de Eifel gestichte klooster is de verbreider geworden van de cultus der Romeinse martelaren Chrysanthus en Daria¹, nadat hun relieken in 844 plechtig van Rome naar Prüm waren overgebracht om nog in hetzelfde jaar in Prüms dochter-stichting *Novum Monasterium alias Münstereifel* te worden overgebracht. Nog heden berusten daar in de crypte hun lichamen. De 'translatio' van beide martelaren geschiedde in 844 door abt Markward van Prüm, die daarover verslag uitbracht aan Lotharius. Na de relieken uit de handen van paus Sergius II te hebben ontvangen, brengt hij deze eerst over naar de door Karel de Grote gestichte Frankisch nationale kerk van S. Salvator buiten de stad bij de 'mons Vaticanus'. Deze ligt niet ver van uit de 7e eeuw stammende S. Mariakerk van de Angelsaksen. Tussen beide kerken in moet in de 9e eeuw ook de Fries nationale kerk, die van S. Michael en S. Magnus zijn verzezen, van waaruit ongeveer vier jaar na de overbrenging van Chrysanthus en Daria naar Prüm die van S. Magnus van Trani naar Friesland (Harlingen) moet hebben plaatsgevonden². Uit dit laatste feit valt te besluiten, dat Friesland niet slechts op hulp van buitenlandse abdijen was aangewezen. Te verwonderen valt dit allerminst wanneer men zich nog eens de bekende, intense handelsactiviteit der Friezen naar alle windstreken te binnen brengt³.

Gezien de relaties Staveren – Prüm, tot uitdrukking komend in Schingen en Oosterzee, gelet ook op Prüms bezit in 'Francia', dat eveneens een gezocht terrein was voor het verwerven van heiligenreliken, viel na te gaan of misschien S. Salvius van Dronrijp iets met Prüm van doen kon hebben.

Abt Warinus van Corvey aan de Wezer was in 830 al naar het dorado, Francia, op weg gegaan, om relieken ('*quorum plurimi habebantur in Francia*') te bemachtigen o.a. in Amiens die van S. Victoricus⁴. Een verband tussen Prüm en S. Salvius van Montreuil kon niet worden vastgesteld, al worden in een zeer oude litanie van Münstereifel, de dochter van Prüm, wel Victoricus en Salvius (echter: wie van de drie?) aangeroepen⁵. Mocht hiermede wel enig nieuw licht worden geworpen op de verbindingslijn van

¹ Floss, *Romreise des Abtes Markward von Prüm und Uebertragung der hh. Chrysanthus und Daria nach Münstereifel im Jahre 844*, in: *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein*, Heft xx., Köln, 1869, S. 95–217.

² Van Buijtenen, *De grondslag a.w.*, p. 57 vv, waar uitvoeriger op deze kwestie wordt ingegaan.

³ W. J. Alberts en H. P. H. Jansen, *Welvaart in wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen*, 's-Gravenhage, 1964, p. 20–38.

⁴ *Interim venerabilis abba Warinus maiori honore apud imperatorem habebatur. At vero memor, quod sibi commissum erat, scilicet, ut de corporibus sanctorum, quorum plurimi habebantur in Francia, sibi aliquot transferre in proprium licuisset monasterium. Statimque imperator, ut fieret, iussit. Qui cum multum eodem anno laborasset, ut sanctum Victoricum de Ambianis civitate transferret, hoc implere nequivit, quia accolae terrae illius hoc graviter ferebant. Tunc reversus est ad propria, multorum tamen sanctorum reliquias secum adferens. Monumenta Corbeiensia*, ed. Ph. Jaffé, Berolini, 1864, p. 13.

⁵ Floss, o.c., S. 199.

Friesland met de Eifelkloosters, Prüm-Münstereifel, voor het Salviusvraagstuk blijkt het een doodlopende weg.

Onder verwijzing naar de uitspraken van Caesarius van Heisterbach, stelde Bleiber vast, dat in het einde van de 9e eeuw Prüm – Corvey komt nog later – bezittingen in Friesland heeft gehad, maar over de oorsprong ervan tasten wij in het duister. Bij de vroege missionering, zoals van Werden en Fulda uit, moeten wij veiligheidshalve Prüm buiten beschouwing laten. Blijvend in de 9e eeuw, hebben wij vervolgens S. Odulphus en diens stichting in Staveren als uitgangspunt gekozen, altijd in de overtuiging dat de relatie S. Salvius – Dronrijp met Staveren, betrekkelijk ver van huis vergeleken bij de overige kerken uit de lijst van 1132, wel eens niet een toevallige zou kunnen zijn.

S. Odulphus. S. Riquier
Staveren – Utrecht – Oirschot –
Borgloon – Centula

Strikt genomen valt er aan S. Odulphus, de latere patroon van de Benedictijnen-abdij Staveren en misschien grondlegger van de eraan voorafgaande gemeenschap van kanunniken, niet zoveel te onderzoeken. Volgens Romein¹ werd Odulphus' leven kort na 917 geschreven, zodat gezien de afstand in tijd, – Odulphus' overlijden zou rond 865 zijn gevallen –, en vanwege de weinige realia welke worden meegedeeld, de historische waarde miniem is. Onder de schaarse feiten in dit Odulphus-leven beschreven², moet men ook rangschikken de mededeling, dat hij gesproken was uit de Frankische adel, dat de vader Ludgis, beter vermoedelijk Bodgis zou hebben geheten, en dat hij priester werd gewijd. Op verzoek van zijn ouders zag hij af van een intrede in een klooster, wijdde zich aan de zielzorg in Oirschot met weinig enthousiasme en liet zich overhalen naar Utrecht te komen.

Bisschop Frederik van Utrecht (820–835) schakelde hem in bij de bestrijding in Frieslands zuidwesthoek van wat anti-trinitarische ketterijen zouden zijn geweest, en waarbij 's-bisschops invloed en die van diens aartsdiaken te kort schoot.

Hierin heet Odulphus geslaagd, bleef op verzoek van de Utrechtse kerkvorst lang in Staveren, waarna hij, eenmaal teruggekeerd in Utrecht, overleed. De cultus, die op zijn graf ontstond, kende als uitstralingspunten uiteraard Staveren en het Utrechtse kapittel van Oudmunster of S. Salvator, waar hij aan het hoofd moet hebben gestaan. Gedurende de middeleeuwen viert Utrecht 12 juni zijn liturgische herdenking en worden, behalve het klooster van Staveren, ook enkele kerken in het bisdom Utrecht, waarin vermoedelijk Oudmunster vaak een rol speelt, onder zijn patronaat gesteld. Alles bijeen een vrij pover resultaat voor de historie, dat deze 'vita' biedt.

Intussen vraagt men zich wel af, indien men probeert tussen de regels

¹ J. Romein, *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de middeleeuwen*. Bijdrage tot de beschavingsgeschiedenis, Haarlem, 1932, p. 26.

² *Acta Sanctorum 12 Junii, Antverpiae, MDCLXXXVIII*, p. 591.

door te lezen, wat in de 9e eeuw deze zoon van een adellijke Frank beweegt om, na een pastoraat in zijn geboorteplaats Oirschot, van het bisdom Luik naar dat van Utrecht te gaan. Vermoedelijk is Bodgis een van de vooruitgeschoven posten in de Karolingische periode, die waren bestemd om in de meer noordelijke gewesten te penetreren en die te christianiseren. Niet onopgemerkt mag blijven, dat ook Bodgis – wat tot dusverre volledig onbekend was – een erkende cultus als heilige in Oirschot in de middeleeuwen gekend heeft¹. De positie van deze vader en zoon moet voor de Nederlandse kerkgeschiedenis wel een bijzondere zijn geweest. Het zou niet onbelangrijk zijn om te achterhalen waar de uitvalsbasis van Bodgis – Odulphus heeft gelegen. Soms is dit de koninklijke palts, vaker nog een abdij, waar verwanten van koninklijke bloede het heft in handen hebben.

Nu doet zich de merkwaardige omstandigheid voor, dat Odulphus ogenschijnlijk zonder nawijsbare grond als patroonheilige wordt vereerd in de tot het bisdom Luik en het latere graafschap Loon behorende kapittelkerk van Borgloon. Het is opvallend dat noch de oudere Daris² in zijn werk van 1864, noch Baerten³ onlangs in zijn standaardwerk over het graafschap Loon, noch Bernaerts⁴ in diens recente licentiaatsverhandeling ingaan op de keuze van dit patronaat. Daris deelt mede, dat de oorsprong van de kerk ‘se perd dans la nuit des temps’. De kerk, die volgens hem van vóór 1047 moet dateren, toen Herman, broeder van de graaf van Loon, als aartspriester van Luik zeven kanunnikenplaatsen toevoegde aan vijf eerder ingerichte, werd op 3 november 1131, na herbouw, geconsacreerd ter ere van S. Salvator, het H. Kruis, Maria, Petrus en Paulus en Odulphus. Met voorbijgaan van de vooropgenoemde patronen en titel, blijkt in 1171 Odulphus de enige patroon, wiens afbeelding dan ook verschijnt op de zegels van het Loonse Odulphus-kapittel van 1319 en volgende⁵.

Ongetwijfeld moet de stichting van de kerk teruggaan tot minstens het einde van de 10e eeuw. In 1027 immers, bestaat er in Loon reeds een groep van zogenaamde vrijgewijden⁶, een ‘familia sancti Odulphi’, gelijk aan de groepen ‘cerocensuales’ als die van de S. Pietersmannen van Leuven en S. Servaesmannen enz.⁷. In dat jaar schenkt de vrijgeboren vrouw Tyberia zichzelf, haar zonen, dochter en verder nageslacht aan S. Odulphus tegen een jaarlijks cijns van 1 denier. Vervolgens stelt zij de regels vast hoe de verhoudingen komen te liggen bij huwelijk voor het geval een van beide huwelijkspartners niet tot de ‘familia’ zou behoren en de gevolgen bij overlijden met betrekking tot hetgeen alsdan aan de ‘custos ecclesie’ nl. van S. Odulphus dient te worden betaald. Ten bewijze dat de Loonse Odulphus – hetgeen overigens niet aan twijfels onderhevig was – identiek is met de

¹ Bijlage iv.

² J. Daris, *Histoire de la bonne ville, de l'église et des comtes de Looz*, T. I. Liège, 1864, p. 131.

³ J. Baerten, *Het graafschap Loon (11e–14e eeuw). Ontstaan – politiek – instellingen*, Assen, 1969.

⁴ N. Bernaerts, *Licentiaatsverhandeling Leuven, 1969*. (Machineschrift)

⁵ Zie afbeeldingen hierna.

⁶ Bijlage v.

⁷ P. C. Boeren, *Étude sur les tributaires d'église dans le comté de Flandre du ixe au xive siècle*, Amsterdam, 1936.

Utrechtse, kan dienen de oorkonde¹ van de deken van Oudmunster in Utrecht, waarin deze in 1274 aan zijn collega-deken en medekanunniken in Loon relieken van S. Odulphus overdraagt, nadat hiertoe van Loon uit was verzocht, omdat de Loonse kerk door brand was verwoest. Een nieuw verzoek om aan Loon relikwieën af te staan bereikt Utrecht in 1421².

Identificaties in tijden van bronnenschaarste blijven steeds hachelijke ondernemingen, en Loons oudste geschiedenis wordt door zulk een schaarste gekenmerkt. Baertens monografie vangt dan ook aan met de woorden: 'Een dichte mist omsluit de geboorte en de jeugdijaren van het graafschap Loon. Alsof het lot zich van meet af aan tegen de onderzoeker keert, komt de naam voor het eerst voor in falsa . . .'. Wat de auteur moet erkennen voor Loons graafschap nl. 'er is geen documentair bewijs, dat het zou bestaan hebben vóór 1031', ditzelfde moet men aanvaarden voor de kerk met wijzigingen van het jaartal in 1027. Het komt mij derhalve zinloos voor na de uiteenzettingen van Baerten de apocriefe graaf van Loon, Odulf alias Clodulphus, die omstreeks 850 daar de macht in handen zou hebben gehad³, zelfs maar te noemen. Aangezien patrocinia echter niet uit de lucht komen vallen, moet er ergens een relatie Loon-Oirschot (Odulphus) hebben bestaan. De moeilijkheid blijft alleen het hardnekkig zwijgen van de bronnen.

Een glimp van een aanwijzing meen ik langs geheel andere weg te mogen signaleren, een weg die dan behalve drie punten op de kaart ook twee heiligennamen zou verbinden. Op zoek naar de herkomst van de Salviusverering in Dronrijp trof het mij, dat in het *Chronicon Centulense*⁴ ofwel de kroniek van de abdij St. Riquier, opgesteld door de monnik dezer abdij Hariulf (1060–1143), later abt van Oudenburg in Vlaanderen, enkele in het hier behandelde verhaal niet irrelevante zaken worden verteld. De rond het eerste kwart van de 7e eeuw door Richarius bij 'Abbeville gestichte abdij, die mede dankzij de steun van Karel de Grote uitgroeide tot een machtig instituut, was niet alleen in het bezit van een rijke schat van goederen en landerijen, maar ook van een bijzonder uitgebreide collectie relikwieën. Wanneer de kroniekschrijver van Centula de gebeurtenissen gaat memoreren over de jaren 866 en 867, tijdspanne waarin, na plundering van het klooster door de Noormannen in 864 talrijke met name genoemde relieken worden aangeworven, dan worden daaraan twee capita afzonderlijk gewijd⁵. Onder de reliekenschat bevinden er zich ook van Salvius van

¹ Bijlage VI.

² Bijlage VII.

³ *Istud videtur luce mihi meridiana clarius, ut audeam dicere, Odulfum forte Lossensibus prefuisse ab anno 850, si non multo prius, atque in comitali dignitate Ogero successisse. . . J. Mantelius, Historiae Lossensis libri decem, Leodii, 1717, p. 24.*

⁴ Hariulf, *Chronique de l'abbaye de Saint-Riquier* (v siècle – 1104) ed. F. Lot, *Collection de textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire*. T. 17. Paris, 1894.

⁵ Item de Odulfo, et reliquiis

867. Eodem anno venerabilis Hruodum abatissa, Centulensium casta dilectrix, attulit ad monasterium sancti Richarii reliquias sanctorum Patrum, scilicet Aratoris, sancti Pauli, sancti Mauri, sanctique Salvii confessoris episcopi, quas fratres ejusdem loci reposuerunt II Kal. Aprilis [= 31 Maart 867] in capsam qua conditae sunt caeterae sanctorum reliquiae. Hariulf, o.c., Cap. XIV, p. 126.

Zekerheid, dat hier geen verwarring mogelijk is met de 'andere' Salvius in deze streek

Montreuil en de schatten heten dan verkregen door de 'custos', of 'aedituus' of 'januarius', de als 'venerabilis' aangeduide monnik van S. Riquier: Odulphus. Men denke vooral niet te gering over de positie van deze 'deurwaarder', die volgens Holder-Egger, een tractaat¹ over de 'miracula S. Richarii' op zijn naam heeft, en onbetwist de vervaardiger was van de reliekschrijven, waarvan de metrische opschriften eveneens van zijn hand zijn². Het gaat niet aan noch is het onze bedoeling de Utrechtse Odulphus, over wiens leven weinig positiefs bekend is, en die omtrent de jaren 865 gestorven heet te zijn, met de 'custos' te vereenzelvigen, al zou een terugvallen van een Utrechtse kanunnik op zijn gesignaleerde eerste liefde: het klooster, niet uitgesloten zijn. Wat echter wel eens van betekenis kan worden geacht voor de relatie Centula, Loon, Oirschot, Utrecht, Staveren en Dronrijp is de wetenschap dat de abdijs S. Riquier geëerd is

vereerd, levert de optekening in Cap. XII van Hariulfs kroniek. Hieruit blijkt, dat het jaar te voren in 866 relieken van Salvius de 'martelaar' door de deurwachter Odulfus waren aangeworven: Praefatus custos Odulfus oravit quamdam abbatisam euntem Valentianas ad placitum Karoli regis, quo sibi suo precatu obtineret aliquid donari ex reliquiis almi martyris Salvii a custodibus ejusdem Sancti. Quae ubi ad locum venit, non immemor acceptae precis impetravit. . . ex reliquiis jamdicti martyris portionem. Hariulf, o.c., p. 123.

¹ In de inleiding tot de uitgave van de mirakellijst van S. Richarius schrijft hij over de vermoedelijke auteur: 'Unde apparet, auctorem aliquanto tempore post a. 845, ante a. 859 vero monachum Centulensem factum esse. Falso igitur Mico diaconus auctor horum librorum habitus est. . . Etiam de Odulfo custode, reliquiarum avido et artifice cogitari possit. Is enim capsam fabrefecit, in qua caput S. Richarii a. 864 positum est. Ex miraculis S. Richarii. MGH Scriptores T. xv, 1887, p. 915.

² Traube poneert als conjectuur, dat Hariulf in de capita 11, 12 en 14 van zijn derde boek een geschrift van Odulfus voor zich had, die als custos optreedt tussen 864-867. Behalve activiteiten als vervaardiger van de reliekschrijven, die hij beschrijft, veronderstelt de uitgever van de Carmina dat hij de auteur is van enkele gedichten o.a.

CXX. IN QVODAM VASE

Hoc vas marmoreum custos reparavit Odulfus
Atque loco statuit, stetit in quo dispar ab isto
Vas aliud multum specie, pariter precioque.
Una tamen virtus manet, una salus in utrisque.

CXXVII. IN CYBORIVM

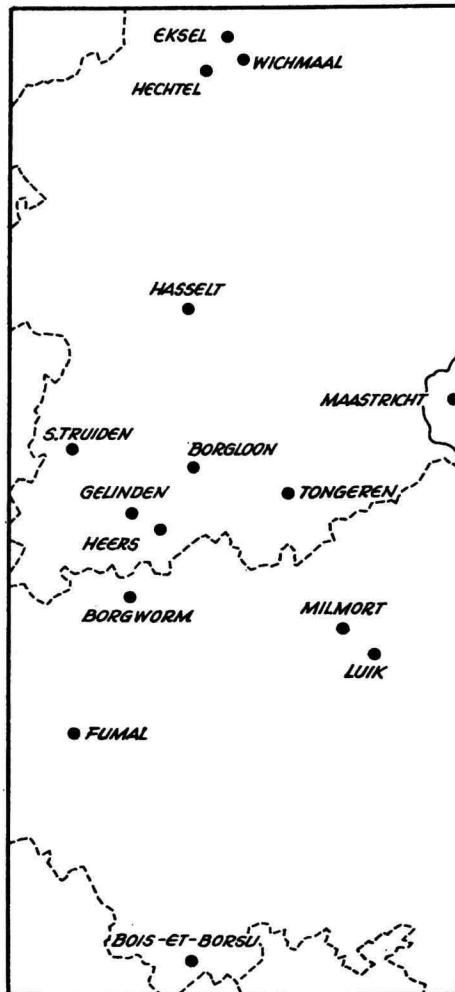
Hoc ego cyborium statui, quod cernis, Odulfus;
Lector, ut hic stabile, dicque, diu maneat
Ad decus aeterni regis pariterque patroni
Nostri Richarii, qui famulatur ei.
Plura etiam dominus tribuat mihi, dicito, posse
Addere cum pace huius honore loci,
Qui condamnatus fuerat vastatus iniquis
Nec non fedatus turpiter heu nimium.

CXXVIII. IN TABVLA

Hanc tabulam custos sancti reparavit Odulfus
Ad decus ipsius Richarii tumuli.

Carmen CXL vermeld nog in vers 48: Odulfus custos super omnes teque salutat. MGH, Poetarum Latinorum medii aevi, T. III ed. L. Traube, Berolini, 1896.

geweest in het bisdom Luik. Het is echter wel de mond getergd, wanneer Hariulf na een bladzijden lange opsomming van alle kerkschatten, bibliotheekbezit, de 'villae' aan de abdij toebehorend en de 'milites' met name genoemd, die S. Riquier dienden, tenslotte mededeelt, dat de lijst van 'villae' en 'praedia' en verdere bezittingen en inkomsten te lang en te bezwaarlijk is om weer te geven¹. Bovendien is daarover, zegt hij, een geheel boek in de abdij aanwezig.

Hier dus weer hetzelfde tekortschieten van de administratie na de liquidatie als in Prüm. Gelukkig verkeren wij niet helemaal in het ongewisse over althans enkele bezittingen in het Luikse bisdom, omdat zij voorwerp waren van transacties² tussen de abten van Centula en achtereenvolgens

¹ Villas igitur et praedia, diversasque possessiones et redditus, quae ex beneficio sancti Richarii obtinebant, longum et nimis grave nobis est hic recensere, maxime cum volumen haec disserens pleniter apud nos habeatur, a quo scientiam horum suscipiat qui nosse exoptat. Hariulf, o.c., p. 97.

² Bijlagen VIII en IX.

bisschop Notger van Luik (972–1008) en Durandus (1021–1025). Henoque, die in zijn omvangrijk drielijg werk¹ over de abdij de toponymen bij Hariulf genoemd nl. Hair en Farmala (met ieder vijf hoeven), te Bursis en Gledela (ieder één hoeve) trachtte te plaatsen, werd door de Benedictijn G. Morin uit Maredsous indertijd voor de localisering verwezen naar o.a. de leengoederen in het graafschap Loon en het cartularium van de abdij van Sint-Truiden. Gaan wij accoord met de door Morin aan Henoque voorgestelde gelijkstelling van Hair met Heers, en van Gledela met Gelingen, dan zijn wij daarmee in het hart van het latere graafschap Loon. Ook Gysseling en Kurth zijn dezelfde mening toegedaan². Waar echter Henoque Farmala, dat volgens hem in de oorkonden van het land ook als Fyrame zou voorkomen, voor vermoedelijk identiek houdt aan Wichmael, daar kiezen Gysseling³ en Kurth⁴ voor Fumal, arrondissement Waremme, d.w.z. Borgworm in het Luiks gebied. Hier valt ook, met Gysseling, te situeren het Matermortua of Mirlemont-Merimorte in tegenstelling tot Henoque⁵, die elders zoekt. Bij Bursis, door Gysseling als onbekend in Haspengouw opgegeven⁶, twijfelt Henoque tussen verschillende mogelijkheden. Hij noemt o.a. het gehucht Bois-et-Borsu, waar Kurth eveneens voor opteert.

Het staat wel vast, dat vermoedelijk reeds vroegtijdig d.w.z. sinds het Karolingisch tijdvak de beroemde abdij Centula, waar Salvius van Montreuil in ere stond en een venerabile monnik Odulphus tussen 864–867 aan het werk is, een vooruitgeschoven bezit in Haspengouw heeft gehad. Later treffen wij hier de graven van Loon, waar in de kapittelkerk de Oirschots-Utrechtse S. Odulphus als voornaamste patroon wordt vereerd. De meest plausibele verklaring voor de verbinding van Oirschot, Loon-Centula lijkt de volgende. De gehele streek van Oirschot en van een nog veel noordelijker gebied van Taxandrië af, in zuidwaartse richting, wordt beheerst en geëxploiteerd door de abdij van S. Truiden in Haspengouw⁷. Nog in de 15e eeuw int de abdij van S. Truiden 29 gulden aan cijns in Eindhoven, Craendonk, Oerle, Vessem, Strijp, Schijndel, Oirschot, Hulsel, Maerheze en Soerendonck⁸. Terecht vermoedt men dan ook, dat Oirschot afhankelijk is geweest van deze abdij van S. Truiden, wier oorsprong

¹ Henoque, *Histoire de l'abbaye et de la ville Saint-Riquier*, T. I, Amiens, 1880; T. II, 1883, T. III, 1888. Deze mededeling over de ligging der plaatsen in T. III, p. 367. Zie ook: R. Rodière, *Les corps saints de Montreuil*, Paris, Montreuil-sur-Mer, 1901.

² M. Gysseling, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (voor 1226)*, Brussel, 1960, i.v. G. Kurth, Notger de Liège et la civilisation au xe siècle, T. I, Paris, Bruxelles, Liège, 1905, p. 120.

³ Gysseling, a.w., p. 384.

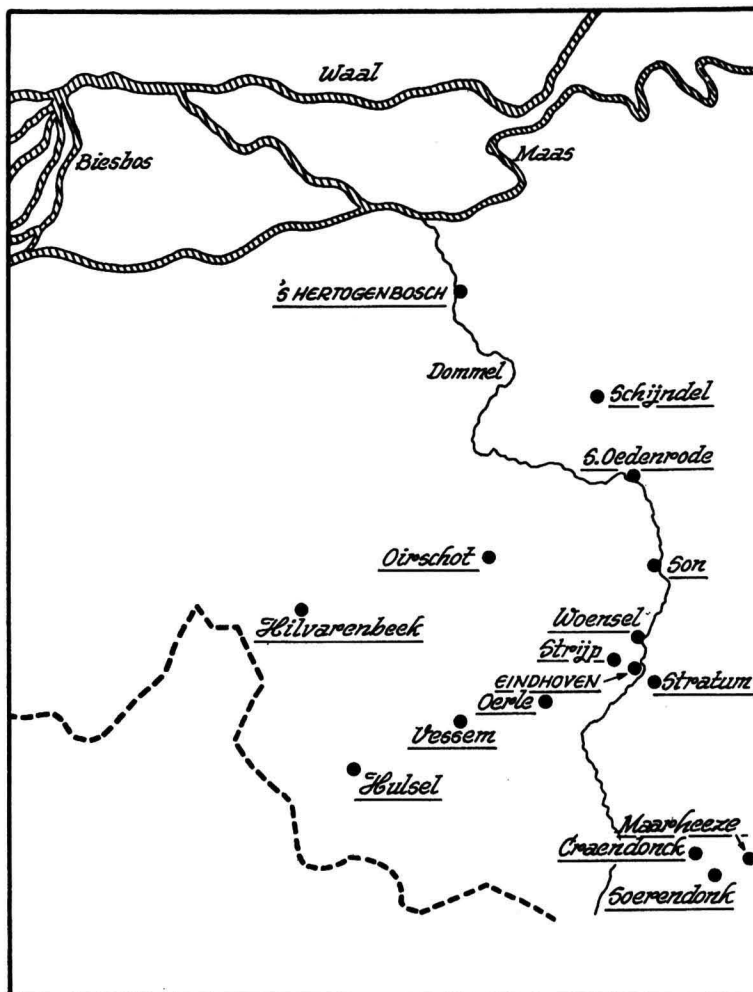
⁴ Kurth, o.c., p. 120.

⁵ Henoque, o.c., T. III, p. 367.

⁶ Gysseling, a.w., p. 208.

⁷ *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Trond*, ed. Ch. Piot, T. I, Bruxelles, 1870. A. Hansay, *Étude sur la formation et l'organisation économique du domaine de l'Abbaye de Saint-Trond depuis les origines jusqu'à la fin du XIIIe siècle*, Gand, 1899.

⁸ R. Ledoux, *La suppression du régime corporatif dans les Pays-Bas Autrichiens en 1784. Un projet d'édit. — Son auteur et sa date*, Académie Royale de Belgique, Lettres T.X, Bruxelles, 1912, p. 227.

eveneens teruggaat tot de Merovingen¹. In Haspengouw vinden wij dus twee Benedictijnenkloosters in actie, stammend uit die vroege periode, nl. van S. Riquier en van S. Trudo. Is S. Truiden misschien de voortzetster van ondernemingen hier en hoger op in Taxandrië van S. Riquier, of trekken zij naast elkaar en gezamenlijk op? Bij gebrek aan bronnen zal dit moeilijk zijn uit te maken, al hebben wij een goede aanwijzing dat men in Centula S. Trudo niet ongenegen was, zodat samenwerking mag worden verondersteld. In een zeer oud gedicht toch, waarin metrisch de heiligenkalender wordt behandeld², voegt het handschrift van Centula, dat slechts enkele aanvullingen kent o.a. voor de patroon der abdij S. Richarius, bij de maand november toe:

‘Felicitas ipsis migravit sancta Kalendis
Asbanioque simul festa Trudonis.’

Zo er al geen doorlopende verbinding van Centula naar Oirschot mag heb-

¹ A. M. Frenken, Documenten betreffende de kapittels van Hilvarenbeek, Sint Oedenrode en Oirschot, 's-Hertogenbosch, 1956, p. 165.

² Traube, o.c., p. 295.

ben bestaan, hetgeen a priori niet behoeft te worden uitgesloten, de pieuze vermelding van S. Trudo's patroon en het bezit in deze voor Centula afgelegde gebieden, bewijzen dat Haspengouw in ieder geval een goede plaats voor uitwisseling van waarden op verschillende terreinen is geweest. Ik zou niet gaarne de indruk wekken dat met deze sterke indicaties het bestaan van genoemde lijnen is bewezen. Zij geven m.i. wel te denken en mogen bij toekomstig onderzoek allerminst buiten beschouwing blijven, zeker nu deze nieuwe hypothese duidelijk verklaring en oplossing blijkt te bieden voor een aantal anderszins onverklaarbare zaken. Voor de regionale onderzoekers ter weerszijden van onze zuidgrens moet de positie van de S. Petruskerk in Oirschot, Odulphus' geboorteplaats, nog eens worden nagegaan. De vraag is nl. of de band met de abdij van S. Truiden wel van haar begin af bestond? De schrijver van de parochiegeschiedenis van het Belgische Hechtel¹ heeft op twee merkwaardigheden gewezen. Deken en kapittel van de Oirschotse kerk inden in Hechtel en Eksel op S. Maarten een cijns, welke zij in 1453 aan de abdij Averbode verkochten². Merkwaardiger nog is een weliswaar vroeg-achttiende eeuwse uitspraak³ bij een kerkvisitatie van Luik uit van Hechtels' pastoor, dat de Hechtelse moederkerk in 'Holland' zou liggen. De auteur denkt dan of aan een zeer vage herinnering aan een Willibrord-stichting of aan een relatie S. Truiden-Oirschot. Deze mogelijkheid lijkt nu te sonderen of hier de lijn Centula-Oirschot (S. Odulphus) in het spel kan zijn.

Wat intussen verder de transacties tussen bisschop Notger van Luik en abt Ingelardus van Centula uit het jaar 989 (lees 984) en van hun opvolgers Durandus en Gervinius uit 1022, helder aantonen, is dat de exploitatie van Picardië uit te bezwaarlijk wordt en daarom aan Luik geëndosseerd.

In de overeenkomst met 'miles' Hubertus in 1007 aangaande de verkoop van Merlimont is openlijk sprake van de last, die verpachtingen met zich mede brengen: 'intuitu laboris, qui ex longo itinere accidebat'.⁴ Let men echter vooral op de bestaande betrekkingen tussen Centula en het bisdom Luik en de commemoratio van S. Trudo in de abdij van S. Riquier, dan is het niet zo verwonderlijk dat Loon bij de stichting van de kapittelkerk S. Odulphus als patroon kiest, noch dat Centula met één of twee Odulfussen de lanceerbasis zou zijn in de 9e eeuw van het Salvius-patrocinium in het hoge Noorden. De rol van S. Riquier zou dan geen andere zijn dan die van S. Amand, Nijvel, Prüm, Echternach, Werden en Fulda, alle exponenten van de expansiedrift van Franken- en Christendom noordwaarts. Het zou tevens licht werpen op een mogelijke connectie van het noorden uit met een centrum van Karolingische renaissance, waar naast andere, musisch en artistiek begaafden, een Odulphus de dicht- en edelsmeedkunst beoefende.

¹ E. Jacques, Bijdrage tot de geschiedenis van de parochie Hechtel, Het Oude Land van Loon, Hasselt, 1961, p. 339-397, 1962, p. 33-101.

² Jacques, a.w., p. 90.

³ Die vigesima quarta Aprilis 1711 visitata est Ecclesia de Hechtel, quae dicitur quarta capella, sed matricem dicit Pastor ignorare et audivisse dici quod foret in Hollandia. Jacques, a.w., p. 358, n. 87.

⁴ Hariulf, o.c., p. 174.

Tenslotte vestig ik met nadruk de aandacht erop, dat men niet moet menen, dat het noorden eenmaal bereikt, de terugweg en eventueel onderling verkeer altijd langs deze omweg moet hebben gelopen. Vergeten wij niet dat de Friese handelaren, die in Frankrijk ter markt gingen in deze jaren, Quentovic plachten aan te doen, dat slechts vijftien mijl van S. Riquier was gelegen¹. Houden wij daarbij ook voor ogen – hetgeen zelfs historici van professie soms dreigt te ontgaan – dat de reis-, trek- en vechtlust van de 8e en 9e eeuw al ver van huis kon voeren. Men denke slechts aan Levisons² uitspraak, dat de oversteek van Engeland naar het vasteland veelvuldig en met grote regelmaat plaatsvond. Er valt nog eens te wijzen op de rol en de betekenis van de kolonie van de Friezen in Rome, die in 848 met de Angelsaksische en Frankische bevolking van de ‘scholae’ in Rome de Saracenen achtervolgden in Apulië, op welke tocht relieken van Magnus van Trani werden buitgemaakt en naar Friesland gevoerd.³ Een verdere ondersteuning van deze stippellijn ware dan gewonnen, wanneer wij de andere nabuurparochie van Dronrijp, nl. Menaldum, zó aan een ‘natuurlijke’ patroonheilige zouden hebben geholpen. S. Lambertus⁴ (niet S. Lubbertus, zoals Muller abusievelijk opgeeft) met zijn Luikse signatuur voor Menaldum, moet dan in de bagage van de Oirschotse heilige, S. Odulphus, of van diens committenten c.q. zijn opvolgers, gezeten hebben.

Herinneren wij voor analoge gevallen aan een uitspraak van Belgische zijde⁵: ‘La Hollande sait-elle ce qu’elle doit au pays de Liège?’ Zeker mogen wij met betrekking tot Odulphus zelfs ‘La Hollande’ ook in ‘La Frise’ wijzigen, en waarschijnlijk ook ten aanzien van Menaldum met zijn S. Lambertus. Deze Lambertus-toewijzing moet in dat geval minstens aannemelijker heten dan die welke aan de parochianen van Menaldum als collectivum door Kok werd toebedacht.

S. Odulphus
Dendermonde – Staveren

Als onderzoeker mag men niet over ongeluk klagen wanneer men op geheel onverwachte wijze langs een andere weg een nieuwe aanwijzing voor de gestelde hypothesen als het ware in de schoot krijgt geworpen⁶. Bijzonder belangwekkend is het als in eigen huis, Utrechts rijksarchief, een oorkonde te voorschijn wordt gebracht, waaruit blijkt dat S. Odulphus, met een eigen ‘basilica’ in de middeleeuwen opduikt in het land van Dendermonde.

¹ Vade, inquit, in Franciam regionem, ad plagas boreales, ducens tecum unicam filiam dilectam et perquire venerabilis sancti Richarii monesterium, quod situm est spatio quindecim leugarum a portu Quentowig... et quia tres ibi habentur aeclesiae prepara quam plurimos cereos. МГН, Scriptores T. xv, p. 915.

² W. Levison, England and the continent in the eight century, Oxford, 1946, p. 4–15.

³ Van Buijtenen, De grondslag, a.w.

⁴ Kok, De patrocina, a.w. p. 327.

⁵ H. van der Weert, L’organisation paroissiale dans la Campine Belge et Hollandaise, Leodium, 19, 1926, p. 56.

⁶ Gaarne dank ik mijn Utrechtse archiefcollega Dr. C. Dekker, die mij op dit stuk opmerkzaam maakte.

Wij zullen vanwege haar onbekendheid deze oorkonde¹ eerst nader toelichten, om vervolgens te verduidelijken wat ze voor inzicht verschaft in de betekenis van abdijen met 'Fernbesitz' in economisch opzicht. Anticiperend zou ik die abdijen – ware het woord niet zo beladen en het natio-begrip nog onontwikkeld – de middeleeuwse 'multinationals' willen dopen. De tip van de sluier, welke hier wordt opgelicht, doet bevroeden, dat de gestie der vele andere abdijen, ver van huis opererend, missionerend en exploiterend, een analoge zal zijn geweest.

In 1306 besluiten deken en kapittel van Utrechts S. Salvator (Oudmunster) gehoor te geven aan het, bij herhaling gedane, verzoek van Johannes van Dendermonde, die zij als 'onze magister' kwalificeren. Deze heeft vroeger in Jutphaas een beneficie bezeten en vraagt onder bepaalde voorwaarden om een relikwie van S. Odulphus af te staan. Zij verlenen die gunst op grond van de mededelingen van de aanvrager, dat de heilige Odulphus, priester en dienaar Gods van oudsher en alsnog had een 'basilica' in het diocees Kamerijk in de omgeving van Dendermonde. Deze 'basilica' had de beschikking over voldoende inkomsten welke er de dienstuitoefening verzekerden. Onopgelost moet blijven waarom Johannes van Dendermonde door het kapittel van Oudmunster als 'onze magister (= priester)' wordt aangeduid. Mogelijk slaat dit op het feit van zijn vroegere priesterlijke functies in Jutphaas. Deze parochie heeft eenmaal ten dele onder Oudmunster behoord². Aan de term 'basilica' uit de oorkonde moet geen verdere betekenis worden toegekend dan dat zij geen parochie in de eigenlijke zin is. Het woord duidt meer een kapel aan of een 'eigenkerk'. In deze zin komt het reeds voor in een schenking van 776 aan het klooster Lorsch bij Worms. Ergens in een niet precies te localiseren gebied in Zeeland aan de Schelde schenkt een zekere Godebert een 'mansus' en de daar gelegen 'basilica' annex 17 zoutpannen aan Lorsch³.

De voor de hand liggende vraag, – welke wij ons ook bij het Borgloonse patrocinium van S. Odulphus hadden te stellen –, is opnieuw: hoe kwamen ertoe voor dit gebied onder Dendermonde de naam Odulphusbroek te kiezen en deze heilige uit te roepen tot patroon dezer basilica?

Is het enerzijds een gunstige omstandigheid voor een onderzoeker, die van het buitenland uit, in den vreemde regionale geschiedenis moet trachten te beoefenen, wanneer het terrein ter plaatse door lokaalhistorici is bewerkt, hij wordt anderzijds dubbel zwaar op de proef gesteld als Odulphus voor hen een vrij ongrijpbare grootheid blijkt. Bovendien is het bestaande 'standaardwerk' – tien delen over 'Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13e eeuw' dat verwachtingen wekt – in een onontwarbare knoop geraakt juist op het aan de orde zijnde gebied.⁴ De Vlaminck⁵ wijdt in 1898 in zijn grote werk over de collegiale Lieve Vrouwekerk van Den-

¹ Bijlage x.

² Muller, *De indeling*, a.w., p. 397.

³ Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, ed. A. C. F. Koch, dl. I, 's-Gravenhage, 1970, p. 10.

⁴ J. Verbesselt, *Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13e eeuw*, dl. I, 1950. – dl. x, 1969.

⁵ A. de Vlaminck, *L'église collégiale Notre-Dame à Termonde et son ancien obituaire*, T. I, Termonde, 1898, p. 300 sv.

dermonde expliciet aandacht aan dit gebied en zijn kapel. Hij gaat in op de bestuursstructuur van Sint-Odulfsbroek, zoals de naam luidt, of liever is verbasterd, naar hij aangeeft, in Sint-Onulfsbroek. Op dit bestuursorgaan komen wij nog terug. Aan het slot merkt hij op dat reeds vroeg de kapel aan S. Odulphus gewijd moet zijn geweest. Odulphus was kanunnik aan de Utrechtse kathedraal en stierf, naar De Vlaminck verder abusievelijk meldt, in het begin van de 8e eeuw.

S. Onulfspolder (=S. Odulphuspolder). De kapel van S. Odulphus aan de dijksvoet, met cirkel aangegeven. Fragment van de kaart Eele 22/4, schaal 1:10 000. Nationaal Geografisch Instituut, Brussel.

Verbesselt, die bij de beschrijving der afzonderlijke parochies rond Dendermonde de meest aangewezen was dieper op de zaak in te gaan, laat ze – en passant de naam noemend, – links liggen¹. In het gehele, zo uiterst belangrijke complex van nederzettingen langs Schelde en Dender, grensgebied waar Brabant en Vlaanderen op elkaar stootten, neemt Odulfsbroek de plaats in van een stuk 'niemandslaan'. Bij de weergave van de circumscripctie van Dendermonde tekent Verbesselt aan, sprekend over de parochie Dendermonde die pas vrij laat (uit de moederkerk Zwylveke?) in de 10e eeuw kan zijn ontstaan: 'Het zou ons geenszins verwonderen,

¹ Verbesselt, a.w., dl. VII, p. 13.

moest haar oorspronkelijke grens den Dender tot aan zijn monding gevolgd en zo langsheen de Schelde tot Baasrode gereikt hebben. Het overige deel tussen Dender en Schelde aan de zijde van Vlaanderen was nog lange jaren onbruikbaar polderland, doorsneden door Denderbochten o.a. in de Hooimeeren tot aan Nieuwburg en onderhevig aan overstromingen van de Schelde. Hieronder vermelden wij bijzonder het Sint-Onulfsbroek. Verondersteld mag worden dat gans dit gedeelte niemandsland was, begrepen in de oude parochie Appels. Blijkbaar hebben wij alhier te doen met dijken tegen de Schelde, zoals de plaatsnamen zelf uitwijzen: St. Onulfusdijk, Meerdam, de Dammen, Bijloke.'

Het zou buiten het bestek van deze studie vallen ons te mengen in een discussie over het preciese waarom en hoe van een ontwikkeling dezer nederzettingen in de vroege middeleeuwen in dit strategisch belangrijk stroomgebied. Wij kunnen er echter niet geheel omheen op enkele o.i. hoofdpunten in te gaan, willen wij komen tot de achtergronden, die mogelijke verbindingpunten met het noorden enigszins verduidelijken. Eerst en vooral moeten wij letten op de defensieve taak dezer dorpen langs de rivier tegen militair- en watergeweld. Militair moet daarbij dan vooral – voor de vroege periode – worden gedacht aan de Noormannenraids. In later, rustiger, tijden speelt dan grondwinning mede een rol, maar in economisch opzicht vooral de beheersing van de overzetveren in het handels- en goederenverkeer zuid-noord, waar de oost-west verbinding dan nog niet of zwak is ontwikkeld.

Lindemans¹ gaf in zijn schets over het ontstaan en de samenstelling van het oude Land van Dendermonde in 1938 aan, dat geheel de streek naar zijn oordeel een kunstmatige formatie geweest moet zijn, die in éénmaal is tot stand gebracht. Wie immers de Schelde met de daarin uitmondende Dender, Durme en Rupel wilde beheersen, had – mits in het bezit van enkele sterke burchten in deze lange, smalle strook – een greep op alle waterwegen van Vlaanderen en Brabant. Hij schat, dat deze formatie van Dendermonde's land als afweer tegen de Noormannen onder keizer Otto II aan de kasteleins van Gent in handen moet zijn gegeven. Niettemin blijven er hem in deze theorie enige anomalieën in de weg staan. Dit geldt o.a. voor Buggenhout, waar een relatief klein stuk Scheldeoever niet onder Dendermonde ressorteerde. De reden hiervoor was gelegen in de omstandigheid, dat ter plaatse geen allodium – Dendermonde viel te vestigen, wjl de grond reeds in Karolingische tijd was vergeven. Het betreft hier een schenking² van 821 van goederen o.a. in Baceroth door Lodewijk de Vrome aan een oude abdij ter versteviging van haar positie. Op dit complex, c.q. in de omgeving daarvan, ontstonden in de loop der tijden vier parochies, aangeduid met de naam van de kerkpatroon of patrones onder toevoeging van Baasrode, alle vier gelegen bij Dendermonde.

¹ J. Lindemans, Het oude Land van Dendermonde, Gedenkschriften. Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde, 32 reeks, dl. I, 1938, p. 14–28.

² . . . Et haec nomina de ipsis rebus, quas illis dari decrevimus. In pago Bracbatensi, in locis nuncupatis Baceroth, Decla, Neonisio et Securiaco, mansi XLVIII. . . . Recueil des historiens des Gaules et de la France, T. VI, ed. M. Bouquet O.S.B., Paris, MDCCXLIX, p. 530.

Door een onbegrijpelijke vergissing heeft Verbesselt in zijn uitvoerige en gedetailleerde studie over deze parochies het doen voorkomen alsof de schenkingsakte van 821 en de daarmee samenhangende van 847 en 899 benevens de pauselijke bevestigingsoorkonden van 1107, 1119, 1185, 1187 en 1210, waarin van Baceroth (in verschillende spelling) wordt gewag gemaakt, bestemd zouden zijn geweest voor de Henegouwse abdij S. Amand-Lobbès¹. In werkelijkheid echter werden de goederen toegewezen aan de ons intussen uit Friesland niet onbekende abdij van S. Amand of Elnone of in Pevele genoemd, welke was gelegen in Henegouwen met verbindingen naar Staveren en Dokkum. Bovendien had ook het patrocinium van de abdij Lobbès kunnen waarschuwen dat er niet van S. Amand sprake kon zijn. De patroon van deze abdij is nl. S. Petrus², zodat er een onbeschrijfelijke verwarring is ontstaan.

De zaak is daarom zo merkwaardig omdat allerlei tegenstrijdigheden waarmee Verbesselt te maken krijgt, zoals wij hier en daar zullen laten zien, hem zijn verwisseling van de abdij Lobbès met die van S. Amand-Elnone of in Pevele duidelijk hadden moeten maken. Op tal van plaatsen immers in zijn boek blijkt hem de aanwezigheid van S. Amand in Pevele in de parochies van Baasrode niet onbekend. Het zij aan de lokaal-historici in deze omgeving overgelaten, vooral aan de hand van de grondige studie van Platelle³ over het wereldlijk bezit van S. Amand in Pevele van haar oorsprong tot 1340 de evolutie van de vier Baasrodes te determineren.

Voorlopig lijkt het voldoende te signaleren, dat deze parochies aanvankelijk worden aangeduid als S. Gertrudis-Baasrode. S. Ursmaars-Baasrode, S. Amand-Baasrode en S. Marie-Baasrode. Nu verder is komen vast te staan, dat ook S. Odulphus hier nog valt te situeren, dan is de parallelle met Staverens omgeving, waar drie van deze namen in de middeleeuwen opduiken haast niet meer onder de toevalligheden te schikken. S. Gertrudis is patrones van de parochies Hindelopen en Workum, de naastliggers en later de onderhorige van Staveren, waar S. Odulphus een deel van zijn activiteiten ontplooid en de abdij van S. Amand in Pevele in de omgeving iets had in te brengen. Toegegeven dat de eerste vermeldingen van S. Gertrudis als patrones van beide parochies niet zo oud is, gezien de betekenis van Hindelopen, reeds onder de goederen van Fulda in de 9e eeuw voorkomend, meen ik hier al zeer vroeg minstens een 'capella' te mogen veronderstellen. Buiten beschouwing zij dan verder gelaten, – vanwege de algemeenheid van dit patrocinium – dat Staverens kerk oorspronkelijk aan Maria was toegewijd.

Keren wij nog even terug naar Baasrode's S. Gertrudis, dat later als Vlassenbroek bekend staat. Verbesselt weet het volgende te melden: 'Over Vlassenbroek zullen wij hier kort zijn. Wij geven er een uitvoerige uiteenzetting van wanneer wij over de moederparochie Baasrode handelen, daar, niettegenstaande Vlassenbroek, naar we hoger aantoonde, van in de 11e

¹ Verbesselt, a.w., dl. VIII, p. 24 vv.

² *Monasticon Belge*, T. I, Province de Namur et de Hainaut, Liège, 1961, p. 197 ssvv.

³ H. Platelle, *Le temporel de l'abbaye de Saint-Amand des origines à 1340*, Paris, 1962, p. 72, p. 84 et passim. Bij schrijven van 18 febr. 1974 bevestigt Prof. Platelle mij dat ten onrechte Lobbès door Verbesselt wordt opgevoerd.

eeuw tot de parochie Dendermonde behoorde, zij voor die tijd, namelijk vóór de heren van Dendermonde dit gebied onder hun gezag kregen en ten nadele van de St.-Amandsabdij van Elnone op de Scarpe inpalmden, deel uitmaakte van het Baasrode vermeld in een oorkonde van 822 (lees 821) van voornoemde abdij. De naam alleen reeds, St.-Gertrudis-Baasrode, getuigt van de oorspronkelijke eenheid van domein, maar ook de patroonsheilige St.-Gertrudis, past niet bij Dendermonde, maar veeleer bij Ursmarus, O.L. Vrouw en St. Amands, patronen, die allen eerder naar Elnone verwijzen dan naar Dendermonde, dat er eerst in de 11e eeuw vaste voet kreeg, toen het oude Vlassenhout voor een groot deel geroid was en de heren van Dendermonde het gezag voerden over de Schelde van Gent tot Bornem.¹ Later krijgen wij van Verbesselt dienaangaande een andere mening te horen. Ik teken hierbij aan, dat in het volgend citaat voor Lobbes uiteraard weer Elnone gelezen zal moeten worden.

‘. . . Sint Gertrudis. Deze patroonheilige heeft wel iets te maken met St. Amand, die de abdij Nijvel en haar stichtster bezocht, maar niet rechtstreeks met Lobbes. Deze abdij heeft nergens in gans haar oud grondbezit een Sint-Gertrudis als patrones ingesteld.’

‘Sint-Gertrudis kan o.i. niet in verband staan met de drie andere kerkpatronen van het Baceroth-Lobbes. Zij komt van elders. Ook met Dendermonde heeft ze geen betrekkingen. Bovendien is de titel ouder dan de 13e eeuw.’ Zonder het te kunnen bewijzen, naar Verbesselts eigen woorden, vraagt hij zich af of Vlassenbroek – S. Gertrudis misschien een veer op de Schelde van Nijvel is geweest². Wat hier ook van zij: als het waar is, dat S. Gertrudis wel iets te maken gehad heeft met S. Amand, de heilige zelf, dan kan haar cultus evengoed via S. Amand in Pevele zijn bevorderd.

Zulks is des te meer aannemelijk als wij – met Verbesselt – de doorwerking zien van de macht van S. Amand in Pevele in wat de kern uitmaakt van Baasrode – S. Amand. Welnu, van deze belangrijke kern S. Amand staat het vast, dat nog tussen 1500–1612 de heerlijkheid met een pachthof van 74 bunder, cijnsen, boeten, keuren, breuken mortemeubelen en de windmolen bij S. Amand in Pevele in bezit zijn. Verbesselt citeert: ‘Deze heerlijkheid wordt gehouden in twee lenen en heerlijke goederen uit de handen van de abt van Sint-Amands in Pevele, terwille van de heerlijkheid van Capelle buiten Roeselare . . .’³

Twee bladzijden lang zijn de uitgewerkte omschrijvingen van deze rechten, waarbij valt op te merken, dat Roeselare eveneens in handen van S. Amand in Pevele is, blijkens opgaven bij Platelle⁴. Niettemin verwisselt Verbesselt in deze beschrijving af en toe zonder duidelijke aanwijzing S. Amand in Pevele met Lobbes, waar hij S. Amand patroon maakt!!

De positie, welke aan S. Amand in Pevele door haar goederenbezit in Baasrode bij Dendermonde aan de Schelde toekomt, is gemeten aan Platelle’s monografie, niet indrukwekkend. Gezien echter in de kontekst van de regionale geschiedenis van Dendermonde moet o.i. die invloed toch behoor-

¹ Verbesselt, a.w., dl. VII, p. 43.

² Verbesselt, a.w., dl. VIII, p. 48.

³ Verbesselt, a.w. dl. VIII, p. 62.

⁴ Platelle, *Le temporel*, o.c., p. 89 et passim.

lijk hoog worden aangeslagen. Het gemis aan voldoende bronnen in de abdij-administraties, ook die van S. Amand, staat debet aan velerlei vertekening van het vroegere beeld.

Politiek aan de Schelde-oevers
10-11e eeuw

Hoe interessant misschien ook de in dit verband te voorschijn gekomen gegevens mogen zijn, de dringendste opgave staat nog open nl. na te gaan hoe die wisselwerking S. Amand in Pevele – Baasrode – Staveren – Dokkum in historisch perspectief moet worden gezien. Verrassenderwijze biedt zich een mogelijkheid met een redelijke hypothese een breed historisch verband aan te wijzen. Realiseren wij ons eerst nog eens de situatie in het Scheldegebied in het na-Karolingisch tijdperk. De verbroekeling in kleine territoriale eenheden grijpt om zich heen. De krachtigste onder de grafelijke leenmannen krijgen in de 10e eeuw hun kans. Wie de Scheldeboorden beheerst, neemt een machtspositie in. De verlening van privileges aan de twee Gentse kloosters door Otto II hadden kennelijk de strekking om Gent weer vaster aan Vlaanderen te binden en 'tot een steunpunt van het Duitse rijk te maken . . . om dusdoende aan de invloed van de Franse koning, welke zich alsdan in Vlaanderen krachtig deed gevoelen, paal en perk te stellen'. Aldus Niermeyer¹.

De consolidatie van de Scheldeoever van Gent uit in de richting van Dendermonde vond een obstakel, zoals gezegd, in de Baasrodese nederzettingen, waar de invloed van S. Amand in Pevele sinds de 9e eeuw zich deed gevoelen. In diezelfde omgeving ligt dan een veengebied, waaraan de naam S. Odulphusbroek werd gegeven. Zaak is derhalve te trachten na te gaan wanneer en door wie deze ontginning is geschied. Zou men slechts kunnen steunen op de oorkonde van 1306, waarin bij het kapittel van S. Salvator relieken werden gevraagd voor de vanouds bestaande 'basilica iuxta Tenremondam', dan zouden de gedachten kunnen uitgaan naar een late ontginning door dan opererende 'locatores', ook van Friesland uit. De vroegste vermelding echter van het S. Odulphusbroek treffen wij al in 1224, wanneer Machtildis, vrouwe van Dendermonde aan de collegiale kerk van Dendermonde zes roeden weideland schenkt, gelegen bij die van een zekere Walter Boc, genaamd Tsammansbocht 'in palude Sancti Odulphi'². Het staat verder vast, blijkens de aan de collegiale kerk geschonken inkomsten uit landerijen, dat zowel de heren van de stad als de welgestelden ter plaatse langs de Scheldedijk in de ontginning waren goed. Niet minder dan 65 maal in de 13e en 14e eeuw komt het S. Odulphusbroek en zes maal de S. Odulphusdijk als localisering voor³. Indien

¹ J. F. Niermeyer, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. II, Utrecht, Leuven, 1950, p. 18.

² (1224) Duplex. Domina Machtildis, domina Tenremonde, xxxiiiij s. par. – m^occ^o-xxiiii^o – ad et supra pratum quondam Walteri Boc, dictum Tsammans bocht, situm in palude Sancti Odulphi, et sunt vj virga prati vel circiter. A. de Vlaminck, *L'église collégiale Notre-Dame à Termonde et son ancien obituaire*, T. II, Ixelles, Bruxelles, 1898, p. 69.

³ Zie De Vlaminck als in vorige noot.

echter van de veronderstelling zou mogen worden uitgegaan, dat S. Amand via Baasrode de hand in deze aanpak had – ware het maar door connecties met Friesland in te schakelen, – dan valt m.i. te kiezen voor een tijdstip, dat vóór 1115 is gelegen. Op dat moment immers wordt het bezit in Friesland bij Dokkum en Staveren door de abdij aan de Scarpe opgegeven¹.

Uiteraard is de onderzoeker gespist op de vraag of er in die omgeving verder misschien Friezen of Friese invloeden te achterhalen zijn. De gebrekkige overlevering, voor wat Dendermonde aangaat voornamelijk ongunstig beïnvloed door het verloren gaan der archieven tijdens de eerste wereldoorlog, doet weinig verwachten. Een lichte aanwijzing zou kunnen zijn, – want namen van immigranten als Longobarden e.a. willen nog al eens bekliven – dat sinds 1345 de aanduidingen ‘t sVriesenbrugghe’ of ‘iuxta tsVriesenbrugghe’ bij de Bagijnenpoort in de oude stadsgracht te Dendermonde bewaard bleven². Uitgaande van de overigens niet verder te bewijzen veronderstelling, dat hier een laat 11e eeuwse ontginning voorhanden kon zijn, waarbij Friezen betrokken waren, (hetgeen dan op grond van dit anderszins moeilijk te verklaren Odulphus-patrocinium zou mogen worden aangenomen), moet hun aanwezigheid geplaatst worden in een van de vroege ontginningsgolven, welke Europa van de 10e–14e eeuw over zich heen zag trekken. Het is de verdienste van Petri³, dat hij de nieuwe gezichtspunten aangaande dit thema onlangs in een breed overzicht, waarin de resultaten van het onderzoek, vooral van Nederlandse en Vlaamse zijde in de laatste decennia zijn weergegeven, duidelijk naar voren brengt. De sterkste impuls voor het openleggen van veengebieden komt – na wat vóórroefeningen – als systeem wel het sterkst tot uiting in de Vlaamse gebieden. Adel, en van kerkelijke zijde enkele grote abdijen, zijn daar kennelijk de gangmakers. Later zal deze ‘vinding’ een exportartikel worden, waarmede Vlamingen, Hollanders en Friezen in den vreemde over grote gebieden gaan opereren. Het duidelijkst komt de methode later naar voren in wat Van der Linden⁴ de ‘cope’ heeft genoemd.

Langs een rivier, langs een gegraven weterring, dan wel langs een dijk, die als werkbasis, als ‘ruggegraat’ der ontginning fungeert, worden ontginningseenheden – ‘hoeven’ – uitgemeten van een bepaalde, gelijke breedte. Door het graven van onderling parallelle sloten, ongeveer loodrecht op genoemde ‘ruggegraat’, verkrijgt dan het gebied zijn afwatering in perceelscheidingen. Ieder der kolonisten neemt vervolgens met zijn gezin een aldus naar breedte gemarkeerd perceel, een eigen ‘hoeve’, afzonderlijk in

¹ Zie Bijlage II.

² (Fin du xive siècle) Gilbertus de Belle et Katherine, eius uxor, et Johannes, eorum filius, iij s. par. ‘apud Sanctum Egidium, prope pontem ts Vriesen.’ De Vlaminck, o.c., II, p. 126. 1345. Jordanus Pleckere, xij d-par. – „prope portam Beghinarum et iuxta antiquum fossatum ville, iuxta tsVriesenbrugghe.” De Vlaminck, o.c., II, p. 237.

³ F. Petri, Entstehung und Verbreitung der niederländischen Marschenkolonisation in Europa (mit Ausnahme der Ostsiedlung), in: Vorträge und Forschungen. (Herausgegeben vom Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte, Bnd. XVIII) Die Deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der Europäischen Geschichte, Sigmaringen, (1974), S. 696–754.

⁴ H. van der Linden, De Cope, Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte, Proefschrift Utrecht, Assen 1955, p. 1–400.

ontginning. Naarmate de, met geleidelijke verlenging der sloten gepaard gaande, openlegging van het terrein verder landinwaarts schuift, naarmate de kolonist van zijn 'recht van opstrek' gebruik maakt, groeit de hoeve in diepte. Zonder te denken, dat wij in de Odulphuspolder van Dendermonde met een zuiver 'cope'-type te maken hebben leert een blik op de topografische kaart van de ontginning en het omliggende gebied wel, dat wij hier met een systeem van lange stroken hebben te maken. Dit type is ter plaatse een onmiskenbare uitschieter.

De Vlaminc¹ neemt op goede gronden aan, dat de ontginning, – later onder Dendermonde behorend – zonder 't Hoog Vrij en 't Laag Vrij ongeveer 299 bunder groot was. Ingesloten door de Schelde, de parochies van Nieuwberg, Appels en het Vrije van Dendermonde, was S. Odulphuspolder opgedeeld in vijf 'wijken', die zelf weer in 'streken' uiteenvielen². De namen geven ook een enkele maal een latere ontwikkeling te zien van de waterhuishouding als er sprake is van een 'sluis' en een 'molen'. De bestuursorganisatie, berustend op een oude, thans verloren, keure, doet zien, dat de omliggende gemeenten er de hoofdrol speelden in die zin, dat zij er de verantwoordelijke schepenen benoemden. Hun kwam de rechtspraak in hoogste ressort toe en ook het bestuur, nawijsbaar van de 14e eeuw af. Hoger beroep van hun sententies was er niet. Aan het hoofd van het schepencollege van zeven stond een dijkgraaf (burgemeester), waarvan twee door Zele, twee door Appels, een door Grembergen en twee door Dendermonde werden aangewezen. Men is geneigd zich af te vragen of de twee van Dendermonde wel een oorspronkelijk bestanddeel van het bestuur vormden. Zij zaten er vanwege het waterstaatkundig belang van het Hoog en Laag Vrij der stad. Met de amman van Dendermonde schouwde het polderdijkbestuur de stadsdijken, die van het Vrij alsook de dijken van Krijghem, terwijl verder rechtspraak in het Vrij hun competeerde.

De dijkwachters alias gemeentenaers van S. Odulphusbroek brachten de 'dijksgeschotten' op voor een zeer zware dijklast: reden, waarom zij – overigens tevergeefs – herhaaldelijk aandrongen op vrijstelling van andere imposten en bezwaren.

Ontginning en grafelijkheidspolitiek rond 1000

Het is niet zonder grote aarzeling, dat ik meen voor een nadere tijdsbepaling voor de aanleg van deze ontginning, de aandacht te vestigen op een

¹ De Vlaminc, o.c., p. 300 ssvv.

² De eerste wijk kent: het Meirhek, de Esch, Ste Annemeersch, Sint-Jansgeerken, de Bollenstreke, de Gasthuisstreke, de Papestreke, de Plodders.

De tweede telt: de Steenensluis, de Wielen, de Braicken, de Capellenmeersch.

De derde bestaat uit: de Molendijk, de Stommelingen, de Wuytens, de Hoefden, het Oostveer, 't lang Akkerken, 't Heirsgat.

De vierde beslaat: de Plas, de Heuveld, de Genteneir, de Houve, de Zandweghe, de Beek, de Stommelingen, de Engelenmeersch, de Acht-en-twintig roeden, de Kerswesse, 't Streepen, de Klinkende Klaver, de Bochten, de Roeyen, 't Biexken, de Geylinkmeersch, de Rachten, de Muye of Maeye, 't klein Muyen.

De vijfde tenslotte beslaat: de Zwanenbocht, de Witrock, de Honden, de Heeckdonck, den Hoghen Schrieck, den Bosch, de Torrebocht, het Rot, de Muye.

der aanwijzingen uit de studie van Van der Linden¹. De teneur van diens betoog is, dat hij aannemelijk wil maken, dat de bekende kolonisatie uit de omgeving van Bremen, waarvan het contract dateert van 1106 (later door Koch² verbeterd in 1113), werd uitgevoerd door emigranten uit het Hollandse veenland beoosten de Rijn. Als 'Urheber' van deze Fries-Hollandse werkmethode ziet hij de Hollandse graaf Diederik II in het laatste kwart der 10e eeuw. Ongetwijfeld heeft de snelle openlegging van de Hollands-Utrechtse laagvlakte hier een duidelijk gemarkeerd uitgangspunt gevonden, en is later een uitstekend export-artikel gebleken. Petri³ erkent volmondig de scherpzinnigheid van de analyses van de historische feiten en de bodemgesteldheid, die de samenhang tussen de Noord-Duitse en Hollandse kolonisatie sluitend maakt. Reserves echter maakt hij op grond van de kritiek door Verhulst⁴ geleverd tegen de stelling, dat deze ontginningsvorm te danken zou zijn aan 'Gründerleihe', waarvan de stad Gent het voorbeeld geleverd zou hebben en waarvan de 'cope' een 'bäuerliche' variant heet te zijn sinds de dagen van Rietschel.

De bezwaren tegen Van der Lindens rechtshistorische constructie, inhoudend, dat bij de uitgifte van deze woeste gronden geen sprake moet zijn van privaatrechtelijke, maar van publiekrechtelijke verhoudingen, mogen al dan niet steekhoudend zijn, buiten discussie is wel de niet te onderschatten machtspositie van Diederik II in het derde en vierde kwart der 10e eeuw in Gent en daarbuiten. Zij toegegeven, dat sinds Kochs herroeping⁵ van zijn opvatting uit 1948, dat aan de Westfrieze graven een tijdlang dit ambt van graaf in Gent zou hebben behoord, hun juiste positie aan de Schelde minder doorzichtig is gebleken, ondergeschikt kan deze allerminst zijn. Reeds zijn huwelijk met de dochter van de Vlaamse markgraaf Arnulf wijst op invloed van Diederik II, de Westfrieze graaf. De rol bovendien, welke de graaf als leenman van de Franse koning speelt door de begiftiging van het 'forestum Wasda' in 969, door Koch⁶ vermoedelijk gevonden tussen Rijsel en de Leie als Wattelot in plaats van het vermeende Land van Waas, de rol ook in de getuigenlijsten bij de schenkingen aan Blandinium gedaan, wijzen zo niet op een spilpositie, dan toch wel een schorende functie, beurtelings benut door Franse koning en Duitse keizer in de strijd om het Scheldegebied. Het toekennen tenslotte van de toenaam 'Gandensis' aan de zoon van Diederik II, Arnulf, kan niet louter franje zijn.

Welke ook de betekenis van Verhulst's kritiek over de niet-Gentse oorsprong van de 'cope' moge zijn, zij laat de mogelijkheid van een Vlaams voorbeeld voor de Hollandse graaf volledig open, zoals de criticus uit-

¹ Van der Linden, a.w., p. 353.

² A. C. F. Koch, Die Datierung des Vertrags Friedrichs I., Erzbischofs von Hamburg, mit den holländischen Ansiedlern bei Bremen, in: *Miscellanea Mediaevalia in memoriam Jan Frederik Niermeyer*, Groningen, 1967, S. 211-215.

³ Petri, o.c., S. 712.

⁴ A. Verhulst, in: *Comptes rendus van de Revue Belge de philologie et d'histoire*, T. xxxv, 1957, p. 161-166.

⁵ A. C. F. Koch, Grenzverhältnisse an der Niederschelde, vornehmlich im 10. Jahrhundert, *Rheinische Vierteljahrsblätter*, Jhrg. 21, 1956, S. 182-218.

⁶ Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, ed. A. C. F. Koch, dl. I, 's-Gravenhage, 1970, p. 72.

drukkelijk betoogt. Zijn bezwaren gaan tegen de wijze, waarop de uitgifte der gronden zou zijn geschied. Daarom lijkt het geoorloofd Van der Lindens uitspraak over de Vlaamse scholing der Hollandse graven inzake de openlegging der woeste gronden staande te houden.

Die uitspraak¹ komt dan letterlijk hierop neer: 'Stellen we ons dan voorts nog voor ogen de – in vergelijking met de 'smalle' stroken bewoond oud land – relatief zeer grote uitgestrektheid aan goed ontginbare wildernissen, die de graven de gelegenheid bood hun gezagsrechten in een hechte uniforme nieuwlandse staatsinrichting effectief tot gelding te brengen, dan schijnt daarmee de vroege ontplooiing van de macht der Hollandse graven en hun snelle gang naar landsheerlijkheid goeddeels verklaard.'

'Goeddeels, niet geheel. In onbekwame handen zouden de gunstige ineen-grijpende factoren niet tot een spectaculair resultaat hebben geleid. Wij mogen dan wel aannemen, dat het ons gravengeslacht niet aan behoorlijke kunde en doorzettingskracht heeft ontbroken'.

'Vlaams voorbeeld. Op het terrein van de staatsinrichting ontleende het deze kunde voor een deel aan Vlaanderen, waarmee van ouds nauwere relaties werden onderhouden. Zo mag men het burggraafschap (van Leiden) en het baljuwschap wel van Vlaanderen overgenomen achten.'

De opdracht voor de toekomstige onderzoeker zal zijn om het door Koch al ten dele opgehelderde strijdtoneel aan de Scheldeboorden, waar de Ottonen orde op zaken trachten te stellen, duidelijker nog in kaart te brengen. Daar spelen dan niet alleen de Westfriese Diederik II en Arnulf bij mee, maar komt ook graaf Wichman van Hamaland in diezelfde periode in Gent om de hoek kijken, die sinds kort overeenkomstige trekken blijkt te vertonen, waar het om ontginning zou gaan, met zijn Westfriese tijdgenoten. Herinneren wij ons daarbij dat Wichman II eveneens schoonzoon van Arnulf van Vlaanderen en zwager van Diederik II is. Wij hebben in de periode van de Ottoonse hergroepering rond de Schelde te rekenen met de toekomstige machthebbers in Holland en Hamaland, die niet ver van Gent de exponenten van S. Amand in Pevele konden treffen op bezittingen in Baasrode sinds 821 in het bezit dier abdij. Daartussen moet dan het S. Odulphusbroek liggen, dat uit defensief oogpunt een zwakke stee in het op te bouwen systeem opleverde. Intussen is er meer. Met het vermoeden van Vlaamse invloed in het noorden bevinden wij ons niet meer alleen in het gezelschap van Van der Linden, maar krijgen wij eveneens aansluiting bij een recente, uitgebreide studie van Ehbrecht². De grondgedachte van diens Munsterse dissertatie houdt in dat er in de Ottoonse tijd zeer bewust ook aandacht is geschonken aan de noordelijke kustgebieden. Naoorlogs archaeologisch onderzoek heeft uitgewezen, dat de Noormannentijd en wat erop volgde, bestuurlijk meer intact liet en uitbouw te zien heeft gegeven, dan tot nu toe werd vermoed. Uitgaande van de schenkingen aan Elten door graaf Wichman (952–973) van Hamaland in 970 van erfelijke allodiale goederen in Hunsingo, Fivelgo, Marne en Midagten en de vroeg aldaar in gang gezette cultivering van het gebied door ontginning, meent hij aan-

¹ Van der Linden, a.w., p. 352.

² W. Ehbrecht, *Landesherrschaft und Klosterwesen im Ostfriesischen Fivelgo (970–1290)*, Münster, 1974, S. 187, Abb. 22. Karte 11).

nemelijk te kunnen maken, dat de 12e- en 13e-eeuwse Gelderse aanspraken op dit deel van Groningen op die oude banden teruggaan. Weliswaar was in de Salische tijd de greep op deze gebieden verloren gegaan, maar via de aanspraken van de graven van Werl, de Brunonen en de Nordheimers moet de weg terug te construeren zijn. Intussen moet dan van Munster uit de bisschop aldaar getracht hebben via de Praemonstratenser abdijen greep op de verbrokkelde politieke situatie te krijgen, welke door lagere adel en grootgrondbezitters werd beheerst.

Petri¹ is in Ehbrechts boek het meest getroffen door het vroege aanvangstijdstip der ontginning zijnde vóór 1000, en door de omstandigheid, dat – tegen geliefde Friese tradities in – een aandeel wordt toegekend aan de Ottoonse politiek. De verschijning van deze Munsterse dissertatie bracht aan het licht, dat wij onafhankelijk van elkaar langs een verschillende benadering tot eenzelfde point de départ kwamen in éénzelfde tijdsbestek nl. de Schelde-oevers ten tijde van de Ottoonse beïnvloeding aan dit bedreigde front. Ook de slotconclusies zullen parallellen opleveren waar het gaat om de aanspraken welke Gelre enerzijds ventileert in de 12e eeuw op Gronings gebied en anderzijds die van de Hollandse graven op Staveren tegen Utrechts bisschoppen tezelfder tijd.

Zelfs wanneer men overkort instemming betuigt met de ontwikkelde hypothesen over vroege Vlaamse invloeden in het noorden, dan zou dit voor Diederik II en Arnulf nooit meer hebben kunnen betekenen dan hoogstens tot in Westfriesland. Blok² heeft op bijzonder heldere wijze in een studie over Holland en Westfriesland doen uitkomen hoe de wijzigingen in de zeer oude driedeling in het Friese gebied: tussen Lauwers en Wezer; tussen Lauwers en Flie en tussen Flie en Sincfal zich voltrokken. Het uiteenvallen van Gerulfs vermoedelijk graafschap tussen Maas en Flie en de groeiende tegenstelling tussen wat later 'Holland' en 'Westfriesland' zou heten, leidend tot bloedige twisten rond 1100 wordt beschreven in termen, die reminiscenties oproepen aan Huizinga's³: 'Hoe verloren de Groningsche Ommelanden hun oorspronkelijke karakter?' Van een anti-nomie tussen Holland en Westfriesland, Fries als beide gebieden waren, was, aldus Blok, vóór 1064 geen sprake, omdat deze pas een eeuw later naar buiten zou komen. Aan het simpele, volgens Meilink⁴ vermoedelijk, kalendariumbericht van 993, dat graaf Arnulf is gesneuveld, voegen de verschillende Egmondse geschiedbronnen later bijzonderheden toe, uitlopend in de Chronographia van Johannes de Beke⁵, welke van een soort voortdurende oorlog met het Friese volk gewaagt en de plaats van de fatale slag in Winkel in Noord-Holland situeert. Intussen had de latere toevoeging uit het Gravenregister de tweestrijd als een 'lamentabele' gekwalificeerd en de veronderstelde tegenstanders tot 'bestiale Friezen' ge-

¹ Petri, o.c., S. 707.

² D. P. Blok, Holland und Westfriesland, Frühmittelalterliche Studien. Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster, Berlin, 1969, S. 347–361.

³ J. Huizinga, Verzamelde Werken, dl. I, Haarlem, 1948, p. 464 vv.

⁴ P. A. Meilink, De Egmondsche Geschiedbronnen, 's-Gravenhage, 1939, p. 69.

⁵ Chronographia Johannis de Beke, ed. H. Bruch, Rijksgeschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 143, 's-Gravenhage, 1973.

degradeerd. Meilink heeft reeds aangetoond hoe de ontstaansgeschiedenis van deze berichtgeving is geweest via de 'Annales' van Egmond en een licht vertekend bericht van Sigebert van Gemblours. Het heeft voor ons doel weinig zin deze argumenten opnieuw ter tafel te brengen. De latere reële botsingen tussen Hollanders en Westfriezen hebben de geschiedschrijving ten deze beïnvloed. Meilink concludeerde reeds dat, oordelend over de berichten van de jaren 988–1018, viel aan te nemen, dat Arnulf geen moeilijkheden had en niet tegen de Westfriezen sneuvelde. Liever zoekt deze auteur het dan in de gissing – omdat Arnulfus' belangen in het zuiden en in Vlaanderen lagen – dat hij in de omgeving van de Maasmond opereerde.

Met deze voorgeschiedenis voor ogen leest men lichtelijk verbaasd een weliswaar zeer jong bericht, uit die zuidelijke streek afkomstig, waarin een geheel andere voorstelling van zaken naar voren komt. David Lindanus¹, voor zijn tijd een niet onverdienstelijk historicus, geboren in Gent, geeft in zijn uit 1612 daterende geschiedenis van de stad Dendermonde, een kort bericht over de ondergang van graaf Arnulf. Onder verwijzing naar het bekende verhaal van Sigebertus van Gemblours², die Arnulfus aanduidt als 'Gandavensis', zegt hij, dat diens gewelddadige dood het gevolg was van zijn aanspraken, afkomstig van zijn voorvaderen, op de stad Staveren! Hij grondt deze mededeling op aanwijzingen uit in Gent aanwezige familiearchieven. 'Filius reliquit Arnulphum: cui Gandavium cognomen Sigebertus tribuit; eumque à Frisionibus interemptum refert. Id accidisse dum Staveram ab illis repetit, avitam urbem (cui adhuc Gandaviae gentis insignia) familiae archiva habent.'³

Uiteraard kan men dit bericht afdoen met de opmerking, dat Lindanus, minder of niet geverseerd in de Friese geschiedenis, de latere expedities der Hollandse graven tegen Staveren heeft verward met de gevechten, die zich in werkelijkheid ergens rond de Maasmond moeten hebben afgespeeld. Ter versterking van die mening valt dan nog aan te voeren, dat hij zich kennelijk vergist in de aansluitende zin⁴, waar hij de schenking⁵ van de kerk van Mater (O. Vlaanderen), nog wel in 998, vijf jaar na Arnulfs dood op diens naam zet. Echter, men moet wel over de moderne teksten⁶ van

¹ D. Lindanus, *De Teneremonda libri tres*, Antverpiae, 1612.

² 1018. In Fresonia Deodorico comite, filio Arnulfi Gandavensis, debellante Fresones in vindictam patris sui ab eis occisi, Godefridus dux ad eum debellandum ab imperatore mittitur; et concerto prelio, repente voce nescitur unde emissa, Fugite, fugite, cunctis fugientibus, multi a paucis Fresonibus perimuntur, dux vero capitur. 1019. Godefridus dux impetrata Fresonibus ab imperatore totius iniustitiae impunitate, a captivitate solvitur, et non multo post moritur. MGH. Scriptores, T. VI, p. 355.

³ Lindanus, o.c., p. 185.

⁴ *Ibidem* illi uxor datur Lietgarda quod etjam Bla(n)dini archiva adstruu(n)t, donatione Ecclesia in villa Materne anno DCCCXCXVIII. Liberos habuisse Theodoricu(m), et Adalbertum de Gandavo ex eodem diplomate constat, ubi sunt signa Theodorici et Adalberti filiorum Arnulphi Comitum. Hic locus tenebras offudit Petro Oudegherste, *Annalium capite XXXI*, ubi aliis praelucere nititur, ratus hunc Arnulphum Comitum, illum esse, qui inter Flandriae Comites quinto loco numeratur, filium Balduini tertii, Arnulphi magni nepotem.

⁵ Oorkondenboek van Holland en Zeeland, o.c., p. 120.

⁶ M. Gysseling en A. C. F. Koch, *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, T. I Teksten, Brussel, 1950.

Kochs Oorkondenboeken, waar de getuigenlijsten tegen elkaar kunnen worden afgewogen, beschikken om niet te verdwalen. Ook de jongste uitgave van Johannes de Beke moet er eveneens opengeslagen naast liggen. Feit is zeker, dat Lindanus in tegenstelling tot de Hollandse historiografie, geen belang heeft dit bericht te lanceren. Bovendien komt het uit de Gentse hoek, waar inderdaad ongeëxploreerd bronnenmateriaal zowel ten aanzien van de Diederikken, Wichmannen en Arnulfus vandaan blijkt te komen.

Mocht het bericht op waarheid steunen dan biedt het een parallel met het door Ehbrecht gesignaleerd optreden van Wichman in Hunsingo, Fivelgo, Marne en Midagsterland. Wanneer er inderdaad door de oudste Friese graven invloed zou zijn uitgeoefend, althans nagestreefd, dan worden de latere aanvallen op de graafschap Staveren en wellicht ook het eerder optreden aldaar van de Brunonen heel wat doorzichtiger. Tegen de achtergrond van de ontginningsgeschiedenis in handen van Vlamingen en Friezen kan een coöperatie tussen de vertegenwoordigers van S. Amand aan de Scheldeboorden en de lieden uit het land van S. Odulphus bij uitstek, Staveren, een begrijpelijk geheel vormen. Het laatste kwart der 10e eeuw als beginpunt en hetzelfde van de 11e eeuw als uiterste termijn moet daarvoor een geschikte periode vormen. S. Odulphus' ster moet intussen, om nader uiteen te zetten redenen, zo hoog gestegen zijn, dat zijn cultus als exportartikel van waarde was. De positie van S. Amand moet van een sterker makelij geweest zijn dan de summie gegevens, welke ter beschikking staan, doen zien. Kijkt men intussen nog eens terug op de tot hertoe afgelegde weg, dan vallen twee zaken op. De verbindingslijn naar Friesland, waar S. Amand wat goederenbezit kent bij Dokkum en Staveren, lijkt wel heel kwetsbaar als ze voor dit bezit alleen onderhouden moest worden. Nu kennen wij de aard van de goederen niet welke het waard maakte die lijn in stand te houden.

*Nieuwe bisschop van Utrecht
Nieuw licht op S. Odulphus*

Uiteraard kon de abdij door haar rijkdom aan bezit, voortreffelijk geanalyseerd door Platelle in zijn omvangrijke monografie, zich aan de flank wel wat permitteren. Tweede punt, dat naar voren springt, is de cultus van S. Odulphus. Wat diens 'vita' aan bijzonderheden oplevert is – zoals al werd vastgesteld – van weinig importantie. Het staat in geen enkele verhouding tot de relatieve uitgebreidheid en intensiteit van diens cultus tot diep in de middeleeuwen. Zijn feestdag is een vast dateringsgegeven in de Utrechtse kalender, ook blijkens de oorkonden, en het aantal kerken met zijn patrocinium is in het Stichtse diocees aan de hoge kant. Om een duidelijk voorbeeld te noemen: zijn tijdgenoot en promotor, bisschop Frederik, eveneens als heilige te boek staand, blijft in deze opzichten stukken bij S. Odulphus ten achter.

Wat nu de invloed in de relaties van S. Amand met het noorden aangaat, dienen wij, geloof ik, er rekening mee te houden, dat wij niet alle, of liever gezegd zo goed als geen gegevens meer in handen hebben. Hoe weinig men

op verrassingen bedacht is, blijkt wel hieruit, dat de kenner bij uitstek van het wel en wee van S. Amand, Platelle, die onomstotelijke bewijzen in handen heeft dat een abt van S. Amand, Alfrid, tussen 866–870 de bisschopszetel van Utrecht heeft ingenomen,¹ deze terzijde schuift! De zeker niet onbetrouwbare 'Chronica brevis' van de abdij, daterend uit de 13e eeuw, vermeldt dat Alfridus, monnik van de abdij, Adélard, een man van kennis en karakter, als abt in 864 opvolgde. Omdat Alfrid een bekend familielid van Karel de Kale was, werd hij tegen zijn zin en tegenstribbelend tot bisschop van Utrecht gekozen. Terwijl Alfridus de Utrechtse zetel bezette werd Karloman, de zoon van Karel de Kale abt in S. Amand.²

Omdat dit bericht tot nu toe aan de kerkhistorici in Nederland is ontgaan, wist – misschien mede daardoor – ook Platelle er zijn voordeel niet mee te doen. Juist in deze roerige jaren, waarin de Noormannen lang de boventoon hadden gevoerd, is er weinig over de precieze opvolging der bisschoppen bekend. Post³ erkent, dat ternauwernood hun naam uit een oorkonde naar voren komt. Hij vat ze dan ook in één alinea samen! Moll⁴, die uitvoeriger op de vroege bisschoppenserie ingaat, plaatst de dood van Hunger met Beka op 866 en vervolgt: 'Odilbald schijnt Hungerus' opvolger geweest te zijn. Wij ontmoeten hem als bisschop van Utrecht het eerst in 873 . . . Post⁵ laat in zijn bisschoppenlijst zonder meer Adalbold I (Odilbald) in 866–899 op Hunger volgen. Pijnacker Hordijk doet hetzelfde, echter met dien verstande, dat hij als eerste vermelding het jaar 870 aangeeft, hetgeen klopt met de voor Alfrid gevonden ambtstermijn 866–870. Geen enkel bezwaar dus om hem dankbaar in te scharen in de lijst van Stichtse herders⁶. Bovendien is de tegenzin, waarmede hij zijn taak heet te aanvaarden gelet op de tumultueuze tijd, goed verklaarbaar en evenmin nieuw. In het leven van Odulphus immers, is er na de dood van bisschop Frederik een kandidaat, die op nogal brute wijze zijn afkeer van het ambt liet blijken, waarna Hunger de taak zou zijn toevertrouwd.⁷

In dit licht bezien komt het mij als een wonderlijke omkering van zaken voor, dat Platelle het zekere van zijn kroniekbericht over bisschop Alfrid van S. Amand prijs geeft voor de 'series episcoporum' van de moderne compilatie bij Gams! Dit nog wel, nadat hij zelf uitdrukkelijk heeft vastgesteld, dat er geen twijfel aan Alfrids bisschopswijding kan bestaan, om-

¹ . . . Adélard (mort le 3 février 864) eut pour successeur Alfrid qui ne régna pas longtemps, puisque Carloman est attesté comme abbé de Saint-Amand le 13 octobre 867. Cet Aldrid (drukfout voor Alfrid MPvB) serait, suivant la chronica brevis, un moine d'Elnone qui, grâce à la faveur de Charles le Chauve, devint ensuite évêque d'Utrecht. Platelle, o.c., p. 58.

² Alfridus Elnonensis monachus huic successit virtutibus et scientia clarus. Qui cum esset Carolo Calvo regi notus et familiaris invitus et renitens Trajecti Inferioris est electus episcopus . . . Alfrido in episcopum assumpto, Elnone Carolomannus Caroli Calvi . . . filius abbas instituitur. Platelle, o.c. p. 58 n. 29.

³ R. R. Post, Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen, Utrecht, 1957, p. 56.

⁴ W. Moll, Kerkgeschiedenis van Nederland, dl, I, (1864), p. 264.

⁵ Post, a.w., p. 416.

⁶ C. Pijnacker Hordijk †, Lijsten der Utrechtsche prelaten voor 1300, Groningen, 1912, p. 17.

⁷ Vita Odulphi, Acta Sanctorum, p. 593.

dat deze in alle bronnen voorkomt. Maar de Utrechtse lijst kent hem niet, hoewel deze ter plaatse dan een lacune vertoont.

Een verwijzing naar een contemporaine Alfridus, bisschop van Hildesheim (847–874) komt Platelle dan ook ongerijmd voor¹. Accepteren wij derhalve Alfridus op de lijst van Utrechtse bisschoppen, dan onderstreept deze bisschopskeuze een wederzijds niet-onbekend zijn van Utrechts clergé met de zuidelijke abdij. De reizende monniken vandaar zullen denkkelijk ook wel bij de reis naar Staveren-Dokkum te Utrecht zijn sloop gegaan. Deze reisroute komen wij namelijk tegen in een verhaal over S. Odulphus, dat op zijn beurt aan de aandacht van de Nederlandse mediaevisten tot nu toe schijnt te zijn ontgaan. Wanneer deze nieuwe bron betrouwbaar moet worden geacht, dan is daarmee tevens opgehelderd waar die diep-ingrijpende invloed van S. Odulphus vandaan komt en waarop zijn aanzien gebaseerd moet zijn. Dat in de stijging van S. Odulphus' reputatie een daling van die van zijn promotor, de 'heilige' bisschop Frederik, verdisconteerd ligt, zou dan tevens een verklaring bieden voor de mindere veneratie van S. Frederik in het Utrechtse en de relatief hoge van S. Odulphus.

Geheel in de lijn der vroegste translaties presenteert ons prior Dominic van Evesham (Worcester) nog in een 12e eeuwse kroniek² een verhaal van de overbrenging van S. Odulphusreliken van Staveren uit naar zijn abdij in Engeland. De optekening der gebeurtenissen, welke zich omstreeks 1034 ten tijde van koning Knut moeten hebben afgespeeld, is bewaard gebleven in een bewerking van prior Dominics geschriften door abt Thomas de Marleberg († 1235) opgetekend in een vroeg 13e eeuwse Oxford-handschrift³. Behalve in de kroniek van Evesham, reeds in 1863 in Engeland in druk uitgegeven, waar de grote verering voor Odulphus in de abdij uit blijkt, wordt in een appendix zowel de translatie naar Engeland als een aantal wonderen op Odulphus' voorspraak verricht, vrij uitvoerig weergegeven. In het kroniekverhaal wordt dit feit opgesomd onder de daden (1016–1035) van abt AElhuuardus, die zonder zijn abbatiaat op te geven onder Knuts regering tevens bisschop van Londen werd⁴. Vanwege zijn verwantschap met de koning wist hij voor het klooster verloren gegane bezittingen terug te verkrijgen, o.a. reliken van Wistan en enkele kerken uit 's-konings hand te verwerven. Voor een behoorlijke prijs, zo vervolgt dan de schrijver, d.w.z. voor honderd mark, kocht de bisschop-abt AElhuuardus bijna alle reliken van S. Odulphus, de belijder, die handelaren als koopwaar naar Londen hadden meegebracht.

¹ En fait, si la dignité épiscopale d'Alfrid ne semble pas faire de doute, car elle est attestée par toutes les sources, il est impossible de préciser le siège qu'il occupa. Les listes d'Utrecht ignorent son nom, quoiqu'il y ait une place libre entre Hungerus mort en 866 et Odilbald attesté seulement en 870. Il y a bien un saint Alfridus, évêque d'Hildesheim de 847 à 874, mais son nom ne semble pas devoir être retenu, s'il est vrai, comme dit la *chronica brevis*, que la promotion d'Alfridus à l'épiscopat entraîna la nomination de Carloman à la tête de l'abbaye. Platelle, o.c., p. 58.

² J. C. Jennings, *The writings of Prior Dominic of Evesham*, *The English Historical Review*, Vol. LXXVII, 1962, p. 298–304.

³ *Chronicon Abbatiae de Evesham ad annum 1418*, ed. W. Dunn Macray, *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores*. Vol. 29 (= *Rolls Series*), London, 1863.

⁴ *Chronicon Abbatiae de Evesham*, o.c., p. 83.

De beschrijving van translatie en wonderen levert naast een aantal gebruikelijke superlatieven een enkel détail méér op nl. dat de overmoedige handelaren het gebeente heimelijk en zo snel mogelijk van Staveren naar Londen hadden overgebracht. Hij prijst de abt, die ze voor een immense som opkocht en naar Evesham liet voeren. Daarmede gaf deze abt een voorbeeld dat godgewijde mannen meer op de voorspraak der heiligen dan op de zeer solide bouw van kastelen vertrouwen¹. Het heeft voor ons doel weinig zin de plaatsen uit de kroniek weer te geven waaruit blijkt, dat S. Odulphus' feestdag 12 juni ook daar bijzonder werd gevierd; een kostbaar schrijn van zijn relieken werd gemaakt en de wonderen, die op zijn voorspraak in Evesham, na zijn plechtige intocht uit Londen zouden zijn geschied. Ook de 'vita' welke is opgenomen levert geen nieuwe kijk op het weinige dat wij van Odulphus weten, daar het in substantie met het in de Acta Sanctorum gedrukte overeenkomt.

Voor één wonder in de Engelse bron moeten wij echter een uitzondering maken, daar het zeer uit de toonvallende zaken naar voren brengt en, indien de achtergrond ervan waar is, een onverwacht licht werpt op de figuur van bisschop Frederik van Utrecht in wiens opdracht Odulphus in het Stichtse diocees zijn werk heeft verricht. De Engelse kronieker, die het wonderrelaas van S. Odulphus ermede opent, is zich kennelijk bewust een épineuze zaak aan de orde te stellen². Hij zegt deze geschiedenis met opzet vooraf te laten gaan. In de Utrechtse levensbeschrijving van S. Odulphus, zo vervolgt hij, komt het niet voor. De samensteller daarvan moet er omwille van de eerbied voor de Utrechtse bisschop Fredericus maar stilzwijgend zijn aan voorbij gegaan. Het relaas houdt in dat S. Odulphus omstreeks 830 te Staveren in de Paasnacht bezig was de Mis te lezen. Plotseling ziet hij tijdens de canon een engel naast hem verschijnen. Deze spoort hem aan zo snel mogelijk de Mis te beëindigen, met misgewaden en kelk zich te haasten naar de zee kant, waar een schip ligt, dat hem rechtstreeks naar Utrecht zal voeren. Hij moet haast betrachten, om te verhinderen, dat Utrechts bisschop de Paasviering zou celebreren. Immers, mocht het zover komen, dan zou deze terstond door een goddelijk vonnis getroffen, naar de hel gaan vanwege een die nacht op duivelse instigatie begane zonde. De engel gaf aan wat de aard van die zonde was en verdween. S. Odulphus, die verder niemand iets zegt, doet precies wat hem is bevolen. Heel de Staverense bevolking ziet dit aan, meent dat Odulphus buiten zinnen is, vraagt aan elkaar wat dit heeft te beduiden en slaat een kruis, maar niemand kan er iets van zeggen. Odulphus vindt het schip aan zee liggen, dat hij ongehinderd bestijgt. Spoedig bereikt hij Utrecht, terwijl een engel het schip zonder zeil, riemen, stuur of tuig bestuurt. Zulks is wel heel wonderlijk omdat, naar het getuigenis van lieden die de zee daar kennen, het nauwelijks mogelijk is zonder zeil met riemen in twee à drie dagen de overtocht te maken, maar bij God is niets onmogelijk. S. Odulphus treft Fredericus terwijl deze juist bezig is met grote pracht zich voor de

¹ Chronicon Abbatiae de Evesham, Descriptio translationis et miraculorum ejusdem (Odulfi), o.c., p. 313 ssqq.

² Bijlage XI, waar de passage 'De Fretherico episcopo' (p. 315–317) in haar geheel wordt opgenomen.

regnat p omnia scda amen. De firtherico
Miracula qda scda odulphi ad laudē epō.
 omni potētis di deſcripturi: p̄ caſū illū
 undec mandandū qd dō p̄ eū ante qm̄ deſ
 ſido migret opari dignat̄ eſt. licet tū deſ
 c̄ptor uite ipſius ob rēuentiā t̄cedentiſ pon
 tificis id tactū omiſerit: noſ tū q̄a n̄ parū
 utile audiētib; ſani. in diſcaſſū p̄t̄m̄
 patim. Gēp̄ ḡ p̄ d̄caſſimū ſue hereticū t̄
 cenſiſ ep̄i: cōiugit beatū odulphū aſſiſitē ab
 ri ap̄ ſtauron q̄ t̄ r̄ponſi erat in paſcha
 li ſolēnitare. ū diuina miſſia ſicut ū q̄ tra
 rū noſ: matutinā h̄ t̄pore celebrare. ſū
 ecce in c̄ canoniē iuxta altare aſſitit: a
 gl̄s d̄m̄: iaha ſcō unv h̄bant. ſeſtina ur
 di ueloci miſſā ſimre: ſicq̄ ut aſſat ſc̄do
 talib; ueſtimētis induit. ſc̄m̄ calicē manib;
 tenent: ad mare quiffimo gēta p̄caſa r̄
 nauim inuenit. q̄ t̄ t̄cedū r̄do t̄m̄
 deductat. ſeſtina. q̄ n̄ t̄ t̄cedū: t̄cedentiſ
 pontifex mox ſolito miſſā ſolēnar̄ celebra
 rit. Qd̄ ſi ſer̄at: r̄udoſ diuino p̄t̄ p̄caſa
 qd̄ nocte cōmiſit chabolo t̄ctat. cōſeſtim
 miſerabiliter p̄caſa r̄m̄ ſep̄chēn̄. h̄er
 anglo dicent. gēp̄ p̄caſa ſer̄atim man
 ſeſtante: ab aſp̄u ſac̄dotiſ d̄cto cur̄ c̄na
 nuur. At ſc̄s odulphus qm̄ c̄clari p̄caſa
 miſſarū ſacra pagent: mox ſicut r̄aſſū
 ſ̄ ſuauit calicē manib; ſerent. ſac̄dotib;
 ueſtimētis induit. ad mare nauim d̄c̄m̄
 d̄ct̄n̄ cōt̄e p̄erabac. hoc cernē om̄iſ
 popl̄s ſtauronentiſ. eūſ amēntē d̄lent:
 unari. unq̄ſq; abū reſpicere. qd̄ illud p̄
 gl̄c̄a. mir̄o gare. ſeq̄ ſignare cep̄it. h̄
 nulliſ eoz erat: q̄ aliū ſup̄ hac ro c̄lo
 cere ſare. uenent itaq; ad mare piſſimū
 pat̄ odulphus nauē paratā inuenit. in
 qm̄ ſecurē aſcendent: anglo d̄m̄ illā ſine
 uelo. remiſ. gubernaclo. cet̄iſq; armamē
 tiſ inuiſibiliter gubernante: in t̄cedente h̄
 tuſ illeſuſ ilico appulſuſ: Qd̄ icarſoſa

pra qm̄ dicit falſit̄ mirabile eſt: q̄a ut gna
 ri ip̄i maris aſſer̄t ſine carbatiſ aq̄e aliq̄n
 do biduo t̄m̄ r̄one remiſ ſuſſinari p̄caſa. uerū
 ap̄ d̄m̄: m̄t̄ iſ impoſſibile eſt ſam̄. S̄c̄s ḡ d̄uſ
 ad om̄nū ſrechericū t̄cedentiſ ep̄m̄ uenent:
 inuenit eū cū nimia pompa ad miſſarū ſolēma
 ſe p̄p̄antē. ſe r̄a ſand̄at̄iſ p̄del̄: cr̄ua ip̄i ugeba
 tur: cū t̄e mot̄o uultu reſpicit. uidit t̄ratū odul
 phū ſac̄dotali miſſula induitū. calicēſq; manib; tenē
 tem p̄t̄ aſſiſtere. Admiſiſq; qd̄ tu inq̄d̄ bone
 odulphē tā miſer̄at: tā inop̄m̄ato modo para
 tuſ. tā ſeſt̄m̄ hac die adueniſti. Eū t̄rat̄ odul
 phū. t̄ ſeſſit̄ate q̄d̄a p̄ maxima coact̄ d̄ne pa
 ter. unam ſer̄atē tali modo expecti. Uocant̄q;
 ep̄m̄ ſeozū: unione angelicā. om̄enq; rei unā
 rem ſ̄ ex ord̄ine ſicut ſup̄ p̄caſatū eſt pandit.
 C̄am̄ etiā modūſq; euenit d̄e induit̄ ſuſſit̄:
 qd̄ ideo talia p̄caſa. qm̄ eadē ſc̄ſſima nocte cū q̄
 d̄a ſc̄m̄onali p̄a induit̄ ſore p̄caſa. Id̄ ep̄ſ
 andiēſ t̄ uſt̄ quā c̄ct̄m̄ari poſſit d̄a iudiciū ex
 p̄caſat̄. t̄uſſit̄ t̄ratū odulphū paſſat̄e miſſā t̄a
 r̄cedentiſ p̄lo ſolēp̄ur̄ uoc ſua celebrare. Qd̄ ſ̄m̄
 t̄. Ipe ū ep̄c̄ unam miſer̄atē ſimulāt. pontifica
 lib; orn̄amēt̄ redim̄it p̄t̄ aſſatē reſidebat. P̄ca
 aut̄ cōſignā penitentiā a ſc̄o odulpho ſ̄ inuētiā ex
 plen̄. ep̄atū reſiſt̄. d̄ct̄e annūſ c̄ct̄m̄ paſſi oib; ſu
 ſ̄ inoq̄n̄t̄. t̄uſſit̄imo odulpho una paſtorali com
 miſſa. ſe cōſignē ſac̄t̄. H̄a quē d̄; p̄ anḡl̄m̄ ſuū ſic
 exaltant. iure ab hoib; honozari nuur. T̄m̄adit̄ ū
 t̄at̄ annūſ. p̄reſat̄ p̄caſa ſrechericū ſc̄i ſp̄e in ſe ḡa
 coſp̄ant̄. ſimul̄ t̄ ap̄icē pontificat̄. t̄ tanta ord̄im̄
 adm̄nandā ſer̄atē. ut crebra ip̄i miracula celan
 tur op̄anere nuur. p̄ſtante d̄no n̄ro ih̄u. x̄p̄o cū
 p̄re t̄ ip̄u ſc̄o unur t̄ regnat d̄s. p̄ inſim̄a ſc̄ozs
 ſc̄ia amen. De Edr̄ha anḡlor̄ Regina
Mirabile miracū p̄caſa odulphi a piſſimo
 d̄no pat̄ū. deductat̄ in methū. T̄pore magn̄ſica
 ac d̄eo d̄ſſit̄uſ reḡi edwardi. cōſp̄at̄ ut p̄ reḡman
 c̄th̄am̄ d̄ſſit̄o ſc̄oz. d̄nda c̄ct̄m̄ ponet̄ in anḡla
 p̄ plura monaſteria. quū reſiſt̄e multoz ſc̄oz ap̄ib;
 gl̄aunoumā coad̄m̄nare. ut die conſtituta reḡi

Translatie en wonderen van S. Odulphus, 13e eeuw. Oxford, Bodleian Ms. Rawlinson A. 287.

Zilveren borstbeeld van de H. Fredericus, bisschop van Utrecht in de 9e eeuw, vervaardigd in 1362, blijkens zilveren plaat op voetstuk, door de goudsmid Elyas Scerpvvert. Rijksmuseum, Amsterdam.

†A[N]NO. D[OMI]NI. M^o. CCC^o. LXII°.
 DECAN[US]. [ET]. CAP[ITU]L[U]M.
 S[ANC]TI. SALVATOR[IS].
 T[RA]IECTEN[SIS]. ME. EX. TU[M]BA.
 P[RO]. TU[N]C. I[N]NOUATA. EX[TRA]HI.
 [ET]. FI[ERI]. FECERU[N]T. P[ER].
 ELYA[M]. SCERPSWERT. AURIFABRU[M].

In het jaar des Heren 1362 hebben deken en kapittel van S. Salvator van Utrecht mij uit mijn graf, dat toen werd vernieuwd, doen lichten en mij (de reliekschrijn) laten maken door de goudsmid Elyas Scerpvvert.

Mis voor te bereiden. Reeds met beenbekleding en sandalen uitgerust, ziet hij, even opkijkend, Odulphus met misgewaden en kelk bij zich staan. Waarom, vraagt hij, mijn goede Odulphus, ben je op deze dag zo onverwacht gekomen. Noodgedwongen luidt het antwoord. Hij neemt de bisschop terzijde, vertelt van de verschijning van de engel en alles wat deze heeft meegedeeld: de reden en de wijze van het gebeurde en de gevolgen, welke dit gehad zou hebben, wijl de bisschop in die allerheiligste (Paas-)nacht met een kloosterlinge, nog wel zijn eigen zuster, had gezondigd.

De bisschop, dodelijk verschrikt en Gods oordeel vrezend, laat Odulphus in zijn plaats de Paasmis voor het Utrechtse volk opdragen. De bisschop geeft voor ziek te zijn, ontdoet zich van zijn pontificalia en blijft bij het altaar zitten. Later volbrengt hij de hem door Odulphus opgelegde boetedoening, legt het bisschopsambt neer en gaat buiten weten van de zijnen tien jaren in ballingschap, terwijl hij de pastorale zorg aan Odulphus toevertrouwd.

Die boetedoening van Fredericus was afdoende, want degene, die God door een engel zo hoog verheft, dient ook door de mensen te worden geëerd. Na die tien jaren van inkeer kwam ook het einde van zijn pontificaat en werd zulk een heiligheid bereikt dat veelvuldig wonderen geschieden.

Deze nogal uitzonderlijke geschiedenis roept wel enkele vragen op. Liggen aan dit aldus ingeklede verhaal feiten van dien aard ten grondslag? Waar of niet waar: het valt moeilijk aan te nemen, dat men in Engeland behoefte gevoeld zou hebben om ter vergroting van S. Odulphus' eer zulk dubieus gegeven te construeren ten koste van de goede naam van diens bisschop. Ofschoon door geen enkele andere bron bevestigd of zelfs maar door enige suggestie in die richting gesterkt, dringt zich de gedachte op dat de onbetwistbaar aanwezige 'couleur local' aan een niet-Engelse herkomst te danken is. Hoe schat men anders in Evesham de afstand Staveren-Utrecht? De opgegeven reden voor het stilzwijgen, nl. de kiesheid van het 'nidum tuum nitide serva' voor de Stichtse kronikeurs, wordt wel zwak als wij bedenken, dat er dan na twee eeuwen nog heugenis aan concrete feiten zou bestaan, waar geen ander schriftelijk getuigenis te hulp komt. Blijft over ook de kwestie hoe S. Odulphus tien jaren de 'cura pastoralis' moet vervullen, terwijl hem de wijdingsmacht ontbreekt? Wat ervoor zou spreken is de al eerder door ons gesignaleerde doorwerking van de veneratie voor S. Odulphus in de middeleeuwen.

Passio Friderici 13e eeuw?

Bijzonder prikkelend zijn m.i. nu de vragen geworden naar opzet en datering van de 'Passio Friderici' door zekere Odbert geschreven. Holder-Egger, die haar uitgaf¹, vervolgens Coster² en Romein³ in diens voetspoor,

¹ *Passio Friderici episcopi Traiectensis auctore Odberto*, ed. O. Holder-Egger, MGH. *Scriptores* T. xv, Hannoveriae, 1887, p. 342-356.

² H. P. Coster, *De Kroniek van Johannes de Beka*, haar bronnen en haar eerste redactie, Utrecht, 1914, p. 17 vv.

³ J. Romein, *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de middeleeuwen*, Haarlem, 1932, p. 27 vv.

hebben voor deze geschiedbron geen goed woord over. Terecht wel. De eerste alinea waarmede in gesserreerd Latijn Holder-Egger opent is een philippica: 'Non fons purus . . . sed fallax, fucosa, commenticia haec est Passio Friderici'. Coster wil er nog wel enkele elementen in herkennen, welke op het eerste gezicht op een 11e eeuwse 'vita' zouden kunnen wijzen: het noemen van een door de Denen verbrand handschrift; ook het gemis van alles op wat maar een portret met enkele individuele trekken had moeten verbeelden, zou in die richting wijzen. Echter, kiest Coster voor een veel latere datering t.w. rond 1244–1245. Romein volgt deze keuze van twee eeuwen jonger niet, maar vindt ze wel uitvoeriger en vollediger dan de doorsnee eigentijdse 'vita'. Hij acht het verder in zijn soort een opvallend goed gecomponeerd relaas, dat meer over de 11e eeuw dan over de 9e eeuw vertelt.

Wil men als bron van verdenking afzien van het feit, dat Odbertus in de aan de 'Passio' voorafgaande metrische proloog beweert op tienjarige leeftijd (decennis) het verhaal geschreven te hebben, dan rest de historicus nog voldoende twijfel bij het lezen van het lapwerk, waarvan de bronnen: Regino van Prüm, Theganus' levensbeschrijving van Lodewijk de Vrome en die van S. Odulphus reeds zijn aangewezen. Allerlei verzinsels, historische onwaarheden, geconfijt met Bijbelteksten, moeten dienen om Fredericus' palstaan voor zijn kudde en morele integriteit tegenover een overspelige keizerin te demonstreren.

Merkwaardig is, dat bij geen van de onderzoekers van deze tekst de vraag is gerezen welk doel de samensteller ermee nastreefde. De man moet een duidelijke bedoeling met dit falsum voor ogen hebben gestaan. Op grond van het 'Leitmotiv' is m.i. deze verre van onduidelijk: het zwaartepunt ligt geheel op zijn strijd tegen de incest. Dit euvel bestrijdt Fredericus in Zeeland en het heet later zijn ondergang te zijn geworden, omdat hij zich tegen keizerlijke praktijken van dien aard verzet. Kan men er weinig bezwaar tegen hebben, dat in de 'Passio' S. Odulphus als tijdgenoot en medewerker van Fredericus ten tonele wordt gevoerd, diens aanwezigheid bij de apotheose expressis verbis gemeld¹ op het moment dat bisschop Fredericus door dolksteken gewond als martelaar in de strijd zijn medewerkers toespreekt, geeft te denken. 'Tunc tandem clero et populo in unum congregato et sancto Odulpho ceterisque omnibus . . . clamantibus dixit . . .'. De opzet van het gedramatiseerde verhaal komt voort uit de noodzaak om als met een spons het andere relaas over Fredericus' incest, waarin Odulphus het 'j'accuse' uitspreekt, weg te vagen. Daarin zou de auteur wonderwel geslaagd zijn, ware het niet, dat een minder scrupuleuze Engelse kroniekschrijver zijn plicht had gedaan, zich wel bewust, blijkens zijn 'licet enim descriptor vite ipsius ob reverentiam Traiectensis pontificis id tacitum omiserit', dat men in Utrecht wel behoefte aan een witmaker had.

Hiermede zijn wij beland bij de vraag naar de tijd van ontstaan van de 'Passio': nl. twee of vier eeuwen na Fredericus' dood. Kort voor het midden der 13e eeuw, zegt Coster. Romein heeft zijn argumenten stuk voor stuk trachten te ontzenuwen. Zonder over nadere gegevens te beschikken, is men

¹ Passio Friderici, o.c., p. 353.

geneigd Romeins betoog voor afdoende te houden. Op grond van interne kritiek verzet hij zich tegen Costers betoog. Laatstgenoemde baseerde zijn argumentering op het feit, dat Wijk bij Duurstede met deze naam pas na de 11e eeuw zou voorkomen. De belening met de 'baculus pastoralis' van koningswege zou verwijzen naar een tijdstip, gelegen ná het Concordaat van Worms (1122), hetgeen Romein ontkent. Bemoeiingen met vorstenhuwelijken van kerkelijke zijde, met name van de kant der bisschoppen zouden pas en vogue zijn gekomen sinds de pauselijke interventie in het midden van de 13e eeuw bij de huizen Avennes en Dampierre, hetgeen Romein betwijfelt.

Anders komt de zaak o.i. wel te staan als wij in onze overwegingen betrekken, dat de Engelse versie over de relatie tussen Odulphus en Fredericus te voorschijn komt in een te boekstelling door prior Dominic van Evesham (Worcester) in een 12e eeuwse kroniek. Maar de bewerking ervan is van de hand van abt Thomas de Marleberg, die 1235 overlijdt. Mogelijkerwijze heeft dus Dominic's beschrijving van de onverkwikkelijke gebeurtenis uit Fredericus' leven juist in de 13e eeuw via Thomas' editie weer de kop opgestoken, zodat Odbert, – wie hij moge zijn, maar zeker geen tienjarige – zich genoopt voelde zijn rookgordijn te leggen. Een zeker gevoel voor speculatie à la baisse moet de auteur dan niet vreemd zijn door het hele verhaal in de mond van een onnozele tienjarige knaap te leggen, terwijl de verwijzing in de metrische proloog naar het door de Denen verbrande verhaal over Fredericus op bewuste verdringing zou kunnen wijzen.

Pelgrim. Tekening Hans Holbein de Jongere in 'De lof der zothed', Bazel. Foto Gemeente-Bibliotheek Rotterdam.

OOSTWAARTS

Verward kaartbeeld

De driekwart slag van zuid naar oost brengt voor dit onderzoek niet alleen een verandering mee in de ruimte, maar ook in de tijd. De relatief verre afstand tussen Staveren en Dronrijps kerk met haar wat ontheemde patroonheilige, S. Salvius, brachten ons onverwacht naar meer zuidelijke regionen. Wij reisden naar het stamland van S. Odulphus en werden indirect geconfronteerd met de politieke toestanden van het einde der 9e en 10e eeuw. Strikt genomen behoorde nu aan de orde te worden gesteld de gehele achtergrond van rijks- en kerkpolitieke factoren, welke de oorkonde van 1132 met de daarbij behorende kerken- en kapellenlijst haar juiste plaats in het geheel zouden geven. Er is immers een duidelijke verschuiving opgetreden in de houding van de machthebbers aan Duitse zijde met betrekking tot hun steun aan de Stichtse vorst-bisschoppen. Misschien verduidelijkte Post¹ dit het kortst met zijn uitspraak: 'Niet meer mannen uit Saksen, Frankenland, Beieren of Zwaben, doch zonen van Nederlandse families werden aangesteld.'

Te beginnen met Andreas van Cuyck (1127–1139), zoon van de gelijknamige graaf, die in de stad Utrecht grafelijke macht bezit, laat Post acht bisschoppen met goed vaderlandse namen volgen. Tengevolge van het hier doordringen van de ideeën van de Gregoriaanse hervorming, is de Duitse keizer aangewezen op het voeren van een zo goed mogelijke evenwichtspolitiek door geven en nemen. De bisschoppen van Utrecht van hun kant trachten daar, waar zij aan hun concurrenten van Holland en Gelre terrein verliezen, wat aan macht terug te winnen in de noordelijke graafschappen door een gericht manouvreren met kloosters. Begeleidend verschijnsel, en zeker niet als toevalligheid op te vatten omstandigheid, is de tezelfdertijd te signaleren verdwijning van het 'Fernbesitz' in het noorden van abdijen als Corvey, Prüm en S. Amand in Friesland.

¹ R. R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen*, Utrecht, 1957, p. 119.

De oorkonde van 1132, waarbij een bestaande kanunnikengemeenschap te Staveren wordt omgezet in een Benedictijnenklooster, gaat evenmin toevalligerwijze uit van bisschop Andreas van Cuyck. De verdenking tegen de echtheid ervan door Opperman¹ geconstrueerd, vervalt wanneer men ze legt naast een aantal eigentijdse uit andere streken². Dan wekken woorden als 'het uit de handen van leken bevrijden' van de kerk en klooster van Staveren geen argwaan, zoals Oppermann deze koesterde, vaste formulering als die zinsnede is uit oorkonden, waarin een 'libertas-emancipatio-verlening' plaatsvindt. Later volgt dan meestal een tweede oorkonde, waarin een 'sublimatio-reformatio' wordt bewerkstelligd. Deze twee rechtshandelingen worden hier in 1132 in één akte samengevoegd.

Wel kunnen er misschien vraagtekens worden gezet bij de kerken- en kapellenlijst zelf, en bij de uitbreiding ervan in latere pauselijke bevestigingen. Niettemin zijn daarvoor weer min of meer steekhoudende gronden aan te voeren. Verschillen in de lijst van 1132 en 1243 zijn ook voor Oppermann geen doorslaggevende bezwaren tegen de echtheid. De ingewikkeldheid van de vraagstukken, die dwingen ook op de vroegere ontwikkelingsgang in te gaan, is van dien aard, dat zij slechts door splitsing enigszins doorzichtig gemaakt kan worden. Dit geldt des te sterker als men wil proberen nieuwe gezichtspunten naar voren te brengen. Er is al veel gewonnen indien wij er op grond van nieuwe onderzoeken van mogen uitgaan, dat Utrechts bisdomsgrenzen niet van meet af aan 'aus einem Guss' gevormd werden. De oostgrens is, naar Bauermann aantoonde³ een product van heen en weer golvende strijd. Men kan al of niet gelukkig zijn met de term 'Vibrationsraum', welke hij ervoor koos, de zaak zelf wordt er duidelijk door weergegeven. Winst valt er eveneens te boeken als wij durven twijfelen aan statische dekanaatsgrenzen, zeker als er bovendien ontkopeling plaats vindt met graafschapsgrenzen. De kwesties welke met deze opvattingen samenhangen menen wij apart van het hoofdthema in Kanttekeningen te moeten behandelen⁴. De bespreking van de verst liggende kerken en kapellen van de lijst blijft hier dus achterwege. Zoals in het voorafgaande werd uitgegaan van de kerken van Dronrijp en Oosterzee, kiezen wij nu opnieuw enkele namen, welke door vroegere onderzoekers reeds als obstakels werden ervaren. Gelukt het ons op deze wijze verder in oostelijke richting door te dringen, dan kan in een later stadium gemakkelijker de samenhang met bestaande rijks- en kerkpolitieke stromingen worden onderzocht. Tenslotte zij erop gewezen, dat in tegenstelling tot het voorafgaande hoofdstuk hier niet van de kerkpatronen in eerste instantie zal worden uitgegaan. Anticiperend mag ik constateren, dat zij denkelijk toch wel een aandeel leveren voor de oplossing van een serie anders duistere situaties.

¹ O. Oppermann, Die älteren Urkunden für Stadt und Kloster Staveren und das Bistum, Untersuchungen zur nordniederländischen Geschichte des 10. bis 13. Jahrhunderts, III: Die Egmonder Fälschungen, Utrecht, 1920, S. 212-225.

² M. P. van Buijtenen, Achtkarspelen tussen Munster en Utrecht. Nevenaspiraties bij enkele kloosterfundaties. Archief voor de Katholieke Kerk in Nederland, Jrg. IX, afl. 2, Utrecht, 1967, p. 172-212.

³ J. Bauermann, Vom Werden und Wesen der Westfälisch-niederländischen Grenze, Westfälische Forschungen, Bnd. VI, Münster, Köln, 1953, S. 111.

⁴ Zie verder p. 109.

Twee notoire dwarsliggers in de lijst vormen de namen Karnewald (3) en Ferlerhe (12). De laatste komt ook o.a. gespeld voor als Fferlerhe, Farlare, Farlarahe. Wanneer wij ons laten gidsen door Muller¹, die zich intens met de ordening van deze opgave bezighield, dan schiet zijn gewoonlijk aanwezige trefzekerheid tekort. Axioma voor hem is een vermeende 'streng geographische volgorde'. Krachtens dit principe komt hij dan voor Ferlerhe tussen Wijkel (11) en Oosterzee (13) terecht nl. bij Follega. Bezwaar, zij het voor Muller niet overwegend, is dat deze kerk onder het dekanaat Westergo ressorteerde. Vanwege de oudere naamsvormen echter voor Follega t.w. ecclesia Foculfi, Focolfkerke durft hij niet tot identificatie met Farlare (Ferlerehe) te besluiten. Om het eenvoudig in te delen bij de parochies, die volgens Muller in zee zijn verdwenen, gaat hem in dit geval te ver. Hij eindigt met de naam tot een 'alias' te verklaren van het naast Oosterzee gelegen Eesterga, ofschoon dit dorp volgens zijn eigen zeggen pas in de 15e eeuw als parochie verschijnt, terwijl, gelijk wij eerder zagen, Gosses Eesterga al nodig had om Oostergo op de lijst weg te werken.

Voor Karnewald (3), waarvan in 1243 wordt gezegd, dat het dan Cappenborch wordt genoemd, is Mullers² solutie nog ingewikkelder. Hier kan hij gebruik maken van het meermalen door hem toegepaste procédé om zulk een plaats aan de Zuiderzee-in-opkomst, ten prooi te laten vallen. Inderdaad heeft het gebied tussen Warns (2) en Hindelopen (4), waar de veronderstelde geografische volgorde hem noopt te zoeken, vele overstromingen en stormvloedengedend. Zo staat het b.v. onomstotelijk vast, dat Staverens S. Odulphus-klooster meer landinwaarts is herbouwd moeten worden. Muller argumenteert op grond hiervan als volgt: 'In verband met de plaats van den naam Carnewald in den brief van 1132 aarzel ik niet om dat te zoeken ten noordwesten van Molwerum in de zeebocht tusschen Staveren en Hindelopen en uit de marginale aantekening af te leiden, dat dat kerkdorp eenigen tijd na den brief van 1243 is verdronken, dat toen de kerk landwaarts naar Cappenborch is verplaatst en dat deze vóór de 15e eeuw eveneens is te niet gegaan en vervangen door een kapel te Molkenhusum waarschijnlijk een oudere naam van Molwerum. Hoe echter de bijvoeging 'ex Cappenborch processit Dronrijp' te verklaren is, kan ik niet gissen'. Het verlossende woord voor het onvindbare Karnewald, dat ook Cappenborch kon heten, heeft Postma³ in een, wat op de achtergrond geraakte, aanval op Mullers zienswijze, gesproken. Niet alleen heeft deze kenner bij uitstek van zijn gewest terecht Mullers gewoonte om lastig thuis te brengen toponymen ergens in zee te laten verdwijnen gekapitteld, doch ongeweten ook misschien een richting gewezen naar de ligging van het duistere Farlare.

Bij zijn eerste aanval op Muller had Postma het als weggeslagen opgegeven Carnewald buiten beschouwing gelaten. In de Proclamatieboeken

¹ Muller, a.w., p. 96.

² Muller, a.w., p. 591-592.

³ O. Postma, Verdronken plaatsen aan de westkust van Friesland, Tijdschrift Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, serie III, dl. 42, 1925, p. 386, Naschrift aldaar dl. 43, p. 74. Gaarne dank ik Prof. H. T. J. Miedema te Utrecht die mij hierop attendeerde.

van Hemelumer Oldephaert, zo stelde hij in een Naschrift vast, wordt in 1686 als perceel aangegeven de 'lange ackeren in de Kornwolde'. Later in 1700 staat dit onder Warns als 'Langackeren in d'Karnwolden', terwijl tegelijkertijd ter plaatse sprake is van 'aan Cappenburen, d'Langackers ten oosten en de weg ten westen'. Cappenburen wordt verder nog bij herhaling genoemd in combinatie met de 'Langakkeren'.

Terecht oordeelt de schrijver, dat Karnwolde of Kornwolde nabij Cappenburen moet liggen, zijnde een buurtschap ten noorden van Warns. De naamsovereenkomsten zijn zo treffend met de in de lijst genoemde kapellen, dat er aan toeval niet gedacht mag worden. De namen Kappenburg en de Langakkeren blijken bij Postma's informanten in Warns nog in gebruik voor twee streken noordoost van het dorp.

Met betrekking tot de mogelijkheid van een kapel, zo dicht bij Warns, merkt de schrijver tenslotte op: 'Wanneer wij dus hier de bedoelde kapel denken, is ook de geographische volgorde: Laxnum, Warderle, Carnewalt, Hindelepum bewaard gebleven. Dat er dan twee kapellen zouden geweest zijn in het gebied van het tegenwoordige dorp is niet zo verwonderlijk, als we zien dat dit dorp zich in N.N.W.-z.z.o. meer dan een halfuur gaans uitstrekt. Volledigheidshalve moet worden opgemerkt, dat in den atlas van Schotanus in den uitersten z.o. hoek van de gemeente Hemelum een huis genaamd 'Koppenburg' geteekend staat: dit Koppenburg kan echter moeilijk in de plaats van Karnwolde gekomen zijn, daar het er te ver van verwijderd is.'

Hoewel instemmende met Postma's laatste conclusie, zouden wij hier pro memorie vast willen aantekenen dat de weinig Fries klinkende naam in deze streek tweemaal blijkt voor te komen. Merkwaardig is wel, dat Postma dit 'verdrongen' dorp weer naar boven moest brengen, terwijl het rustig en niet eens zo verdoken of als onbelangrijk te voorschijn komt¹, wanneer in 1325 de Hollandse graaf Willem III aan de lopende band schoutambachten in Friesland zuidwesthoek uitdeelt. In dit jaar krijgt Encke Rottdesmanne 'onze Scoutambocht van Gronseterbure, ende van Cappenberch te bedriven ende te verwaren'.

Krachtens het tot hiertoe verhandelde schijnt er geen reden te bestaan om verband te leggen tussen het nu wel gelocaliseerde Karnewald/Cappenborch en het misschien wel meest weerbarstige Ferlerhe (12) of Farlare van de Staverense lijst. Leggen wij dit verband wel, zonder verder acht te slaan op Mullers ongefundeerde identificatie met Eesterga in Lemsterland, dan openen zich o.i. onvermoede verten. Te bedenken valt immers wel, dat met de verwerping van Eesterga voor Ferlerhe een vacuum ontstaat, dat moet worden opgevuld, liefst zonder hulp van de Zuiderzee.

Grensoverschrijding

Een van de meest opvallende kwesties uit Frieslands vroeg-middeleeuwse geschiedenis is het in alle opzichten zwijgen der bronnen waar het de oude graven betreft. Niemand weet iets aan te vangen met het verschijnen der

¹ Groot Charterboek der Graaven van Holland en Zeeland, ed. Fr. van Mieris, dl. II, Leiden, MDCCCLV, p. 360.

Brunonen, die langer dan de gehele 11e eeuw er met het grafelijk gezag zijn bekleed. De neerslag van hun optreden is, naar Alberts¹ onlangs nog opmerkte, alleen te vinden in de rijksgeschiedenis, vooral hun wisselend partijkiezen in de strijd tegen de keizer. Het tweede punt, niet voor betwisting vatbaar, is het feit van de muntslag in die eeuw door de verschillende Brunonen o.a. in Dokkum, Leeuwarden, Bolsward en Staveren². Voor de hand liggende conclusie lijkt toch wel, dat de Brunonen in die diverse plaatsen toch geen munt deden slaan zonder er munt uit te slaan, ook al behoeften zij daarvoor zich niet in persoon in Friesland te vertonen. Het zou al van betekenis zijn als men iets van een eventuele 'Stellvertreter' zou ontwaren. Toegegeven, dat er 'geen aanwijzing voor een daadwerkelijk uitgeoefend bestuur door de Brunonen'³ voorhanden is, als 'argumentum e silentio' mag deze stelling niet gehanteerd worden. Alleen al op grond van vermoedens in die richting zou een blik over onze tegenwoordige landgrens niet verboden zijn. Ongetwijfeld ware op rekening van het toeval te schrijven, dat vrij dicht over onze oostgrens in Westfalen een Cappenberg kan worden gelocaliseerd. Vermoeden van enige waarschijnlijkheid wordt dan opgeroepen wanneer dit Duitse Cappenberg bovendien in relatie blijkt te staan met een daar eveneens te situeren Varlar, dat overeenkomst toont met de naamsvorm Ferlerhe (Farlare) in Friesland. Tibus heeft er indertijd al op gewezen⁴, dat het voorkomen van 'Namenschwestern' aan Westfaalse en Nederlandse kant een vrij veel voorkomend verschijnsel is. Zelfs besluit hij soms op naamsovereenkomst van de adellijke families in die gelijknamige plaatsen tot verwantschap. Als paarnamen geeft hij o.a. Epe en Oen (Ohne) in het Bentheimse en diezelfde namen bij Deventer. Zo correspondeert Seleheim up der Gouwe prope Dotinchem langs onze IJssel, met Selehem prope Boslere (Butzlar in de Kreis Lüdinghausen) waar ook Cappenberg thuis hoort. Voor alle zekerheid, wijl de gelijkstelling van Sillehem (16) en Seleham (16) uit de Staverense lijst met IJsselham niet absoluut vaststaat, zij daarop hier opmerksaam gemaakt. Meer dan een indicatie heb ik door te wijzen op Cappenborch (3) – Cappenberg, en op Ferlerhe (12) – Varlar, niet willen geven.

Bekijken wij nu eerst de Westfaalse combinatie Cappenberg-Varlar in haar samenhang: het eerste gelegen in de omgeving van Dortmund, het ander in de buurt van Coesfeld. Onze aandacht gaat dan uit naar een op 1022–1023 te dateren oorkonde⁵ van bisschop Siegfried van Munster. Hierin wordt de stichting van zeven kerken bevestigd, welke is uitgegaan van een vrome matrone, Reginmod⁶ en haar dochter Vrederuna. Deze

¹ W. J. Alberts, *Frysk en fry, Geschiedenis van Friesland*, Drachten, 1968, p. 152.

² B. H. Slicher van Bath, *Middeleeuwse welvaart, Geschiedenis van Friesland*, 1968, p. 216 vv.

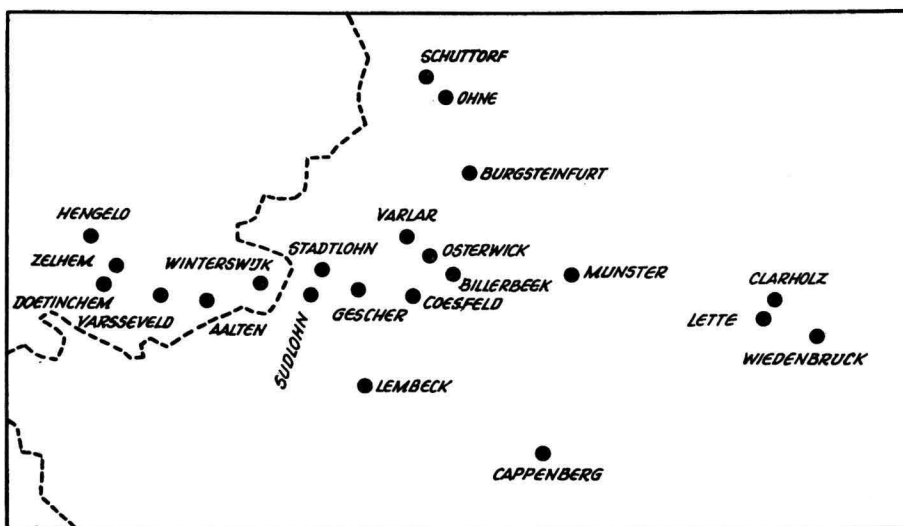
³ Alberts, a.w. p. 152.

⁴ A. Tibus, *Gründungsgeschichte der Stifter, Pfarrkirchen, Klöster und Kapellen im Bereiche des alten Bisthums Münster*, T. I., Münster, 1885, S. 184 ff.

⁵ *Regesta historiae Westfaliae. Accedit Codex Diplomaticus*, ed. H. A. Erhard, *cmrB*, Münster, 1847, S. 81–82.

⁶ Over de twijfel of deze Reginmod identiek is met de in het dodenboek van Xanten genoemde Reginmuod matrona 'die Emese genannt wird' en als Imeza in de 11e eeuw een 'maaltijd' stichtte, vgl. F. W. Oediger, *Das Mahl der Frau Imeza im Stifte Xanten, Annalen der Niederrhein*, 166, 1964, S. 299 ff.

Reginmod was vermoedelijk op verschillende wijze geparenteerd aan de Billungers door afkomst als door huwelijk¹. Aan haar verwant zijn de in de oorkonde als getuigen genoemde Godefrid en diens broeder Heriman, respectievelijk grondleggers van de gravenhuizen Cappenberg en Ravensberg. Godfried is voorvader van de gelijknamige stichter van het klooster Cappenberg. Varlars geschiedenis ontwikkelt zich – om het met de schrijvers van Munsters bisdom te zeggen – als volgt: ‘Der von der Gräfin Reginmuod und ihrer Tochter Vrederune auf ihrem Haupthof Varlar (Farlari) erbauten Eigenkirche verlieh Bischof Sigfried 1022/23 die Pfarrechte und wies ihr 182 Höfe aus den Nachbargemeinden Billerbeck, Coesfeld und Gescher als Kirchspiel an . . . Graf Otto von Cappenberg stiftete um 1122 auf seinem Erbgut Varlar eine Prämonstratenserpropstei².’

Op grond van de machtspositie, aanvankelijk in het wereldlijke met hun de omgeving beheersende slot Cappenberg, en later als leiders van de eerste twee Norbertijnerkloosters – waar Norbertus zelf een rol speelt kort na de fundatie – moet men niet gering denken over de invloed van Godfried en Otto in hun omgeving, zoals verder zal blijken. Het zou de schijn van overmoedigheid kunnen opleveren alleen op basis van naamsovereenkomst tussen de Friese en Westfaalse tweeling zonder verdere adstructie tot een mogelijk verband te besluiten. Geheel anders wordt ons zicht op die onderlinge verhouding wanneer wij het element naar voren brengen, dat voor insiders welhaast als doorslaggevend zal worden beschouwd. Wij zijn dan opnieuw op het terrein waar – om een woord van Post³ te citeren – iets

¹ Zunächst war die Schenkgeberin Reinmod mit obigen Zeugen (sc. Godefrid, Herman frater ejus) verwandt. Denn des erstunterschiedenen Gottfrids Mutter war Mathilde, die Tochter Hermann Bilungs, also eine Billungerin; Reinmods Gemahl, Wichmann III., war ebenfalls ein Billunger. Dem gemäss wäre die Erbschaft Wichmanns III. mit Willen der Reinmod auf eine Seitenlinie der Bilunger übergegangen. A. Hüsing, Der hl. Gottfried, Graf von Cappenberg, Münster, 1882, S. 89.

² H. Börsting und A. Schröer, Handbuch des Bistums Münster, I, Münster 1946², S. 207.

³ Post, Kerkgeschiedenis, a.w., p. 208.

valt te constateren 'aan zeer kleine tekenen, die alleen door een geoefend oog kunnen worden waargenomen'.

S. Odulphus sleutelfiguur

Het lijkt haast van het goede teveel als wij relatief zo ver van huis opnieuw op S. Odulphus stuiten. Tot onze verrassing nu en te voren tot ongerief van de staatsarchivaris van Münster, die op drie verschillende plaatsen in zijn gebied zonder goed raad met hem te weten, met deze heilige als kerkpatroon werd geconfronteerd. Prinz¹ ontmoet S. Odulphus als patroon in Varlar, de ons nu bekende eigenkerk, stichting van Reginmod en haar dochter. Hier stichtte Otto van Cappenberg in 1122 zijn proosdij, waar hij nog in beeld verschijnt op een proostenzegel van 1621. Backmund² noemt de patroon van Varlar de H. Maagd Maria en S. Odulphus. Prinz vindt het – zonder het verband te kennen, dat wij nu menen te mogen leggen terecht – een curieuze zaak. Later, in zijn studie, wanneer hij waarschuwt tegen de neiging van sommigen om aan de verering van S. Willibrord in Burgsteinfurt de conclusie te verbinden dat zulks hier zou wijzen op missionering van Utrecht, komt hij terug³ op de cultus van S. Odulphus. Hij vond kerkpatronaten voor S. Odulphus in deze Westfaalse omgeving in Varlar, ook in Ohne, Coesfeld en Varsseveld. Aangaande Varlar en Ohne zegt hij: 'Wie vorsichtig man in der Beurteilung von Patrozinen bzw. in der Anknüpfung derselben an alte Missionsverbindungen sein muss, lehrt die Verehrung des hl. Odulfus, eines Utrechter Bistumsheiligen des 9. Jhs. in Varlar und Ohne. Beides sind Eigenkirchen aus der Zeit um 1000. In beiden Fällen ist das Patrozinium also – gewiss durch grundherrliche Beziehungen – erst um die Jahrtausendwende aus dem Bistum Utrecht herübergekommen. Eine Erinnerung an eine Utrechter Mission darf also nicht darin gesehen werden.'

Inderdaad zal men, gelet op de grondheerlijke invloeden van de Westfaalse machthebbers in onze streken op directe import bedacht moeten zijn, waar het de overbrenging van de Odulphus-verering van Staveren uit naar het oosten betreft. Indicaties daarvoor zijn ongetwijfeld aan te voeren, gelijk wij hopen aan te tonen.

Bestaat er ten aanzien van de door Prinz aangevoerde bewijsplaatsen voor de verering van S. Odulphus in Varlar⁴ en Ohne⁵ geen twijfel, deze

¹ J. Prinz, *Die Parochia des heiligen Liudger*, in: *Westfalia Sacra*, Bnd I, Münster, 1948, S. 49.

² *Monasticon Praemonstratense*, ed. N. Backmund, T. I, Straubing, 1949, p. 197.

³ J. Prinz, o.c., p. 80, N. 5.

⁴ Voor Varlar vergelijk men Backmund, o.c., p. 197. Ook in een oorkonde van 1350 spreekt proost Hermann van Varlar over een feestdag 'in translatione b. Odulphi confessoris, patroni nostri, quae amplius in solemnitate duplicis festi a nobis peragetur . . .'. *Inventare der nichtstaatlichen Archive der Provinz Westfalen*, Beiband II, Münster 1904, S. 150, nr. 179.

⁵ Aflaatbrief van 1338 voor verschillende kerken o.a. . . . S. Odulphi in On (Ohne). *Inventar der Bischöflichen Diözesansarchivs in Münster*, ed. H. Börsting, *Inventare der nichtstaatlichen Archive der Provinz Westfalen*, Münster 1937, Beiband III, S. 26, nr. 164.

1

2

3

4

1. S. Odulphus (?), zegel van Varlar, omstreeks 1197. Stadsarchief Coesfeld (Westf.).
2. S. Odulphus, zegel van Varlar, 1206. Stadsarchief Deventer, foto W. J. Hasselaar.
3. S. Odulphus, zegel van de kerk van (Borg)Loon. 1218. Inventaris Abdij Averbode nr. 92.
4. S. Odulphus, zegel van het gelijknamige kapittel van (Borg)Loon. 1319 aug. 1. Rijksarchief Hasselt, België, Fonds Abdij van Erkenrode.

5

6

7

5. S. Odulphus, proostzegel van Varlar, 13e eeuw. Stadsarchief Coesfeld (Westf.).
6. S. Odulphus, zegel van het gelijknamige kapittel van (Borg)Loon, 1542 maart 18. Rijksarchief Hasselt, België.
7. S. Odulphus, proostzegel van Varlar, 1687. Stadsarchief v. Coesfeld (Westf.).

is wel geboden voor Coesfeld. Zeker is, dat Coesfelds kerk aan S. Lambertus was toegewijd en dat de proosten van Varlar het er voor het zeggen hadden. Vraag is alleen of de aflat, welke men er behalve op S. Lambertus' dag ook op die van S. Odulphus kon verdienen¹ zo moet worden verstaan, dat er alleen van een cultus uit hoofde van Varlars invloed sprake is, of van S. Odulphus als patronus secundarius. De proost van Varlar noemt S. Odulphus zijn patroon, wiens reliekentranslatie feestelijk wordt gevierd.

Om intussen door deze excursie naar Westfalen, waartoe enerzijds de toponymen Cappenborch-Ferlerhe, anderzijds het patrocinium van S. Odulphus in Varlar, Ohne en minder zeker Coesfeld uitnodigen, Staverens lijst niet te veel uit het oog te verliezen, vragen wij ons af in welke richtingen een verklaring gezocht zou kunnen worden. Theoretisch beschouwd zijn er twee mogelijkheden met betrekking tot Ferlerhe-Varlar, indien er oorspronkelijk van naamsgelijkheid sprake is. Vergelijking van de naamvormen en de verwijzing naar het specifiek Staverens S. Odulphus-gebied duiden in die richting. Ten eerste zou denkbaar zijn dat Staverens kanunnikengemeenschap, welke tot 1132 aan de Benedictijner abdij voorafging, eigendomsrechten of institutiebevoegdheid op het Westfaalse Varlar heeft kunnen doen gelden. Het komt mij zeer onwaarschijnlijk voor, terwijl invloed van een ander belangrijk stralingspunt van S. Odulphusverering, het Utrechtse kapittel van S. Salvator-Oudmunster, evenmin aanwijsbaar of aannemelijk zou zijn. Ten tweede is er de mogelijkheid, dat er – op dezelfde wijze als een Fries Cappenborch naast een Westfaals bestaat – een Fries Ferlerhe naast een oostelijk Varlar voorkomt. De grote vraag, welke dan rijst is: waar kunnen wij dit Friese Ferlerhe localiseren? Er is immers een redelijke kans, dat hier zich een analoog geval voordoet als met Karnewald. Zonder Postma's vondst zouden wij, evenals Muller, in het onzekere zijn gebleven. De naam Ferlerhe kan een verdwenen 'alias' zijn van een later omgedoopte gemeente. Een kerk of kapel van die naam kan tenslotte ook hebben opgehouden te bestaan.

Identificatie Ferlerhe?

Persoonlijk voel ik voor een geheel andere proeve van oplossing. Tot goed begrip van de kwestie dient erop gewezen te worden, dat uit diverse onderzoeken is komen vast te staan, dat van Utrecht uit gezien, Friesland – ondanks de geestelijke en wereldlijke belangen welke de bisschop daar had te behartigen – deels terra incognita was. Opnieuw moet de aandacht worden gevestigd op de constatering van Muller², dat voor Friesland de rekeningen ons in de steek laten. Dit deel schijnt van de belastingen te zijn vrijgesteld, al is daarvoor geen bewijs bij te brengen. Terecht stelt hij vast: 'Dit kan kwalijk toeval zijn'. Ja, hij wil zover gaan, dat hij onder de term 'bisdom Utrecht' Friesland niet mede begrijpt. Onbegrijpelijk wordt het

¹ Aflatbrief van 1325 '... ut ecclesia S. Lamberti in Cosveldia Monaster. diocesis congruis honoribus frequentetur. . . omnibus vero penitentibus et confessis, qui ad ipsam ecclesiam in f[esto] S. Lamberti et Odulphi et in aliis festivitibus . . .'. Coesfelder Urkundenbuch, ed. F. Darpe, T. I, Coesfeld, 1887, S. 131, nr. 192.

² Muller, a.w., p. 6-7.

dan als men ziet hoe Muller enkele bladzijden lang opgaven verstrekt van lijsten, waarin de ene kerk door de andere wordt vervangen, soms kerken twee of meermalen onder eenzelfde of verschillende naam wordt genoemd, maar toch later weer wanhopige pogingen doet om voor Westergo b.v. deze duidelijke fouten weg te redeneren. Omstandig heb ik dit Westergo's geval in een vroegere studie¹ nagerekend. Wat mij nu treft bij de Staverense lijst van 1132 (die overigens alleen uit een vermeend origineel en afschriften met varianten bekend werd) is, dat het begin luidt: 'Iste sunt capelle pertinentes ad ecclesiam sancti Odulphi in Staveren'. Dit vormt een frappante overeenkomst met de 13e eeuwse kerkenlijst van Westergo: Iste sunt ecclesie in Westergo in decanatu Hereonis in Bodelswerth. Ik vraag mij derhalve af of de Staverense lijst niet een soortgelijk, uit Utrecht dan afkomstig, product is als de weinig geslaagde specimina van Westergo. Dan moeten wij eventueel ook hier niet verwonderd staan bij het aantreffen van tweemaal dezelfde naam, maar in andere schrijfwijze. Hoe wij ons voor dat geval de gang van zaken hebben voor te stellen is een dringende vraag. Voorlopig laten wij een mogelijk antwoord daarop even buiten beschouwing.

Gysseling geeft aan², dat Ferlerehe van 1132 en Farlarahe uit 1245 een onbekende plaats is in de omgeving van Staveren gelegen. Enigszins onduidelijk voor mij blijft de reden, waarom Varlar, ons uit het Munsterse bekend, door Gysseling³ – met als oudste vermelding 1184 bij hem – het zonder naamsafleiding moet stellen. Het Vlaamse Varlare echter bij Oostakker, vermeld in 1223, ook Varrenlar gespeld, wordt geïnterpreteerd als 'bosachtig moerassig terrein'. De afleiding wordt teruggevoerd op Germaans farwan, dativus bij farwa – vaar: gust, onvruchtbaar gevoegd bij hlāeri-. Wat nu bijzonder opvallend genoemd moet worden zijn de varianten bij Backmund voor Varlars S. Odolphusklooster bij Coesfeld, dat in 1122 door graaf Otto van Cappenberg als Praemonstratenser proosdij werd gesticht. Naast Varle, Vaarle, Vaerle, Varlere – vormen, welke gevoegelijk naast het Fries Ferlerehe en Farlarahe kunnen staan – geeft hij ook Warlare en Warlerensis. Backmund dateert deze vormen niet, maar in 1126 komt de orthographie Warlar reeds voor⁴ in een oorkonde van paus Honorius II. Die wisselingen van V, F en W komen wij straks ook tegen bij Vollenhove, Fulnahe en Wlnaho. Indien het op taalkundige gronden geoorloofd zou zijn tot overeenkomst met Wardelse en Warlesle te besluiten, dan zouden wij hier met een der vele dubbelschrijvingen in varianten te maken hebben. Gysseling⁵, en in navolging van hem, Bosma-Miedema⁶,

¹ M. P. van Buijtenen, Het dekanaat Bolsward annex Utbirdum en Grandivorum, It Beaken, Jrg. xvii, 1955.

² M. Gysseling, Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226), Brussel, 1960, p. 353.

³ Gysseling, a.w., II, p. 996.

⁴ Statuimus . . . vt in ecclesia Cappenberg, cuius construende fundum comes Godefridus et frater eius atque coheres Otto, Deo ac sanctae Mariae sanctis apostolis obtulerunt, et Warlar et Elofstad . . . nulli omnino liceat . . . constitutum ordinem commutare. Regesta historiae Westfaliae, Bnd. II, Münster, 1851, nr. cxcvii.

⁵ Gysseling, a.w., II, p. 1047.

⁶ A. A. Bosma en H. T. J. Miedema, Wijckel en verwante bosnamen van esdorpen in Gaasterland en omgeving, Naamkunde, Jrg. 7, 1975, p. 10.

baseren zich voor de oudere orthografie van Warns op een afleiding * lauha, gecombineerd met een (mans)persoonsnaam Ward in de genitivus. Ditzelfde * lauha komt dan ook terug in Sondel en Scharl in de Staverense hoek. De mogelijkheden van een ontwikkeling van Warlar, Warlerensis (variant van Varlar) naar Wardelse en Warlesle en uiteindelijk naar Warns kunnen door mij niet beoordeeld worden.

In geval van instemming van de zijde der philologen, kan ik nog wel op een kleine steun vanwege de Patrozinienforschung wijzen. Onder de schatten welke eenmaal aan de graven Godfried en Otto van Cappenberg toebehoorden, was naast een verzilverd bronzen portretkop en zilveren schotel door keizer Frederik I, Barbarossa, petekind van Otto van Cappenberg, eenmaal geschonken, ook een nu verdwenen reliekenkruis van Byzantijnse herkomst. In een diepgaande studie heeft Grundmann¹ de serie misvattingen over de keizerkop, waarin lange tijd ook het reliekenkruis heeft gezeten, uit de weg geruimd. Dit kruis, dat in allerlei veldslagen was megedragen moet een deel, nl. 100 mark, hebben uitgemaakt van de koopsom van totaal 500 mark, welke Frederik II van Zwaben moest uitleggen om de twee burchten met veel ministerialen en 2000 hoeven te verkrijgen toen de beide Cappenbergse graven in 1122 het klooster stichtten. Dit rijke bezit in Zwavenland was nog slechts hun moedersdeel. Onder de vele, in moderne ogen, bizarre relieken, schijnen als voornaamste te zijn aangemerkt de haren van S. Jan de Evangelist. Aan hem was het klooster Cappenberg dan ook toegewijd. Van zijn naamgenoot Johannes de Doper zouden echter drie lapjes met tamelijk veel van diens bloed in het kruis hebben gezeten. S. Jan de Doper als kerkpatroon van Warns² kan dan reminiscenties aan de oude banden met Westfalen hebben moeten bewaren.

Nieuwe aanpak door Utrecht

Zwaarwegend is de vraag welke zich intussen opdringt – aangenomen dat in Staverens lijst van 1132 inderdaad met een dubbelschrijving rekening gehouden moet worden – hoe wij ons zo'n gang van zaken hebben voor te stellen? Wij hebben dan allereerst voor ogen te houden, dat de wijziging in de positie van Staverens kerk geen geïsoleerd geval betreft. In groter verband is zij slechts te begrijpen als een uiting van de wil van bisschop Andreas van Cuyck om overeenkomstig de Gregoriaanse opvattingen zijn greep op het noorden te verstevigen. Met medewerking van de Benedictijnen van Oostbroek bij Utrecht³ wordt de Staverense kanunnikengemeenschap terzij geschoven. De oorkonde, die duidelijk een 'liberatio-reformatio-type' vertoont, kunnen wij dan in Utrecht opgesteld achten. Zo kan de eraan gehechte lijst teruggaan op de – als altijd wat onzorgvuldige en slordige – in Utrecht aanwezige opgaven. De ervaring leert dat dubbelschrijvingen en mutilaties schering en inslag zijn. Daar de oorkonde een

¹ H. Grundmann, *Der Cappenberger Barbarosakopf und die Anfänge des Stiftes Cappenberg*, Köln, Graz, 1959, S. 12–16.

² Muller, a.w. p. 593.

³ E. Bruna, *Toelichting op de kloosterkaart van Friesland, Leeuwarden, 1945*, p. 16.

schijnbaar origineel is, kan het oorspronkelijk misschien een juistere lezing hebben gehad.

Dat de ingreep in Staveren niet op zichzelf staat, maar deel uitmaakt van ook in de omliggende bisdommen om zich heen grijpende vernieuwing, waarbij adelsgroeperingen, en kanunnikengemeenschappen worden teruggedrongen, bewijst o.a. de ontstaansgeschiedenis van Cappenberg als Norbertijnerklooster in 1122. Typerend voor Andreas van Cuycks optreden in deze rol lijkt mij een tweede oorkonde waarbij hij betrokken is, welke uit dezelfde periode als die van Staveren stamt. De datering is niet geheel zeker. Utrechts Oorkondenboek laat ze onmiddellijk voorafgaan¹ aan die van Staveren en plaatst ze tussen 26 mei–13 sept. 1132. Ter Kuile², die in 1968 de tekst naar het toen teruggevonden origineel uitgaaf, sprak zich uit voor een datum liggend vóór 13 juni 1133.

De akte behelst een schenking van de Westfaalse edele Rodulfus de Steinfurt van goederen, gelegen in Fullenho voor de kerk van Lette bij Wiedenbrück in het bisdom Osnabrück, dat spoedig daarna een Norbertijns dubbelklooster zal worden. Later in 1138–1139 vestigt de mannelijke tak zich in Klarholz. Die schenking wordt door de bezegeling van Andreas van Cuyck bevestigd 'onder wiens gezag en bisdom het geschonkene ligt'. Twee punten vragen hier om bijzondere aandacht. De woorden 'sub cuius iusticia et in cuius episcopatu' laten aan duidelijkheid niets te wensen over. In het gebied Fullenho heeft de bisschop kennelijk wereldlijk en geestelijk gezag. Dit territorium wordt in de keizerlijke bevestigingsoorkonde³ van Lotharius, daterend vóór 4 juni 1134, omschreven als 'in loco maritimo, qui Wlenho dicitur'.

Ter nadere bepaling waar de 'in het moerassig gebied van Vollenhove' gelegen goederen te vinden zijn omschrijft Rodulfus zijn erfelijk goed met plaatsnamen, die latere onderzoekers hier en daar voor moeilijkheden plaatsen. Hij noemt 22 'warscaph' –waaronder met Gosses⁴ en Ter Kuile zgn. 'weren' of 'portiones' zijn te verstaan: lange, alleen door de breedtemaat bepaalde stroken, waarin wildernissen bij ontginning aanvankelijk waren verdeeld. Wij zien hier weer het geëigende systeem van in cultuurbrenging, ook in het eerder stadium van deze studie bij Dendermonde ontmoet.

De plaatsnamen, waarbij delen van de 22 'warscaph' werden aangegeven luiden als volgt: tien liggen er temidden van de honderd van die van Ostergo; vier in een 'alodium' de Methre; vier temidden van de honderd van die in Wie; twee tussen de honderd van die van Suthego; een van Lenethe en een van Islemuthen.

De localisering van sommige van de zes namen heeft vroeger al aanleiding tot meningsverschil gegeven. Om de gang van het betoog niet nog meer te belasten dan reeds het geval is, herhaal ik – tegenover Gosses' opvatting – dat Ostergo identiek is met Oosterzee, en Suthego (Zuiderburen?) in de

¹ OBSU, nr. 339, p. 310.

² G. J. ter Kuile, Klarholz en Vollenhove, Verslagen en Mededeelingen. Vereniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht, dl. XI, p. 495 vv.

³ OBSU, nr. 348, p. 319.

⁴ Gosses, a.w., p. 30.

omgeving van Staveren vermoedelijk is te zoeken¹. Wanneer Bloks mededeling, dat de omschrijving 'illorum de' op groepen van ontginners kan slaan², dan krijgen wij enig inzicht in de openlegging in de kuststrook langs de Zuiderzee.

Wat door al deze technische bijzonderheden niet aan onze aandacht mag ontglippen is de 'schenkingsdrift' van twee Westfaalse adelsrepresentanten, die binnen tien jaar immense bezittingen ten behoeve van Norbertijnse stichtingen liquideren. Bij de Cappenbergers gebeurt dit tegen de achtergrond van dramatische ontwikkelingen. Bij Rodulfus de Steinfurt blijft dit niet beperkt tot wat bezittingen langs de Zuiderzeekust. In de keizer-oorkonde van 1134 staan aan Westfaalse kant nog acht andere goederen-complexen opgegeven. Drie kloosters danken er hun ontstaan aan: 1122 Cappenberg, patroon S. Jan de Evangelist; 1122 Varlar, patroon S. Odulphus; 1133 Clarholz, patroon S. Laurentius. De sterke overeenkomst tussen de toponymen Cappenberg (Westfalen) en Cappenborch (Friesland), Varlar (Westfalen) en Ferlerhe (Friesland) en de infiltratie van het S. Odulphuspatrocinium in het onmiskenbaar als Cappenbergs domein te beschouwen Cappenberg, Coesfeld, Varlar en Ohne³ zijn te sprekend om beïnvloeding uit te sluiten. Zou het te veel gevraagd zijn – waar de bronnen geheel verstopt zijn over een tijdvak van een eeuw – om in deze Westfaalse nobiles zaakwaarnemers te zien, rechtverkrijgenden zelfs misschien, van de door de rijkspolitiek buiten spel gezette Brunonen: Bruno III, Egbert I en Egbert? Voor mij is dit meer dan een vraag, zodat toekomstig onderzoek deze weg zeker niet links zal mogen laten liggen. Te bekijken valt dan ook of de Cappenbergers op enigerlei wijze invloed hebben weten te verkrijgen in Dronrijp en omgeving. Daarmede zou misschien de anders totaal onbegrijpelijke mededeling over het Karnewald, dat nu Cappenborch wordt geheten, waardoor Dronrijp en Schingen voor Staverens abdij van betekenis blijken.

Driesprong Varsseveld

De drievoudige keuzemogelijkheid waarvoor de parochie Varsseveld bij dit onderzoek ons plaatst, raakt allereerst haar patroonheilige. Van meer belang echter zal blijken het antwoord op de vraag langs welke weg o.a. S. Odulphus daar indertijd is verschenen? Met dit antwoord kunnen wij, naar het zich laat aanzien, ook weer drie kanten uit. Oplettendheid is derhalve geboden. De vraagstukken verband houdend met de ontstaans-geschiedenis en de verdere gang van zaken met Varssevelts parochie zijn niet eenvoudig. Gelukkig is het terrein van onderzoek hier grotendeels al

¹ Für einen Ort bei Stavern wird der Ausdruck Sudergo noch erwähnt in Urkunden von 1298 und 1327. K. Freiherr von Richthofen, Untersuchungen über Friesische Rechtsgeschichte, T. II, Bnd. I, Berlin, 1882. S. 121.

² Voor deze mondelinge mededeling en overige inlichtingen betuig ik hem hier gaarne dank.

³ Minder duidelijk is, voorzover ik nu zie, een Cappenberger invloed in Ohne aanwijsbaar. Wellicht moet daar aan Steinfurt gedacht worden, zoals nog zal worden betoogd.

afgebakend door een uitvoerige studie¹ van Kuijper, welke intussen al enige polemiek opriep². Valt enerzijds in Kuijpers publicatie de uitgebreidheid en een aantal zeer verdienstelijke gevolgtrekkingen te waarderen, anderzijds wekt het verbazing, dat de auteur met geen woord rept over de verdenking, welke op de meest belangrijke oorkonde, die in het geding is, rust. Ketners proefschrift³, uit de school van Oppermann, wordt vermeld, maar diens argumenten in positieve noch negatieve zin zelfs maar aangeduid.

Het kan echter niet in de bedoeling liggen hier op de ingewikkelde falsarismotieven in te gaan. Om te beginnen zou ik willen instemmen met Ketners oordeel⁴ over de oorkonde van 1245. Zij heet vervalst te zijn door de kloosterlingen van het klooster Bethlehem bij Doetinchem met het doel om de goederenlijst te specificeren en uit te breiden, welke goederen bij de overdracht van Varssevelds kerk aan Bethlehem waren verkregen, Immers, Varsseveld was inderdaad blijkens pauselijke oorkonde⁵ van 12 januari 1246 in handen van Bethlehem. Het zou mij niet bevreemden wanneer straks, na analyse der oorkonde van 1245, zou blijken, dat de vervalsing niet alleen gericht was op uitbreiding van het goederencomplex, maar ook op het verwerven van voogdijrechten.

Staan wij eerst stil bij de lichte verwarring rond Varssevelds kerkpatroon. Schematisch voorgesteld krijgen wij de volgende gegevens. 1e. Zonder vermelding van kerkheilige wordt Varsseveld in 1152 genoemd⁶ onder zes parochies waarover een geschil was gerezen. 2e. In een datering van 16 juni 1516 is sprake⁷ van S. Odulphus als kerkpatroon. 3e. In een akte van 8 maart 1556 wordt S. Laurentius patroon van Varssevelds kerk genoemd⁸. Deze Laurentius-traditie weet zich na de Hervorming tot in de jongste tijd te handhaven. 4e. Tibus⁹ kiest op grond van het verschijnen van 'homines tam sancti Pancracii quam, sancti Odulfi' in de vervalste oorkonde¹⁰ van 1245 van een dubbelpatronaat dezer twee. In die opvatting waren er 'wastynszigen', 'mannen' of 'lieden' van S. Pancratius en van S. Odulphus, ieder met een eigen altaar, in Varssevelds kerk. Men kan deze groepen

¹ P. Kuijper, Varsseveld tot 1315, Bijdragen en Mededelingen. Gelre-Vereeniging tot beoefening van Geldersche Geschiedenis, Oudheidkunde en Recht, dl. LVIII, Arnhem, 1959, p. 1-113.

² H. L. J. Kolks, Annotaties bij 'Varsseveld tot 1315', Bijdragen en Mededelingen a.v., dl. LX, Arnhem, 1961, p. 91-98. Met een Naschrift door P. Kuijper, p. 98-100.

³ F. Ketner, De oudste oorkonden van het klooster Bethlehem bij Doetinchem, Proefschrift Utrecht, 1932.

⁴ Ketner, a.w., p. 92.

⁵ L. A. J. W. Sloet, Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutfen, 's-Gravenhage, 1872-1876, nr. 660ter, p. 667ter.

⁶ *Idem etiam Godescalcus, post excessum beati Wernheri episcopi, unius diei episcopale servitium de curte Lon in proprios usus contraxerat, quod sicut et cetera se iniuste distraxisse recognovit. Regimen etiam populare super VI parrochias, Lon scilicet, Winethereswik, Aladon, Versnevelde, Selehem, Hengelo, quod se ex comitatus sui iusticia possidere iactabat, sicut alii vulgares comites ab episcopo servandum suscepit.* Sloet, nr. 300, p. 291-292.

⁷ Kuijper, a.w., p. 58.

⁸ Kuijper, a.w., p. 58.

⁹ Tibus, o.c., S. 1176.

¹⁰ Sloet, a.w., nr. 650, p. 658.

mensen vergelijken met een soortgelijke als wij reeds eerder¹ in 1027 in Borgloon tegenkwamen, die daar als 'familia sancti Odulphi' werd aangeduid. Börsting-Schröer² volgen Tibus in de keuze van het dubbelpatronaat. Thielen geeft als zijn mening³, dat de heren van Lohn, bezitters van de 'curtis' Varsseveld het aanvankelijk patrocinium van S. Pancratius hebben zien veranderen in dat van S. Odulphus.

Wisselingen van patronaat, een soms wel, maar niet intens voorkomend verschijnsel, moeten wij voor Varsseveld ongetwijfeld aannemen. Welk ook het oudste patrocinium geweest moge zijn, de overgang van dit oudere of deze oudere naar S. Laurentius is niet moeilijk te verklaren. Er moet samenhang zijn met de overgang van de kerk van Varsseveld uit het bezit van de heren van Lohn in dat van het klooster Bethlehem in 1245. Dit wil echter niet zeggen, dat al zo vroeg S. Laurentius naar voren zou zijn gekomen. Misschien geschiedde de aflossing pas na 1516 toen S. Odulphus nog als patroon vereerd werd. Bovendien was S. Laurentius in Bethlehem zelf ook patronus secundarius. Aanvankelijk was het klooster alleen aan de maagd Maria toegewijd en vinden wij S. Laurentius voor de eerste maal vermeld⁴ op 17 maart 1245. Meer hoofdbrekens kost het om in het reine te komen met een dubbelpatronaat S. Pancratius-S. Odulphus. In tegenstelling tot veelvuldig voorkomende vaste combinaties als b.v. S. Cosmas-S. Damianus, S. Chrysanthus en Daria is het Varsseveldse dubbelpatronaat op zich een onbekende grootheid. Doorgaans ontstaan dit soort willekeurige samenvoegingen in de middeleeuwen wanneer bij een of andere gelegenheid een jongere cultus aan een bestaande wordt toegevoegd. Dit kan een gevolg zijn van een verkrijging van een reliek, maar ook bij verandering van eigenaar van een eigenkerk, hetzij dit een wereldlijk personage is of een geestelijke stichting als bisdom of klooster. Op de keper beschouwd gaan wij al veel te ver door in het Varsseveldse geval van een dubbelpatronaat te spreken. S. Odulphus wordt tenminste, zij het laat nl. in de 16e eeuw, als zodanig genoemd. Het dubbelpatronaat wordt hier sinds Tibus gekoppeld aan het ten tonele verschijnen van 'tam homines sancti Pancracii quam homines sancti Odulfi' in de vervalste oorkonde van 1245. Het zij verre van mij de indruk te wekken dat S. Pancratius geen patroon van Varsseveld geweest zou zijn – en in de opvatting van Kuijper nog wel de oudste – omdat hij niet als zodanig wordt genoemd. Natuurlijk kan S. Pancratius vóór 1152 de eerste patroon zijn in Varsseveld, waar de 'curtis' in handen is van de Lohns. Dit zou ook in de lijn liggen van de voorliefde bij de adel, die in deze tijd met S. Pancratius, ook S. Joris en S. Maritius onder de voorkeursheiligen rekent. De heilige van de burchtkapel der Lohns overgegaan op de (daaruit ontstane?) parochie Varsseveld? Opvatting welke zeer wel mogelijk is. Hierbij moet dan later S. Odulphus gevoegd zijn, terwijl S. Pancratius pas daarna weer is afgevallen. S. Odulphus heeft in die opvatting in de 16e eeuw het veld moeten ruimen voor

¹ Bijlage v.

² H. Börsting – A. Schröer, Handbuch des Bistums Münster, Münster, 1946², S. 408.

³ Th. A. M. Thielen, Kerstening en Kerkorganisatie in het Gelderse deel van het bisdom Munster, AKKGN., dl. VI, MCMLXIV, p. 331–351.

⁴ Sloet, a.w., p. 653, p. 661.

S. Laurentius. De oplossing van het vraagstuk hangt af van ieders antwoord op de reeds door Sloet gestelde vraag onder de tekst van de oorkonde van 1245: 'Wie waren de mannen van S. Pancras en S. Odulf.?'

Heel in het algemeen gesproken, kan men zeggen, dat er twee mogelijkheden zijn. Er bestaan 'homines', die als 'horigen' bij het stichtingscomplex der kerk een annex vormen¹. Ook echter zijn er 'homines', die zichzelf à titre personel aan een klooster, kapittelkerk of bisdom, onder bepaalde voorwaarden, ondergeschikt maken. In beide gevallen loopt de nakoming der verplichtingen over de kerk c.q. klooster of bisdom. De daaruit voortvloeiende verschillen zullen bij de verdere uiteenzetting duidelijk worden. De eersten zijn veel sterker gebonden.

Om inzicht te krijgen in de positie van de heren van Lohn moeten wij opnieuw de oorkonde van 1152 ter hand nemen. De regeling, welke erin wordt getroffen, raakt o.a. de rechten der Lohns in zes parochies nl. die van Lohn zelf, Winterswijk, Aalten, Varsseveld, Zelhem en Hengelo. Bisschop Frederik II van Munster beknot hierin Godschalk van Lohn wegens diens werkelijke of vermeende machtsusurpatie ten tijde van de dan juist overleden (1151) bisschop Werner. Bepaald wordt, dat de burch Lohn voor de bisschop een open huis moest zijn en de jachtrechten worden omschreven. Wat de zes parochies betreft wordt gezegd, dat het 'regimen populare' erover aan de heer van Varsseveld wordt gegeven door de bisschop van Munster. Deze bevoegdheid, zo wordt uitdrukkelijk vastgelegd, zit niet vast aan Godschalks graafschap, zoals deze pochend had te verstaan gegeven.

Van Sloet tot Kuijper heeft men zich afgevraagd wat het – namens de bisschop derhalve – uitgevoerde 'regimen populare' inhield, dat gebruikelijk door 'vulgares comites' werd uitgeoefend. Het is in ieder geval een machtsuitoefening, die namens de bisschop in 1152 gelijkelijk over de genoemde zes kerken werd bedreven. Hieruit volgt dan indirect wel, dat – welke de positie ten aanzien van Varssevelts kerk later ook moge zijn – niet alle vijf andere eigenkerken van de Lohns kunnen zijn. Gesteld al, dat Varssevelts kerk een stichting zou zijn van de heren van Lohn, omdat dezen immers blijkens het falsum van 1245 haar aan Bethlehem overdoen, ten aanzien van de vier overige staat vast, dat zulks in 1152 niet het geval was. Als Zelhem (Gld.) niet wordt verward met Selm aan de Stever bij Lüdinghausen, is zij eigenkerk van de abdij Werden en is de abt de collator².

Winterswijk staat op een bisschoppelijke hoofdhof en kent de Munsterse bisschop als collator. In Aalten heeft Munsters kerkvorst in ieder geval partiële rechten op de parochie bezeten. Hengelo heeft naar alle schijn haar ontstaan te danken aan de Keulse S. Pantaleon-abdij.

Misschien geeft nu de oorkonde van 1245 een vingerwijzing naar een

¹ Een duidelijk voorbeeld van tot de 'dos' van een kerk behorende *cerocensuales* geeft een oorkonde van graaf Egbert van Benthem uit 1299. Aan de rector en diens helper van de kerk van Schutdorp wordt het volgende toegestaan:

'Ita tamen, quod dictus Joannes qua Rector principalis existat dictae Ecclesiae, dotem possideat integram cum omnibus *cerocensualibus* hominibus cum censu infrascripto. . . ' J. H. Jungius, *Historiae antiquissimae comitatus Benthemensis libri tres. Accedit Codex diplomatvm et documentorvm. Codex N. XLVIII. Hanoverae et Osnabrvgi, MDCCCLXIII*, p. 100–101.

² Thielen, a.w., p. 341.

mogelijke oplossing. In dat jaar draagt Herman, graaf van Lohn, de kerk van Varsseveld met een aantal rechten over aan Bethlehem. De meest voor de hand liggende opvatting, welke Tibus, Kuijper en Thielen volgen, is dat onder de annexen van de kerk mede behoren bos, landerijen en de 'homines' ('lieden') zowel van S. Pancratius als van S. Odulphus. Verder zouden in het spel zijn de advocatie en alle verdere rechten. De tekst luidt: 'proprietatem ecclesie Versevelde cum omnibus attinentiis in busco et plano, in hominibus tam sancti Pancracii quam sancti Odulfi, advocatiam quoque nostram et omne ius nostrum'.

In het gunstigste geval d.w.z. wanneer men uitgaat van een stichting der Varsseveldse kerk door de Lohns als eigenkerk, moet dit zo worden verstaan, dat op twee verschillende titels 'mannen' tot de kerk behoorden. Op die grond zouden zij dan met naam en toenaam worden genoemd. Immers, waren zij zonder meer aan de kerk verbonden, dan had de formule kunnen luiden: in busco et plano et in hominibus. Kuijper gaat er vanuit, dat S. Pancratius de patroon was, en dat door immigranten S. Odulphus later is binnengekomen. Ter ondersteuning van dit dubbelpatronaatspostulaat ware nog iets meer aan te voeren hetgeen Tibus verzuimt. De schenking van 1245 aan Bethlehem is later door de Lohns in 1252 bevestigd en uitgebreid¹. Er is dan sprake van kerk (de 'mannen' worden niet genoemd), de 'curtis' zelf en een molen enz. Wanneer opnieuw in 1260, nu door Sweder van Ringenberg aan Bethlehem tiendinkomsten worden afgestaan², blijkt er gesproken te worden van de 'deciniam maioris curtis de Verssevelde'. Terecht concludeert Tibus hieruit, dat er dan naast de 'hoofdhof' van de heren van Lohn een 'minor curtis' moet zijn geweest. Hij veronderstelt dat deze laatste als 'dos' voor de kerk zou zijn afgesplitst. Intussen ben ik van oordeel dat gezoek in deze richting ons niet in het goede spoor brengt.

Tibus is zelf degeen, die bij het verschijnen van 'homines', staande onder de bescherming van een bepaalde heilige, op betere mogelijkheden wijst³. Het gaat om een parallel in Lembeck, die hij juist bij Varsseveld naar voren brengt. De heer van Lembeck is, zegt Tibus, niet de bezitter van de eigenkerk en niet van de 'curtis'. In 1331 ruilt Wessel van Lembeek zijn gehele aandeel in het patronaatsrecht en een aantal andere rechten met Munsters bisschop⁴. Daartoe behoort o.a. ook 'advocatiam bonorum et hominum utriusque sexus in Endesdorpe ac omnium hominum beati Laurentii in Lembeke'. Vanwege Wessels voogdij over de goederen en horigen van beiderlei kunne in Endeln en over de horigen van S. Laurentius in Lembeck kan Wessel, aldus Tibus, geen patronaatsrechten doen gelden en is hij geen eigenaar van de hoofdhof. Ware dit wel zo geweest, dan was die kerk zijn eigenkerk en waren die horigen zijn horigen. Dan had hij van die 'homines' heel wat meer te vorderen gehad dan alleen 'voogdijgeld'. Doorslaggevend concludeert hij: 'Ohnehin bürgt der Umstand, dass es in Lembeck homines Sti Laurentii (St. Laurentius ist Patron der

¹ Sloet, a.w., nr. 740, p. 731.

² Sloet, a.w., nr. 826, p. 807.

³ Tibus, o.c., S. 1176.

⁴ Tibus, o.c., S. 1144.

Pfarrkirche) gab, dafür dass die Pfarrkirche einem Stift gehörte'. Hij verwijst voor het instituut dezer 'homines' in het algemeen, naar Wezel, waar 'sunte Wilbrots luden' worden gevonden, die onder Echternach ressorteren. Zo vindt hij in Weeze bij Goch 'sunte Cyriaks luden', die bij de abdij Lorsch onder Worms thuis horen. Welnu Lembeck met zijn S. Laurentius verwijst naar Munsters Hochstift!

Bij deze stand van zaken is het begrijpelijk dat Kuijper, die Varssevelds kerk met dubbelpatronaat als eigenkerk der Lohns beschouwt, waarbij 'tam homines sancti Pancracii quam sancti Odulfi' behoren, op tegenspraak stuitte. Ketner stelde vast: 'In elk geval kunnen dergelijke onderzaten niet als behorend bij de kerk van Varsseveld afgestaan zijn¹. Nu kan er bij Ketner nog aan misverstand worden gedacht, omdat hij S. Laurentius als kerkpatroon beschouwde. Kuijper had over deze moeilijkheid al om opheldering gevraagd bij de rechtshistorica Maris. Blijkens een noot² heeft zij hem te verstaan gegeven: '. . . dat de Lohns c.s. niet de eerste eigenaren van de 'curtis' Varsseveld en van het jus patronatus aldaar zijn geweest, maar vermoedelijk een buiten Varsseveld gelegen geestelijke stichting, waar St. Odulphus als patroonheilige vereerd werd.' Ik aarzel niet om mij aan de zijde van Ketner en Maris in deze te scharen. Heel belangrijk vind ik in dit positie kiezen van laatstgenoemde de nadruk gelegd op de 'eerste' eigenaren. De oorkonde toch van 1152 zegt niet meer dan dat het 'regimen populare' over de zes parochies aan de Lohns toekomt. Munsters bisschop stelt zichzelf op als hogere machthebber. Dit sluit niet uit dat naast hem ook nog andere 'oppervoogden' in het spel kunnen zijn. Dan denk ik voor Zelhem aan Werden (?); in Aalten aan S. Pantaleon uit Keulen samen met Munster, en voor Winterswijk weer aan Munsters bisschop zelf. De Lohns moeten inderdaad in verloop van tijd rechten op Varssevelds kerk verworven hebben, wijl zij anders deze niet in 1245 hadden kunnen overdragen. Onverdeeld eigenaar als zij misschien waren of geworden waren van de kerk, de voogdijrechten over de 'mannen van S. Pancratius en S. Odulphus' kunnen daarom wel bij andere 'Hochvogtei-Inhaber' hebben berust. Nader onderzoek zal moeten uitmaken of niet die Lohnse-voogdijrechten mede het motief vormden voor de falsaris in Bethlehem? Juist immers de strijd om de voogdijrechten, verdeeld in gewone en oppervoogdij, beheerst een groot deel van de oorkonden uit de 12e en 13e eeuw in dit gebied. Dit laatste willen wij later demonstreren aan de gang van zaken in Cappenberg. Tenslotte vraag ik mij af of wij de schenkingsformule in de vervalste oorkonde van 1245 niet anders zouden mogen interpuncteren (hoewel de zinsconstructie daar minder fraai van wordt) als volgt: 'proprietatem ecclesie Verssevelde cum omnibus suis attinentiis in busco et plano; in hominibus tam sancti Pancracii quam sancti Odulfi advocatiam quoque nostram et omne ius nostrum . . . obtulimus'. Dan zou er een scheiding liggen tussen de kerk, de erbij behorende goederen in bos en landerijen, terwijl de voogdijrechten over de twee verschillende groepen 'homines' daarvan duidelijk zijn onderscheiden.

Wanneer de status quaestionis aangaande de Varsseveldse kerkpatronen

¹ Ketner, a.w., p. 91.

² Kuijper, a.w., p. 72, n.1.

aldus zou moeten worden weergegeven, dan hebben wij ons daarmee automatisch de beantwoording van de volgende vragen op de hals gehaald: welke zijn de stichtingen waaronder Varssevelds 'mannen' dan wèl hebben behoord? Ten aanzien van S. Odulphus meen ik een proeve van oplossing aan de hand te kunnen doen. S. Pancratius blijft een raadsel voorlopig. Dit is niet zo onvoorstelbaar, indien wij bedenken dat de banden met vroegere en vaak zeer oude stichtingen (denk aan Echternach, Lorsch in de genoemde gevallen) meestal bij toeval maar aantoonbaar zijn, omdat na vervreemding de administratie als irrelevant voor bewaring werd beschouwd.

De kortste weg

De vraag langs welke weg S. Odulphus in Varsseveld kan zijn gearriveerd zou weinig of geen moeilijkheden mee brengen als de afkomst van de graven van Lohn een uitgemaakte zaak was. Vooral als daarbij kwam vast te staan, dat er samenhang geweest zou moeten zijn tussen de huizen Lohn in Westfalen en het gravengeslacht der Loons in het Luikse. Kuijper heeft de onwaarschijnlijkheid dezer opvatting al onderstreept en de zwakke gronden waarop zij stoelde aangegeven. Die gronden zijn: een niet gestaafde bewering uit de vorige eeuw door Ficker¹ in de wereld geholpen, en de opname in de Codex Diplomaticus Lossensis, eveneens in de 19e eeuw, van een oorkonde van de Keulse aartsbisschop, daterend van rond 1139, waarin een 'Godescaleus, vir ingenuus, frater comitis Gerhardi de Lō' te voorschijn treedt². Met enig kunst en vliegwerk ware er verband te construeren met de Luikse graaf Gerard I van (Borg)Loon, opererend tussen de jaren 1171-1194/97. De ligging van de aan de orde zijnde goederen in de aartsbisschoppelijke oorkonde van ± 1139, welke toch wel in de tegenwoordige Gelderse Achterhoek zijn te zoeken, maken dit al heel onaannemelijk. Het verwondert dan ook geenszins, dat het reeds genoemde standaardwerk van Baerten er het zwijgen toe doet. Onzerzijds hadden wij dit voorbeeld kunnen volgen. Mocht echter, hoe onwaarschijnlijk ook, verwantschap tussen de geslachten uit het Luikse en Westfaalse later worden vastgesteld, dan levert S. Odulphus' patronaat in Varsseveld geen enkel probleem. Het patronaat zou thuishoren in de boedel van de Loons, waar in Borgloon immers reeds in 1027 een 'familia sancti Odulphi' voorkomt, een instituut gelijk te stellen met de 'homines sancti Odulfi' van Varsseveld. Echter zijn de eenvoudigste oplossingen niet steeds de juiste. Pour acquit de conscience meenden wij deze te simpele verklaring te moeten noemen.

De vluchtweg

In de gegeven omstandigheden van het gebrek aan bronnenmateriaal had Kuijper op zoek naar de herkomst van het S. Odulphus-patrocinium eigenlijk maar één redelijke keuze: import van Staveren uit door bij ontginning betrokken Friezen. Hij wees daarbij op de stellingname van Fockema

¹ J. Ficker, Die münsterische Chroniker des Mittelalters, Münster, 1851, S. 121.

² Codex diplomaticus Lossensis, ou recueil et analyse de chartes, servant de preuves à l'histoire de l'ancien comté de Looz, ed. M. J. Wolters, Gand, 1849, p. 45.

Andreae, die in het geval van de Odulphuskapel buiten de Dijkpoort aan de IJssel op het stadsplan van Jacob van Deventer van Gouda, besluit dat hier Friese immigranten in het spel waren¹. Als parallel wordt verwezen naar Assendelft, waar S. Odulphus eveneens kerkpatroon is. Nu hebben wij er rekening mede te houden, dat er door Friezen in ontginningen, ook in het Hollandse gebied, is deelgenomen. Daar mag men eventueel een S. Odulphus-cultus mee in verband brengen. Niettemin is zulk een verklaring geen wet van Meden en Perzen. Met de vroegere Schiedamse gemeente-archivaris, wijlen Van der Poest Clement, die een dissertatie voorbereidde over Gouda, kwam ik voor jaren al tot de opvatting, dat de Goudse S. Odulphus-theorie van Fockema Andreae weinig aantrekkelijk was. De wetenschap dat Gouda en wijde omgeving in het dekanaat langs IJssel en Lek ligt, dat in zijn geheel onder het kapittel van Oudmunster², middelpunt van S. Odulphus-verering in het bisdom Utrecht behoort, is een minstens even goede verklaringsgrond. Ik wil erop wijzen, dat de situatie bij Dendermonde – in het vorig hoofdstuk behandeld – bij overeenkomst ook verschil opleverde. De aanwezigheid van S. Odulphus-basilica daar moet m.i. niet worden los gezien van de Baesrodese goederen van S. Amand. S. Amand, dat ook bij Staveren gesignaleerd werd. Een lichte indicatie vormt dan misschien nog de verschijning van de Friezenbrug in Dendermonde.

Het was uiteraard een legitieme poging, die bij gebrek aan duidelijker aanwijzingen, Kuijper deed kiezen voor rechtstreekse import van Staveren uit door Friese kolonisten. Te meer omdat die opvatting steun kon vinden in de aanwezigheid van Friezen-namen in de buurschap Westendorp onder Varsseveld o.a. boerderij-namen 'De Vrieze', 'Vriezenhof', 'Hooge Vrieze' en 'Vriezelaar' in de buurt Binnenheurne.

In de ontstane discussie tussen Kolks en Kuijper over deze boerderij-namen, brengt de eerste naar voren, dat – met uitzondering van 'De Vrieze' – de boerderij-namen jong zijn. Kuijper zegt in repliek niet meer dan een hypothese te geven en wijst op het voorkomen van een weduwe van een Johan Vreesken in 1427 op de boerderij Boesveld, later Groot-Vrieze en eveneens in dat jaar 'Vriezelaar'. Kolks gelooft niet in die Friese immigratie en stelt vast: 'Om een tweede patroon aan een parochiekerk verbonden te krijgen lijkt meer nodig te zijn, hoe elegant en voor de hand liggend de oplossing zonder meer scheen'.

Inderdaad kan men niet ontkennen dat Kuijper met het hem ten dienste staande materiaal het grootst mogelijk hypothetisch rendement heeft nagestreefd. Bezwaarlijk kan hem er een verwijt van worden gemaakt, dat hij de lijn Ohne en Varlar niet in het vizier nam. De vondst van Prinz was Kuijper allerminst ontgaan, doch wat had hij ermee kunnen aanvangen als de ontdekker zelf er geen verdere conclusies aan kon verbinden? Sluiten wij invloed van het Luikse (Borg)Loon wel terecht uit, en wordt directe import van Staveren uit via Friese kolonisten ook niet aanstonds aanneemelijk geacht, dan rijst de vraag naar de derde weg.

¹ S. J. Fockema Andreae, Willem I, graaf van Holland (1203–1222) en de Hollandsche hoogheemraadschappen, Wormerveer, 1954, p. 26 vv.

² Muller, a.w., p. 401.

Verwijzend naar wat tevoren is gezegd over de macht van de graven van Cappenberg in het Westfaalse; de sterke positie van de later door hen gestichte Norbertijnerkloosters o.a. Cappenberg en bijna gelijktijdig Varlar met S. Odulphus als patroonheilige; de vermoedelijke relatie tussen deze personen en instituten in de omgeving van Staveren met zijn S. Odulphusklooster; het optreden van Rodulfus de Steinfurt in 1132 met diens schenking van goederen in het moerasgebied van Vollenhove t.w. de 'kop' van Overijssel, maar ook in Frieslands zuidwesthoek met name in Oosterzee aan de kerk van Lette in eerste instantie in feite echter kort daarna al het Norbertijnerklooster Klarholz; met dit alles voor ogen verdient een wat zwevend verhaal uit de Varsseveldse regionen onze speciale aandacht.

Met de 15e eeuwse Gelderse historieschrijver Willem van Berchem¹ als bron geven zowel de oudere als latere auteurs die de ontstaansgeschiedenis van het Doetinchemse klooster Bethlehem behandelen, een van de oorkonden afwijkende schets van het verloop der dingen. Kuijper heeft het behandeld met uitvoerig commentaar.

De magister in de theologie, Franco, aan wiens initiatief de vestiging van Bethlehem wordt toegeschreven zou de omgeving van Doetinchem daarvoor niet al te geschikt hebben bevonden. Het voor dit doel uitgekozen terrein lag op markegronden van de omwonende gerechtigden! Van Varsseveld uit zou toen aan Franco de kerk ter plaatse zijn aangeboden om aldaar het klooster te beginnen in ruil voor Doetinchem. Door tussenkomst van graaf Henric, die niet graag zag, volgens het verhaal, dat het nieuwe klooster buiten zijn graafschap zou komen, werd rond 1180 tenslotte toch voor de eerste plek gekozen. Het voorstel om naar Varsseveld te komen heet te zijn gedaan door drie edelen, waaronder de gebroeders Johannes en Hermannus de Bredevort.

Kuijper, die inziert, dat er met dit verhaal weinig is aan te vangen, tracht terugredenerend uit de moeilijkheden te komen. Graaf Herman van Lohn schenkt in 1245 Varssevelde kerk weg. Van het driemanschap, dat omstreeks 1180 de kerk van Varsseveld aanbiedt, veronderstelt hij dat de gebroeders Johannes en Hermannus van Bredevort aan de graven van Lohn verwant zijn. De derde is slechts hun bloedverwant. Bepaald zwak is de redenering, dat het drietal de kerk niet wil schenken, maar dat het namens de familie, de Lohns, slechts een 'voorslag' zou hebben gedaan. De zaken krijgen m.i. een ander aspect wanneer er wordt gelet op de naam van de 'Dritter im Bunde', de bloedverwant van de Bredevorts. Rodolphus de Steinfurt rond 1180 in Varsseveld roept herinneringen op aan de schenking van 1132 door een naamgenoot ten behoeve van een Westfaals Norbertijnerklooster, Lette-Clarholz in het land van S. Odulphus langs de Zuiderzeekust. In welke richting de aspiraties van de Steinfurters gingen, is sinds

¹ Wilhelmus de Berchen, *De nobili principatu Gelrie et eius origine*, ed. L. A. J. W. Sloet van de Beele, *Hagae Comitum*, MDCCLXX, p. 35.

kort duidelijk door Petry's rijke studie¹ over de aanvang van Cappenberg. De positie der Cappenbergers was een uitzonderlijke waar het de voogdij over hun klooster betreft. In theorie konden de kloosterlingen van Cappenberg vrij en zelfstandig een voogd kiezen. De facto was die voogdij echter van 1136–1280 in handen van de graven van Berg. Deze graven hadden ook de oppervoogdij (Hochvogtei) van de voorname abdijen als Siegburg, Deutz, Altenberg, Essen en Werden. Toch wordt uit een interpolatie in een oorkonde van na 1194 duidelijk, dat men, van de zijde der Steinfurters, wel op die positie mikte. Laat het waar zijn, dat Ludolphus van Steinfurt zijn zin in deze nog niet kan hebben doorgezet, in 1277 liggen de papieren anders, blijkens Petry's uitspraak: 'Die Edelherren von Steinfurt lassen sich in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts noch nicht einmal andeutungsweise als Teilhaber an Cappenberger Vogteirechten – dabei ist ohnehin nicht an die grafengleiche Hochvogtei zu denken – nachweisen. Dagegen hat der Edelherr Balduin von Steinfurt 1277 für sich und seine Erben gegen eine Abfindung von 350 Mark auf Vogteirechte an Cappenberger Besitzungen zwischen Münster (Cörde) und Saerbeck, also in einem östlich von Burgsteinfurt gelegenen Gebiet, verzichtet'.

Eerst als diepergaand onderzoek aan Duitse kant zal hebben plaatsgevonden, waarbij de rol van de Steinfurters in Varsseveld c.q. die der Bredevorts doorzichtiger wordt, kan worden uitgemaakt wat Rodolphus van Steinfurt in 1180 aan magister Franco had te bieden. De banden met Cappenberg en Clarholz zijn niet te ontkennen. Valt hetzelfde te veronderstellen van Cappenbergs zusterklooster Varlar, met S. Odulphus als patroon, dan hebben wij een redelijke grond te vermoeden waar de 'homines sancti Odulfi' van 1245 te zoeken zijn, waarover dan kennelijk Herman van Lohn de voogdij (wat nog geen oppervoogdij behoeft in te houden) voert. Vergissen wij ons niet al te zeer dan is S. Odulphus een indirecte importheilige in Varsseveld via Cappenberg-Varlar. Zou men aan een directe beïnvloeding denken van Staverens omgeving uit, waarbij de Steinfurters in het spel kunnen zijn, dan zou daarin misschien het instituut van de S. Odulphusmannen zijn verklarende grond kunnen vinden. In de richting der Steinfurters zou misschien ook kunnen wijzen een enkel spoor van hun bezittingen in het zowel aan S. Odulphus gewijde Ohne als in Varsseveld, gelijk het oudste leenboek² van Steinfurt, daterend uit de jaren 1280–1439 uitwijst. Als er echter één conclusie – bij alle toch nog bestaande vraagpunten – te trekken valt, is het deze, dat men zijn verwachtingen inzake Patroziniënforschung in Oost-Nederland hoger mocht stellen dan ons werd gesuggereerd³.

¹ M. Petry, Die ältesten Urkunden und die frühe Geschichte des Prämonstratenserstiftes Cappenberg in Westfalen (1122–1200) T. II Studien zur Geschichte Cappenbergs im 12. Jahrhundert. In: Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wapenkunde, Bnd. 19, 1973, S. 69.

² K. G. Döhmann, Das älteste Lehenbuch der Herrschaft Steinfurt. 1280–1439. Beiträge zur Geschichte der Stadt und Grafschaft Steinfurt, III, Münster, 1906, passim.

³ Slicher van Bath, a.w., I, p. 27.

Als een springprocessie van enkele stappen voorwaarts en één zijwaarts terug verloopt dit onderzoek. Gerekend van huidige landsgrenzen uit waren wij, na onze excursie in Westfalen, met Varsseveld weer terug in eigen land. Wel bleven wij in het middeleeuwse bisdom Munster. Weer moeten wij – en ditmaal dieper – oostwaarts doordringen om via Erfurt en Quedlinburg naar Maagdenburg aan de Elbe te trekken. Hier vinden wij in een verrassend vroeg stadium op de grens van Germaans en Slavisch raakgebied S. Odulphus met een cultus. Dit onverwachte treffen laat naar voren komen hoe onsystematisch de opzet van deze zwerftocht noodzakelijkerwijze was. Er viel niet aan te denken om eerst een groot deel van de in aanmerking komende archivalia b.v. van de Utrechtse kapittels uit te kammen om daarna in een veelheid van bronnenuitgaven en literatuur de binnen- en buitenlandse regionale publicaties te doorworstelen op zoek naar voor deze geschiedenis relevante vindplaatsen. In die zin – ik meen het te moeten herhalen – is de Patrozinienforschung een hulpwetenschap, zodat het ook behelpen blijft. Reeds doende het onderzoek met Varsseveld af te sluiten, viel het oog op een terloopse verwijzing¹ naar Maagdenburg voor de S. Odulphusverering. Bemoedigend bij het weer opnemen van de reisstaf is het vooruitzicht dat de Duitse Patrozinienforschung, mede door de uitgave van de serie *Germania Sacra*, ons over goed geplaveide banen voert.

In het deel², waarin de bronnen van het S. Mauritius-domstift van het aartsbisdom Maagdenburg worden geanalyseerd, vermelden de bewerkers een aantal heiligenreliken, welke tussen de 10e eeuw tot het begin van de 11e eeuw ter plaatse al aanwezig geweest moeten zijn. Hiertoe behoren ook die van S. Odulphus. De naam komt een enkele maal ook als S. Adulphus voor zonder dat er twijfel kan bestaan over identiteit met de in Utrecht vereerde heilige. De tweede auteur van de onderhavige uitgave, de toenmalige staatsarchivaris in Maagdenburg, B. Schwineköper, was tevoren diepgaand in een studie over de vroegste stadsgeschiedenis op de achtergronden van deze S. Odulphusverering ingegaan³.

Dank zij het inzicht, dat Schwineköper ons in de ontwikkeling van de handelsstad Maagdenburg weet te geven, wordt het iets begrijpelijker hoe de relatief weinig bekende S. Odulphus zo ver van huis bekend kon raken. De schrijver legt, in overeenstemming met Planitz, de nadruk op de waterwegen als ontwikkelingsfactor voor de stad, die haar aanzien te danken

¹ H. J. Querfurth, *Beziehungen zwischen Braunschweig und den Nordseegebieten im 11. Jahrhundert und die Errichtung der St. Magnikirche*, Braunschweigisches Jahrbuch, Bnd. 52, 1971. S. 14 N. 26, waar onder verwijzing naar het nog te noemen artikel van Schlessinger de St. Ordulfkirche wordt genoemd. De foutieve spelling komt voor rekening van Querfurth.

² G. Wentz und B. Schwineköper, *Das Erzbistum Magdeburg*, Bnd. I. T. 1, *Das Domstift St. Moritz in Magdeburg*, Berlin, New York, 1972, S. 238.

³ B. Schwineköper, *Die Anfänge Magdeburgs (mit Berücksichtigung der bisherigen Grabungsergebnisse)*, *Vorträge und Forschungen*, Bnd. IV, *Studien zu den Anfängen des Europäischen Städtewesens*, Lindau-Konstanz, 1956, S. 389–450.

heeft aan de steun der Ottonen. De betekenis van de handelsroutes over land, waaraan Röric nog de meeste invloed toekende, is kennelijk overschat gebleken. De oude nederzetting ontleent haar betekenis ongetwijfeld aan de ligging aan de Elbe. Deze stroom benutte Karel de Grote reeds voor troepenvervoer door het Saksische gebied in 789¹, terwijl in de *Annales Fuldenses* in 885 met name al sprake is van de Friezen met hun opvallend kleine schepen². Ondanks de moeilijkheden, welke Maagdenburg door de aanvallen van Slavische en Hongaarse zijde ondervond, wist het zich toch tot een belangrijk knooppunt te ontwikkelen. Bij bestaande politieke tegenstellingen voegde zich wel het obstakel van de bodemgesteldheid. Het 'suburbium' waar in 965 reeds een 'mercatus' aanwezig moet zijn geweest met een kleine vaste kern van kooplieden, waar een middelpunt bestond van voorbij trekkende seizoenhandelaren, was erg klein. Het moest regelmatig ook last ondervinden van hoge waterstanden op de Elbe. Oplossing voor deze inconveniënten werd gezocht en gevonden in het meer zuidelijk suburbium en in een voorstad, die van Altstadt en Neustadt was onderscheiden, aan de noordkant. Van belang is eveneens te weten dat Maagdenburg over geen omliggende markegronden kon beschikken, zodat bij staduitleg in de aangrenzende dorpen werd gepenetreerd. Kern van alles is de domburcht, waar 'civitas', 'urbs' en 'castellum' te zoeken zijn; waar de koningshof en palts met kapel worden gevonden en het in 937 gestichte klooster van S. Mauritius door Otto I verschijnt, waaruit in 965 het Maagdenburger domstift voortkwam. De reden waarom wij Schwineköper volgen in zijn beschrijving van de locale situatie en de loop van het handelsbeweeg in westelijke richting is de aanwijzing welke zij misschien oplevert voor het S. Odulphuspatrocinium.

In grote lijnen komt zijn stellingname erop neer, dat de schenkingen van Otto I van bezittingen³ rond Deventer ten behoeve van het S. Mauritiusklooster in 952, 956 en 960 ten doel hadden de kloosterlingen te voorzien van gezouten vis met name ook van haring. Deventer moet hier doorvoeren zijn geweest voor de Noordzee, wijl in dit tijdsbestek aan de Oostzeekant van levering dezer waren geen sprake nog was. Deventer, Tiel en Utrecht moeten alsdan de positie van het in verval geraakte Dorestad hebben overgenomen. Belangrijk voor de betekenis van Maagdenburg voor de handelsrelaties zijn oorkonden⁴ van respectievelijk 975 en 976. De eerste verleent de kooplieden van de stad tolvrjdom in het Duitse rijk met uitzondering van Mainz, Keulen, Tiel en Bardowick. De tweede ont-

¹ 789 Carulus per Saxones iter faciens venit ad Albim fluvium, habens in exercitu suo Francos, Saxones, Sorabos et Abodritos, . . . Fresones quoque per Habola fluvium venientes. *Annales Fuldenses* ed. F. Kurze, MGH. Scriptores in usum scholarum, Hannoverae, 1891, p. 11.

² Interea Frisiones. . . parvissimis, ut eis est consuetudo, naviculis vecti supervenerunt. *Annales Fuldenses*, o.c., p. 102.

³ 952. dec. 30, MGH. Diplomatum I, Hannoverae, 1884, p. 241, nr. 159 OBSU, dl. I, p. 119, nr. 119.

956. juli 2, l.c., p. 264, nr. 181 en OBSU, p. 121, nr. 121.

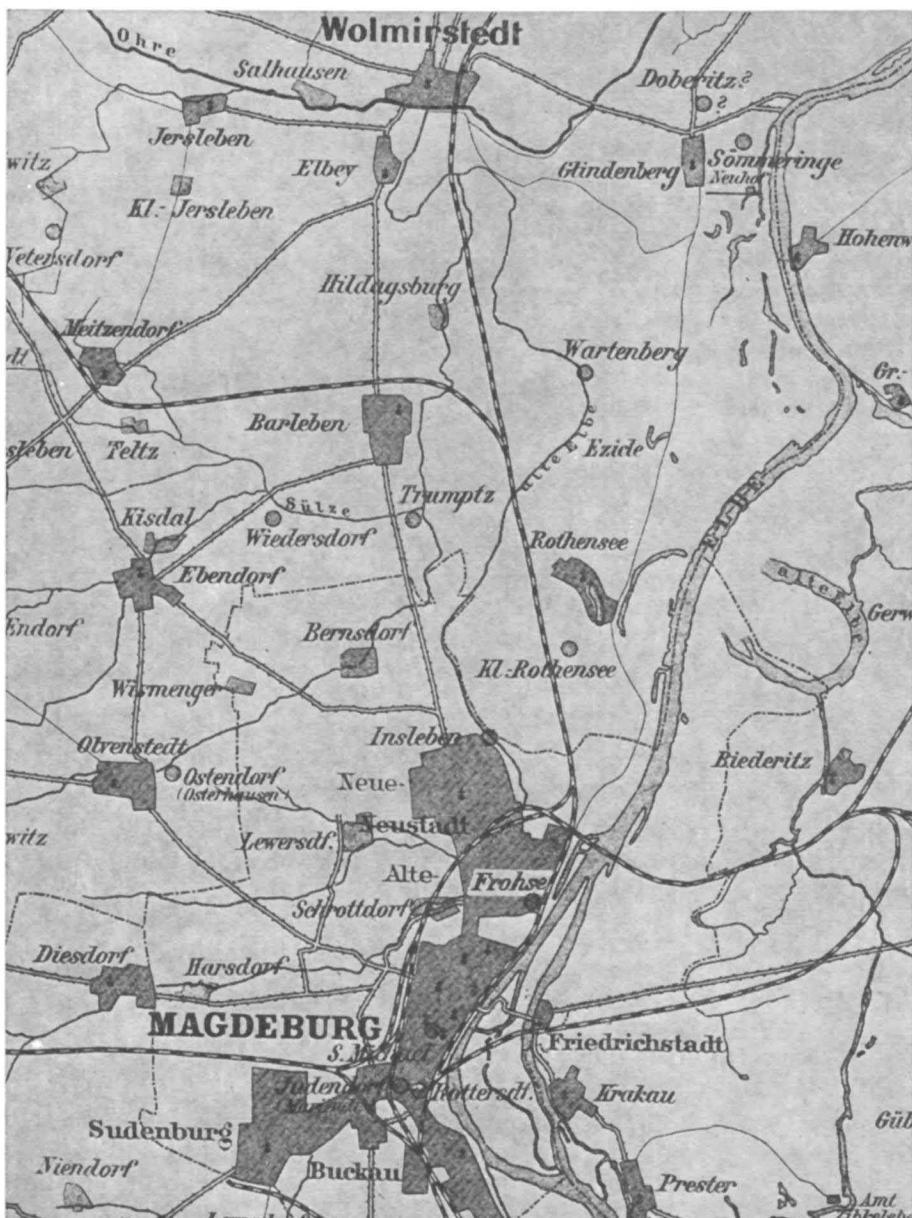
960. aug. 28, l.c., p. 299, nr. 216 en OBSU, p. 121, nr. 122.

⁴ 975. juni 26, MGH. Diplomatum II, Hannoverae, 1888, p. 126, nr. 112.

976. sept. 16, p. 158, nr. 140.

trekt de kooplieden van het aartsbisdom Maagdenburg in zijn elders liggende bezittingen ook aan iedere vreemde jurisdictie, waarbij ditmaal Tiel wordt uitgezonderd. Na gewezen te hebben op de ver verspreid gevonden Deventer munten, legt de schrijver een bijzondere nadruk op het niet van Deventer los te denken patrocinium van S. Lebuinus, die als tweede patroon in Maagdenburgs S. Ulricuskerk te voorschijn komt, vermoedelijk al in de 11e eeuw.

Het behoeft verder nauwelijks betoog, dat Schweineköper na zijn verbindingslijnen met Deventer te hebben getrokken voor de Maagdenburgse

Maagdenburg. De Friezennederzetting in de voorstad Frose. Naar G. Hertel, Die Wüstungen im Nordthüringgau, Geschichtsquellen Prov. Sachsen, Bnd. 38, Halle 1899.

handelsmetropool eenvoudig voor de uitgebreide relaties met Friesland dezelfde, liever nog een versterkte invloed kan aannemen. Te meer daar de Friese import-heilige, S. Odulphus, in de 11e eeuw reeds aanwezig, en een later opduikende Friezenstraat¹ niet veel twijfels laten bestaan. Zijn beschouwingen over de Friese handel kunnen wij als ten onzent bekend veronderstellen.

S. Odulphus patroon van Maagdenburgs voorstad Frose

Bijzonder ingewikkeld is de positie der verschillende, elkaar soms opvolgende, kerken in het oude Maagdenburg. Laten wij een 11e eeuwse vermelding van S. Odulphus' feestdag even voor wat zij is, dan is de vraag naar de ligging van de hem gewijde kerk de meest belangrijke. Neemt Schwineköper² terecht aan, dat er relieken van hem reeds in de 11e eeuw aanwezig geweest zijn, een later vermelding ligt dan in 1152 als er een zekere Theodoricus de S. Odolfo³, vermoedelijk een geestelijke van de kerk, ten tonele verschijnt. Verder blijkt⁴, dat de kerk van S. Odolfi in 1253 als parochie bestaat, terwijl in 1391 er sprake van is⁵, dat deze 'sanctorum Jacobi apostoli et Adolphi confessoris' als patroonheiligen kent. De apostel Jacobus zou volgens onze zegsman een latere toevoeging zijn.

Over de betrekking van de kerk van S. Odulphus tot Maagdenburg is in de vorige eeuw enig misverstand⁶ gerezen. Blijkens een – sinds de Tweede

¹ In der Fressenstrasse. Registrum censuum anno domini millesimo quingentesimo vicesimo tertio circa festum Martini inchoatum. Urkundenbuch des Kloster Unser Lieben Frauen zu Magdeburg, ed. G. Hertel, Halle, 1878, S. 379. Nog enkele archiefvindplaatsen bij Schwineköper, Die Anfänge, S. 428.

² Schwineköper, Das Erzbistum, o.c., S. 238.

³ 1152. Hardvigus, Bremensis archiepiscopus notum esse volumus... qualiter... ecclesie sancte Marie contuli capellam sancti Stephani prothomartyris, sitam in curia patris mei, Rodolfi marchionis, iuxta forensem ecclesiam Magdeburgensem, que iure hereditario in me devenerat et a me in beneficio tradita fuerat nobilibus personis sibi succedentibus. Predictam vero capellam Teodoricus de sancto Odolfo nobis ei cupientibus optinuerat qui propria voluntate in hac mea donatione assensum prebuit ea conditione, ut cum ipse manum retraxerit, predicta capella domine mee sancte Marie perpetualiter deserviat. Urkundenbuch des Klosters Unser Lieben Frauen zu Magdeburg, o.c., p. 21.

⁴ 1253. febr. 22. Wibrandus dei gratia sancte Magdeburgensis ecclesie archiepiscopus Quoniam... parrochias dividere possumus et e converso cum necessarium est unire: considerato, quod sancti Odolfi parrochiaie populus in civitate nova manens hiis omnibus que iam expressimus incommodis sit gravatus et ex eo maxime, quod a parrochia sua interieccione muri sepius est exclusus, propter quod et prolixam ac lubricam viam aliquotiens negliguntur infirmi et ad ecclesiam cum magna difficultate venitur... .

Urkundenbuch der Stadt Magdeburg, ed. G. Hertel, Bnd. 1, Halle, 1892, S. 62–63.

⁵ 1391, juni 9. Albertus... sancte Magdeburgensis ecclesie archiepiscopus. Notum facimus... quod... priori et conventui sancti Petri montis sereni canonicis regularibus sancti Augustini nostre Magdeburgensis diocesis... ecclesiam parrochialem sanctorum Jacobi apostoli et Adolphi confessoris in civitate Magdeburg incorporavimus... . Urkundenbuch der Stadt Magdeburg, o.c., p. 428.

⁶ Naar Schwineköper (Anfänge) aantoont berust op een vergissing de mening van E. Rosenstock, Zur Ausbildung der mittelalterlichen Festkalenders, Archiv für Kulturgeschichte, Bnd. 10, 1912, S. 272–282, dat de processie een 'Grenzbegehung' van Maagdenburg zou voorstellen, zoals deze inderdaad veel voorkwam op Hemelsvaartdag.

Wereldoorlog verloren gegaan – handschrift van het begin der 15e eeuw, speelde in de processies, welke op gezette tijden van de domkerk uitgetrokken de S. Odulphuskerk een rol. Jammer genoeg zijn wij voor de inhoud van dit manuscript thans alleen aangewezen op uittreksels die Sello¹ weergaf met wisselend Latijn en Duits in een artikel, dat hij in 1891 onder de titel ‘Dom-Altertümer’ publiceerde. Sello koos als titel van de verzamelband ‘Liber de consuetudinibus divinorum ecclesiae Magdeburgensis’. Vroegere benamingen eraan gegeven luiden ‘Breviarium des Magdeburger Doms’ of naar 17e–18e eeuwse spraakgebruik ‘Liber ritualis ecclesiae Magdeburgensis’.

In het kader van de opluistering van de liturgische plechtigheden wordt de ‘priester van de S. Odulphuskerk’ een bepaalde functie toebedacht. Sello vat de drie à vier bladzijden, welke het origineel eraan wijdde, samen in één alinea, waarin stukken Latijnse zinnen tussen het Duits worden gevoegd. Op Palmzondag trekt de aartsbisschop of zijn plaatsvervanger in processie naar de Lievevrouwenkerk. Daar vindt de palmwijding plaats. Als men opnieuw in processie vandaar terugkeert naar de dom wordt er op de Neumarkt halt gehouden voor een plechtigheid. De priester van de S. Odulphuskerk toonde een schilderij, welke aan de ene kant de passie, aan de andere kant de begroeting van de Verlosser met palmen liet zien. Voor deze afbeelding knielden dan de aanwezigen. Aan het slot deed de aartsbisschop zulks ook, maar op een purperen kleed, terwijl zijn dienaren een purperen kleed boven hem hielden. Bij aankomst in de dom plaatste men de schilderij op het hoogaltaar, zodat de intocht in Jeruzalem naar de toeschouwer was gewend; ’s anderen daags keerde men het lijdenstafereel van de schilderij naar voren.

Het is achteraf niet duidelijk waarom juist aan de pastoor van de S. Odulphuskerk de taak van de expositie van de schilderij wordt toegewezen.

Opvallend is, dat bij de opgave van de solemniteiten voor andere feestdagen, waarbij omliggende kerken worden bezocht, geen bijzondere taken aan de ambtsdragers, anderen dan die van de dom, worden opgedragen. Uiteraard kan dit toeval zijn, omdat wij van de tekst slechts uittreksels kennen. Wat hiervan zij, het trekt ook de aandacht dat voor de kerk in kwestie bij de twee processies, welke zich rond Hemelvaartsdag afspelen, opnieuw een plaats wordt ingeruimd.

Ten einde te voorkomen, dat te veel aandacht zou moeten worden besteed aan de plaatselijke gesteldheid: ligging der kerken in en rond het oude stadscentrum annex die der omliggende dorpen, welke als zodanig ten dele verdwenen, geven wij slechts de hoofdzaken van de processies rond Hemelvaartsdag. Vanwege het merkwaardig karakter der ommegang, waarvan alleen de door Sello gegeven uittreksels bewaard bleven, nemen wij diens tekst apart op². Hier beperken wij ons tot enkele hoofdzaken zoals deze uit Schweineköpers commentaar bij deze fragmenten naar voren komt.

Nadat er dinsdags vóór Hemelvaart een niet nader omschreven processie

¹ G. Sello, Dom-Altertümer, Geschichts-Blätter für Stadt und Land Magdeburg, Jhr. 26, 1891, S. 108–200.

² De passages, waarin de S. Odulphuskerk voorkomt drukken wij geheel af in Bijlage XII.

naar Rottersdorf (villa Rothardi) placht te worden gehouden, volgde op de woensdag daarna, de vigilie van Hemelvaart eenzelfde ommeegang naar 'S. Odolfum'. Deze vangt aan in de Altstadt en trekt langs de muren van de oude stad via Neustadt door de 'S. Odolfuspoort' naar diens kerk. De terugtocht gaat langs de kerken van S. Pieter, S. Jan . . . tot aan het einde van de brug naar de Lievevrouwenkerk en terug naar de dom. Bijzonder solemneel verloopt de processie op Hemelvaartsdag. 's Avonds tevoren wordt de S. Mauritiusbanier op het hoogaltaar in de dom tussen vier vergulde (gouden?) kruisen opgesteld. Het is de banier die de burgers van Maagdenburg de andere dag rond het gebied van de stad plegen te dragen. Op die vooravond worden ook de mee te voeren relieken in schone doeken al gereed gelegd nl. zeven ivoren omhulsels en nog één met een relikwie van het Kruishout.

Hemelvaartmorgens wanneer onder de metten tijdens het Te Deum de klokken zijn uitgeluid, worden de burgers door tweemaal luiden van de zwaarste klokken opgeroepen. Dan brengen de 'koster' en een aantal der oudere kanunniken de relieken van het altaar naar de deur aan de noordzijde van de dom om ze aan de burgers, die ze rond het stadsgebied zullen voeren, over te dragen. Op die tocht plegen zij deze ook tot in het dorp Ottersleben – op 6 km ten zuiden van de stad te brengen. Bij regenweer wordt de banier opgerold meegevoerd. De 'koster', acht tot negen kanunniken of vicarissen nemen in Ottersleben op het kerkhof de relieken in ontvangst en stellen ze ten toon op het altaar van de kerk. Na het beëindigen van de Mis aldaar nemen de burgers de relieken weer over na te hebben verklaard, dat ze compleet waren en keren terug naar Maagdenburg en brengen ze naar de S. Odolphuskerk. Terwijl de processie op de terugweg is, zorgt de domproost voor een ontbijt van de jongere kanunniken in Ottersleben. Na afloop van de maaltijd trekken 'koster' en zijn gezelschap naar Maagdenburg naar het huis van de schepenen voor weer een maaltijd. Niet overbodig is kennelijk de aantekening erbij dat de tweede maaltijd meer eershalve dan uit noodzaak geschiedde. Dit gezelschap trekt een wollen onderkleed aan en begeeft zich te paard naar de kerk van S. Odolfi, nemen hier de relieken in ontvangst en voeren ze te paard naar de Neumarkt, waar het domconvent ze terug ontvangt. De 'koster' en zijn helpers worden daarna in het huis van de keldermeester op een welomschreven dronk onthaald.

De aanwezigheid van een S. Odolphusverering in Maagdenburg tussen de 11e en 15e eeuw met nog al wat nadrukkelijkheid vast te stellen, laat intussen meer vragen open dan ze beantwoordt. De samenhang door Schwineköper geconstateerd in de verbinding met Deventer van Maagdenburg uit – onderlijnd door het S. Lebuinuspatrocinium – ziet hij terecht ook in de aanwezigheid van de Friese handelaren. Daar vanouds de Friezen als tussenpersonen in de lakenbranche optreden, koppelt hij ook hun nabuurschap in Frose, – deel van later van de Neustadt, waar de stadsmuur de wijk na stadsuitleg in tweeën deelt – aan de verblijfplaats van de Maagdenburgse lakenbereiders. Kroongetuige is hier natuurlijk de kerk met het patrocinium van de enige in Nederland inheemse exportheilige van Utrechts bisdom met bovendien een Friese signatuur. Om letterlijk de

auteur van het artikel te citeren: 'Und auf diesem Wege ist offenbar auch die Verehrung des hl. Odulfus nach Magdeburg gebracht worden. Dass sie gerade an der späteren Jakobikirche ihren Platz fand, nimmt nicht wunder, begegnet doch in dem später noch immer als Frose bezeichneten Teil der Neustadt im ausgehenden Mittelalter der Namen Friesenstrasse. Ausserdem waren die Lakenmacher in jener Gegend später ansässig'¹.

Hoeveel 'circumstantial evidence' hieruit ook spreekt, waardoor de Friezen noch S. Odulphus uit Maagdenburg vallen weg te redeneren, niettemin klemt de vraag wie en onder welke omstandigheden de relieken en daarmee de cultus Maagdenburg binnenbracht. Indien wij ons de situatie zouden moeten voorstellen als bij de middeleeuwse zijdehandelaren en vroege geldhandelaren uit Lombardije, die op hun vele vestigingsplaatsen de verering van het 'Volto sancto di Lucca' importeerden², dan zou nog een groot aantal handelscentra, waar naar bekend Friezen, in half Europa opereerden voor een onderzoek in aanmerking komen.

Dat verrassingen niet uitgesloten behoeven te worden bewijst vervolgens Schlesingers onderzoek³ aangaande de oude aanzetten voor stadsvorming tussen de Rijn en de Elbe. Zo vond hij op de rechteroever van de Gera een duidelijke marktnederzetting annex koopliedenkerk voor Erfurt in de middeleeuwen met eigen privileges. Op zoek naar de herkomst van de handelaren komt hij via het patrocinium weer in onze streken. Kerkpatroon van de koopmanskerk is daar S. Gregorius. De schrijver meent de heilige paus Gregorius te moeten laten afvallen als patroon. Er is in die kerk namelijk ook een altaar van S. Gregorius en S. Bonifatius, weshalve hij voor de Utrechtse S. Gregorius kiest. Deze mening ondersteunt hij met de vaststelling dat de niet ver van de kerk liggende Lehmannsbrug in 1108 als Liepwinisbruca te voorschijn komt⁴. De parallel met Maagdenburg doet hem vermoeden, dat de S. Lebuïnusverering aan de Elbe niet zonder betekenis is voor die aan de Gera. Er ontstaat dan een sterk vermoeden voor Friese invloed, welke hij niet van Mainz uit – met eveneens een Friezen-nederzetting – wil laten komen, maar langs landwegen, daar de Gera niet uitmunt door kwaliteit om als vaarweg te worden beschouwd.

De situatie te Erfurt wordt wel sterk gelijkend op de Maagdenburgse nu wij kunnen aantonen, dat aldaar eveneens naast een S. Lebuïnuscultus ook een van S. Odulphus te vinden is. Schlesinger is dit kennelijk ontgaan.

In een aanhangsel⁵ van de 'Cronica S. Petri Erfordensis' komt een vroeg

¹ Schwineköper, Anfänge, o.c., S. 428.

² G. Schnürer und J. Ritz, Sankt Kümmernis und Volto Santo, Düsseldorf, 1934.

³ W. Schlesinger, Städtische Frühformen zwischen Rhein und Elbe, Vorträge und Forschungen, Bnd. iv, o.c., S. 197–362.

⁴ Schlesinger, o.c., S. 324–325.

⁵ Anno ab incarnatione domini nostri Jesu Cristi MCXL^o VII°, indictione xa Kal. Iulii consecratum est monasterium sanctorum Apostolorum Petri et Pauli in Erphordia, transactis XLIII^{is} annis a fundatione eiusdem monasterii, in honore et nomine summe et individue trinitatis . . . ab Heinrico Dei gratia Maguntino archiepiscopo. . . Principale altare consecratum est in honore beatorum apostolorum Petri et Pauli ab Heinrico Maguntino archiepiscopo, prima confessione sub lapide integra remanente, ut fuerat ante plures annos a Ruthardo venerabili Maguntino achiepiscopo sigillata et plus quam centum particulis reliquiarum Dei misericordia adimpleta. In superiori confessione, que sigillata est, sub albo marmore continentur he sanctorum reliquie:

12e eeuwse relikbezit voor in het S. Petrus-klooster aldaar. In het bericht over de inwijding van dit klooster in 1147 door aartsbisschop Henricus van Mainz en vier andere bisschoppen, welke 44 jaar na de stichting van het klooster plaatsvond, wordt melding gemaakt van altaarwijdingen welke in die vroegere periode al waren geschied. Dit zou, naar de uitgever van deze kroniek berekent, te dateren zijn op 1104, tijdstip waarop de toenmalige aartsbisschop van Mainz, Ruthardus, wiens naam in verband met de altaarconsecratie wordt genoemd, een oorkonde voor hetzelfde klooster had doen uitgaan. Verschil met Maagdenburg blijft wel in zoverre bestaan, dat de aanwezigheid van een parochiekerk aldaar op een sterkere invloed wijst dan alleen de aanwezigheid van een altaarrelik. Men vindt voor een altaar in hetzelfde klooster in Erfurt voor het hoofdaltaar de vermelding van meer dan honderd partikels van dit genre. In zoverre wijst de Lebuinusbrug op een levendiger betrokkenheid.

Wel dient de vraag aan de orde gesteld waarom Schlesinger onder verwijzing naar Schweineköper de Maagdenburgse koopmansconcentratie als vrij laat betitelt. Wij komen hiermede op een interessante kwestie. Men kan zich afvragen of de gesignaleerde handelslieden nu wel zijn te beschouwen als de brengers van respectievelijk een S. Odulphus- of S. Lebuinusverering. Blijkens de briefwisseling, welke ik in 1976 met Prof. Schweineköper voerde, is ook deze daarvan niet zonder meer thans nog overtuigd. Uiteraard staat hij nog geheel achter zijn exposé aangaande de Friese kooplui in Maagdenburg. Zijn oordeel over de herkomst van de uitheemse heiligen beoordeelt hij nu – en daarmede wil ik graag instemmen – veel genuanceerder. Letterlijk zegt hij: ‘Ich präzisiere meine jetzige Meinung insofern, als ich direkte Beziehungen zwischen Mittelberaum, Friesland und überhaupt den Niederlanden im 9., 10. und 11. Jahrhundert selbstverständlich weiter bestehen lassen will. Aber in dem Fall der Patrozinien hat sich meine Ansicht dadurch gewandelt, dass ich heute der Meinung bin, dass der Zustrom von Reliquien nach Sachsen in dieser Beziehung entscheidend war. Und dieser erfolgte im 10. und 11. Jahrhundert durch die Familie der Ottonen, die aus Frankreich, Italien und den Niederlanden möglichst viele Heiligenpartikel über ganz Sachsen (ausser Magdeburg natürlich Quedlinburg, Gandersheim, Corvey, Lüneburg, St. Michael und die sächsischen Bistümer) verteilen liess. Die Tatsache, dass ich Odulphus auch in Quedlinburg gefunden habe, spricht für diese Meinung’.

Terecht verwijst Schweineköper dan ook naar het artikel, waarin de faits et gestes ten deze van Otto I in Italië worden nagegaan. In deze aangegeven richting doordenkend, vraagt men zich onwillekeurig af of wellicht ook Ottoonse of latere machthebbers aan Saksische kant invloed op de trans-

De ligno Domini. De spongia Domini. De vestimentis sancte Marie, Johannis baptiste, Sanctorum apostolorum: Jacobi, Bartholomaei, Timothei, Sanctorum martirum: Alexandri pape, Laurentii, Ciriaci, Sebastiani, Innocentii martiris Thebee legionis Peregrini, Sanctorum Cantii, Cantiani, Cantianille, Gratiani, Sanctorum quoque confessorum: Damasi pape, Remigii episcopi, Disiboti, Othmari abbatis, Odulfi presbyteri. Sanctarum virginum: Margarete, Anastasie; Marie Magdalene; Columbe virginis. Undecim milium virginum. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Monumenta Erphesfurtensia saec. XII. XIII. XIV. ed. O. Holder-Egger, Hannoverae et Lipsiae, 1899, p. 419.

laties uit de lage landen hebben uitgeoefend. De reeds gememoreerde schenkingen van om Deventer gelegen bezit van Ottoonse zijde in de 10e eeuw kunnen een aanwijzing in deze richting inhouden, zeker waar het om S. Lebuïnus gaat. Relaties met Utrecht behoeven evenmin te zijn uitgesloten. De Friese betrekkingen – dit gewest dan meer in de tegenwoordige opvatting genomen – vallen evenmin a priori buiten te sluiten. Sprekend in dit opzicht is, dat – zonder op bijzonderheden in te gaan in 1956 – Schwineköper al naar voren bracht: ‘Auf die Verbindung der Brunswieger Brunonen mit Friesland sei nur kurze verwiesen’.¹

In het oog springend is echter de oudste vermelding van S. Odulphus in Maagdenburg, waar diens relieken zo niet in de 11e dan toch wel in de 12e eeuw aanwezig bleken. Terwijl nu de kerkelijke kalender van Maagdenburgs aartsbisdom diens feestdag 12 juni, in tegenstelling uiteraard tot Utrecht, Keulen en Munster niet opneemt, verschijnt² die wel in de 11e eeuwse ‘Notae negrologicae Magdeburgenses’ als ‘II idus Junii Odulfi episcopi et confessoris’. Is deze vermelding vanwege haar ouderdom van de ‘Notae’ al belangwekkend, meer nog ben ik uiteraard getroffen door de hier toegekende functie van ‘bisschop’. Nergens komen wij deze kwalificatie tegen. Het zou te gemakkelijk zijn dit af te doen door het als een ‘slip of the pen’ van een schrijver in een streek ver verwijderd van het land van herkomst op te vatten. Ik kom daarom terug op mijn twijfels, welke ik meende te moeten opperen bij de uiteenzetting van het Engelse kroniekverhaal aangaande de misstap van bisschop Fredericus van Utrecht³. Hoe immers, vroeg ik mij af, was het mogelijk, dat S. Odulfus tien jaar lang het bestuur van het Stichtse diocees kon uitoefenen gedurende de periode van Fredericus’ boetedoening zonder de bisschopswijding te hebben ontvangen? Wij moeten er goed op bedacht blijven, dat de ‘vita’ van S. Odulphus lang en de ‘passio’ van Fredericus zeer lang na beider verscheiden zijn opgesteld. Juist dit niet te onderschatten tijdsverschil moet een gunstige kans hebben geboden om ook indirecte indicaties van het ‘incest-incident’ weg te werken. Natuurlijk viel in beider levensverhaal de samenwerking die eenmaal bestond niet te negeren. Er was in ieder geval al iets gewonnen wanneer Fredericus als hiërarchisch principaal boven de eenvoudige presbyter Odulphus gehandhaafd kon blijven. Gelijkwaardige functievermelding zou slechts tot lastige vragen hebben kunnen leiden. Dit verzwijgingsmotief krijgt pas zijn betekenis op het tijdstip, dat er serieus aan het wegwerken van de ware toedracht gewerkt kon worden. Daartoe moeten een aantal decennia na het wegvallen der ‘dramatis personae’, wanneer er nog levende getuigen rondliepen, weinig geschikt zijn geweest. Aangenomen zal verder moeten worden dat bij een plechtige reliekenoverdracht ook de bijbehorende authenticiteitsverklaring is meegegeven. Vooral omdat degenen, die zich beijverden om relieken voor hun gebied te verwerven in vorstelijke en andere hooggeplaatste kringen te zoeken zijn, is er reden om aan te nemen dat niet willekeurige Friese handelaren er de hand in hadden. De gedachte dat van Ottoonse c.q. Brunoonse kant die ver-

¹ Schwineköper, Anfänge, S. 431.

² II idus Junii, Odulfi episcopi et confessoris. MGH. T. xxx, Lipsiae, 1934, p. 750.

³ Zie hiervóór p. 54.

werving is te veronderstellen, moet verre van verwerpelijk worden geacht. Natuurlijk is de gang van zaken bij de verkrijging van relieken zelfs door machthebbers niet altijd brandschoon. De titel van het artikel¹, waarin het optreden in deze van Otto I tussen 970–972 in Italië wordt beschreven, spreekt onbewimpeld van een grote rooftocht. Toch staan deze tochten mijlen ver af van het optreden van de kooplui, die, meer als incident naar ik aanneem, S. Odulphusreliken in Staveren roofden en in Londen verhandelden.

Het volle licht op S. Odulphus, bisschop van Utrecht

Het aan duidelijkheid niets te wensen overlatende kroniekbericht uit Evesham, dat onverbloemd het incest-incident van bisschop Fredericus van Utrecht overlevert, zodat in de balans Odulphus op en Fredericus neer gaat, moge dan een versterking krijgen door de in Maagdenburg te voorschijn komende episcopus-titel, een bewijs voor de waarheid ervan zal niemand eruit willen afleiden. Anders komen de zaken echter te staan wanneer wij een in dit verband niet onbelangrijke constatering kunnen doen. Het argument dat hier naar voren valt te brengen is ongetwijfeld belangrijker naarmate het ons dichter brengt bij de 9e eeuw in het midden waarvan dit dieptepunt voor de Stichtse bisschopszetel valt. Wij danken aan de vermaarde Bollandist Coens een analyse² van het laat 10e eeuwse psalterium van de Utrechtse scholaster Wolbodo, later bisschop van Luik (1018–1021). Het handschrift, afkomstig van het Luikse S. Laurentiusklooster, berust tegenwoordig in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Dit handschrift benutte Coens ook voor zijn publicatie³ over de oude litanieën. Als heiligen welke de Utrechtse signatuur van de litanie aantonen komen te voorschijn: Willibrordus, Lebuïnus, Werenfridus, Plechelmus, Adelbertus, Radbodus, Odulphus en Mildred. In de smeekbeden van de litanie klinkt als eigentijds kenmerk nog na de herinnering aan de Noormanneninvallen⁴. Omdat uit Coens artikelen niet bleek of hij alle voor het Stichtse diocees relevante heiligen had weergegeven, informeerden wij in Brussel hoe het in het origineel stond met betrekking tot de Utrechtse H. Fredericus. Inderdaad blijkt deze naam te ontbreken⁵. Deze weglating spreekt in haar zwijgen tenslotte boekdelen. Het voldingend bewijs voor het Engelse kroniekverhaal moet men daardoor geleverd achten. De 'Passio Friderici', toch reeds als een 'fons impurus' aangemerkt, moest nog worden uitgevonden om deze misstap van de Utrechtse bisschop van de 9e eeuw te bemantelen. 'In ore trium testium omne verbum.' Uit de abdij van Evesham in het westen komt het tot dan toe verholde verhaal, uit het aartsbisdom Maagdenburg de aanwijzing van Odulphus' bisschopsfunctie,

¹ E. Dupré Theseider, *La 'grande rapina dei corpi santi' dall' Italia al tempo di Ottone I*, Festschrift P. E. Schramm, Bnd. I, Wiesbaden, 1964, S. 420–432.

² M. Coens, *Le psautier de S. Wolbodon, écolâtre d'Utrecht, évêque de Liège*, *Analecta Bollandiana*, T. LIV, 1936, p. 137 ssvv.

³ M. Coens, *Anciennes Litanies des Saints*, *Analecta Bollandiana*, T. LIV et T. LV.

⁴ *Ab incursione alienigenarum libera nos, Domine. Le psautier*, p. 138.

⁵ Gaarne dank ik hier Dr. G. Dogaer van de Hoofdafdeling handschriften van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel die hs. 9188–9189 op dit punt voor mij onderzocht.

• Ambrosi	OR	ce Damase	OR
• Hieronime	OR	• Scē Radbode	OR
• Leo	OR	• Scē Arnulfe	OR
• Hilari	OR	• Scē Wandrygile	OR
• Eusebi	OR	• Scē Simeon	OR
• Adore	OR	• Scē Ansberte	OR
• Remigi	OR	• Scē Suidberte	OR
• Germane	OR	• Scē Galle	OR
• Vedaste	OR	• Scē Odmare	OR
• Baso	OR	• Scē Machari	OR
• Amantle	OR	• Scē Marcyne	OR
• Vuillibrypde	OR	• Scē Odulfe	OR
• BENE DICTE	OR	• Scē Azala	OR
• Effrem	OR	• Scē Chobay	OR
• Antoni	OR	• Scē Pachumi	OR
• Soueyne	OR	• Scē Pasrua	OR
• Lubine	OR	• Scē Iohannes	OR
• Weyensfride	OR	• Scē Arseni	OR
• Lieghelme	OR	• Scē Bertolfe	OR
• Odgere	OR	• Scē Basili	OR
• Seure	OR	• Scē Melchudes	OR
• Pavline	OR	• Scē Fridoline	OR
• Maximine	OR	• Scē Lothari	OR
• Euchari	OR	• Om̄ Sci CONFESSORES	OR
• Valeri	OR	• Om̄ Sci MONACHI	OR
• Niceti	OR	• Om̄ Sci HEREMITE	OR
• Seyrua	OR	• Om̄ Sci ANACHORITE	OR
• Adelberte	OR	• Scē Felicitas	OR
• Medarde	OR	• Scē Perpetua	OR
• Geldarde	OR	• Scē Petronilla	OR
• Laule		• Scē Agatha	OR

Litanie van Utrecht, gevoegd vóór het laat 10e eeuwse Psalter van Wolbodo.
Hs. 9188-9189, Koninklijke Bibliotheek te Brussel.

Psalter van Wolbodo. Scholaster van Utrecht, later bisschop van Luik. Laat 10e eeuw. Hs. 9188-9189 Koninklijke Bibliotheek te Brussel.

Uit het bericht van de *Annales Quedlinburgenses*¹ over de inwijding door keizer Hendrik in 1021 van de basilica aldaar kunnen wij aflezen zowel het grote aantal heiligen waaraan één altaar werd toegewijd, als het arsenaal van relieken waaruit kennelijk viel te putten. Om een indruk ervan te geven beperk ik mij tot het altaar, waarin ook S. Odulphusreliken werden opgenomen. Aan de zuidzijde van de westelijke beuk komt een altaar voor, toegewijd aan tien- en tientallen verschillende heiligen, terwijl in dit altaar de relieken worden bewaard van zeven deels dezelfde heiligen en verder ook van S. Odulphus, welke naam hier als S. Adulfus gespeld wordt. Langzamerhand dringt de suggestie zich op, dat het niet afdoende meer is wanneer wij met betrekking tot ons patrocinienonderzoek alleen maar omzien naar handelsbeweeg en dynastieke relaties. Dit geldt evenzeer van de lijnen in het zuidelijke- als in oostelijke richting getrokken. Trekt Maagdenburg als handelscentrum sterk de aandacht, men kan dit ternauwernood van Quedlinburg met zijn befaamde abdij aannemen. Niet zonder verwondering confronteerde de vraag naar eventuele verdere betrekkingen mij met het probleem, waarvoor ik mij meer dan twintig jaar geleden gesteld zag. Op zoek naar de tijd en omstandigheden waaronder de Friezen – door hun economische positie en staatkundige mogelijkheden daartoe in staat gesteld – een fundament zochten voor het smeden van hun leuze ‘Friese Vrijheid’ meende ik, dat zij de formulering aan Saksische bronnen hadden ontleend. De wortels van de vrijheidstradities voor de Saksen, gekoppeld aan legenden rond Karel de Grote, gaan terug op een traditie aanvangend bij Poeta Saxo (circa 890) in Corvey geschreven. De verheerlijking van Otto I, die 962 het aartsbisdom Maagdenburg sticht, door de non Hroshwita van Gandersheim, de tientallen valse oorkonden op naam van Karel de Grote voor bisdommen en kloosters in Saksen vervaardigd, culminerend in Thietmars Chroniconverhaal over de gebeurtenissen in 1002 in Merseburg, laten geen twijfel bestaan aan de beïnvloeding in de 11e eeuw van Friese vrijheidsprotagonisten door Saksische groeperingen. Eindigde ik toen een zeer lange uiteenzetting² met de woorden: ‘Uiteraard kan men zich de vraag stellen, of het wel zo waarschijnlijk is, dat deze Saksische bronnen in Friesland gekend en benut konden worden’, de toekomstige onderzoekers zullen steeds meer stoten op sterke uitstralingen en uitwisselingen. Niet alleen op handels- en politiek gebied, maar ook in de verdere literaire wereld van de oosterburen. Cultureel gezien moet er evenzeer aan osmose worden gedacht, waarbij één der ruimten ten onzent gevonden zal worden.

De waarnemingen van onze trektocht ‘Langs de heiligenweg’ zijn zeker niet in alle opzichten scherp omljnd te noemen. Vast staat dat er retouches zullen moeten plaats vinden. Niettemin mochten deze observaties niet achterwege blijven, al was er wel enige zelfoverwinning nodig om van

¹ 1021 In hoc ipso altari continentur reliquiae sancti Donati martyris, sancti Quintini martyris, sancti Materniani confessoris, sancti Adulfi confessoris, sancti Germani confessoris, sanctarum virginum de Colonia. *Annales Quedlinburgenses*. MGH Scriptores III, Hannoverae, 1839, p. 87.

² M. P. van Buijtenen, *De grondslag van de Friese vrijheid*, Assen, 1953, p. 116–132.

Nederland uit op weg te durven gaan, omdat de terreinmoeilijkheden bijzonder hoge eisen zouden stellen, waartegen onze conditie misschien achteraf niet immer bestand is gebleken. De indrukken her en der opgedaan nodigen echter toch wel uit om te trachten een vluchtig perspectief op grond daarvan te schetsen.

PERSPECTIEF

Regnum

De ontlasting van de spanningen in enkele eeuwen opgetast tussen de polen 'regnum' en 'sacerdotium' breekt los op 23 september 1122 als onder Worms op de Lobwiese de investituurstrijd een voorlopig einde bereikt. Het doet wellicht wat gewild aan, om terugziende op een aantal min of meer samenhangende gebeurtenissen uit onze regionale geschiedenis, aan te knopen bij een der grote keerpunten van de middeleeuwse historie. Eerder echter meende ik al de stelling¹ te mogen wagen: 'dat in de mikrokosmos der regionale geschiedbeoefening, wil zij van waarde zijn, de makrokosmos van de gebeurtenissen in de wereld eromheen moet zijn af te lezen'. Dit verband dient dan wel zonder meer grijpbaar te zijn en moet niet geforceerd erbij worden gesleept. Wat op de tot nu gevolgde weg incidenteel om de hoek kwam kijken – van een rode draad spreken zou overdrijving zijn – was het inspelen op en het uitspelen van de wereldlijke macht ten aanzien van de kerkelijke. De grote abdijen van het na-Karolingische rijk, aan het hoofd waarvan meestal bloed- en aanverwanten van de regeerders staan, zijn exponenten van rijkspolitiek.

Wanneer de Noormannenplaag ten einde loopt, en van Ottoonse zijde kennelijk weer orde op zaken gesteld gaat worden, zoekt men wereldlijke machthebbers in de randgebieden voor zijn doeleinden te winnen en krijgen abdijen opnieuw een rol toebedeeld. Als van rijkspolitieke zijde gezien hertogen, graven of anderszins invloedrijken te hoog te paard dreigen te gaan zitten, worden als tegenspelers bisschoppen en abten in het zadel geholpen. Te laat volgt dan soms in de hoogste regionen de ontdekking, dat bisschoppen – bij wie erfelijke aanspraken geen invloed uitoefenen – in de dubbelkwaliteit van kerkvorst-landsheerlijkvorst hun kwartieren zo hoog zijn gaan voeren, dat er van in toom houden geen sprake meer

¹ M. P. van Buijtenen, De betekenis van de archieven voor de lokale en regionale geschiedenis in Friesland, Nederlands Archiefblad, LXIII, 1958–1959. Ook gedrukt: It Beaken, Jrg. XXII, 1960.

kan zijn. Instrument van machtsoefening in handen van bisschoppen wordt dan vaak 'die enge Verknüpfung von Kloster- und Territorialpolitik'¹. Het 'accipe ecclesiam': woord² waarmee in de Ottoons-Salische periode bisschoppen en abten uit handen van keizer of koning hun ambt plachten te ontvangen, heeft uit. De tegenstanders, gevoed door de ideeën van de Gregoriaanse hervorming, winnen in Worms in 1122 tactisch en praktisch de strijd: investituur met ring en staf behoort tot het verleden. De ommekeer beperkt zich niet tot de wereld van koning-keizer alleen. Ook in lagere regionen maken kerkelijke ambtsdragers zich breed en sterk om macht en geldelijk voordeel uit lekenhand in eigen hand te brengen.

Scherper belichting van het samenvallen van hetgeen er zich op het 'hoftoneel' afspeelde met wat aan de periferie gaande was, is niet denkbaar dan door twee gebeurtenissen van de 23 september 1122, dag van het Concordaat van Worms, naast elkaar te zetten. Grundmann³ komt de verdienste toe dit naar voren te hebben gebracht. De ogenschijnlijk bijkomstige mededeling dat het Concordaat werd gesloten 'op de Lobwise' bij Worms, hiervoor al genoemd, blijkt een sleutelfunctie te vervullen. De twee oorkonden waarin het Concordaat zijn vastgelegd, geven evenmin de plaats van uitvaardiging als de datering. Alleen Ekkehard van Aura⁴, tijdgenoot van de beoorkonding, vermeldt dat de bijeenkomst van de rijksgenoten vanwege de grote toeloop op een stuk land langs de Rijnover bij Worms gehouden werd. Pas in een geschrift⁵ van 1161-1162 wordt deze plaats van samenkomst 'de Lobwise' met name genoemd. Bijzonder treffend moet het wel heten, dat te zelfder tijd en te zelfder plaatse met grotendeels dezelfde getuigenreeks, zowel de oorkonde wordt vastgelegd waarin de keizer in zijn rechten wordt beknot als die waarin de graven van Cappenberg hun machtspositie opgeven. Godfried van Cappenberg, spoedig daarna ook zijn broer Otto, exponenten van een gravendynastie met hoge territoriale aspiraties, leggen daarbij het hoofd in de schoot, geven hun imposant rijk bezit weg ten behoeve van de stichting van het eerste klooster in de Duitse landen voor de volgelingen van S. Norbertus van Gennep om daarna, burecht in klooster omgezet, zelf de geestelijke stand te aanvaarden. Recent vakkundig uitgevoerd diplomatisch onderzoek heeft de ingewikkelde gang van zaken ten dage van het Wormser Concordaat verduidelijkt. Terecht concludeerde Grundmann dat de stichtingsakte⁶ voor Cappenberg gelijktijdig werd opgesteld. Echter, naar Petry aantoonde,

¹ J. Semmler, Die Klosterreform von Siegburg. Ihre Ausbreitung und ihr Reformprogramm im 11. und 12. Jahrhundert. Rheinisches Archiv, 53, Bonn, 1959, S. 194.

² Voor de ontwikkeling van deze formule vergelijk men: A. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands, T. III, Leipzig, 1896, S. 54.

³ H. Grundmann, Der Cappenberger Barbarossakopf und die Anfänge des Stiftes Cappenberg, Köln, Graz, 1959.

⁴ 1122 Huiusmodi scripta atque rescripta propter infinitae multitudinis conventum loco campestri iuxta Rhenum lecta sunt, data et accepta; MGH Scriptores, T. VI, Hannoverae, MDCCCXLIII, p. 261.

⁵ ac metuens . . . sicque etiam ipse, quemadmodum patri contigit, regno privaretur, collecta curia in loco qui Lobwise dicitur ubi et legati Romane sedis aderant . . . De investigatione Antichristi. MGH Libelli de Lite Imperatorvm et Pontificvm, T. III, Hannoverae, MDCCCXCVII, p. 338.

⁶ Bijlage XIII.

moet de gezegelde en door keizer Hendrik v gemerkte oorkonde eerst het volgend jaar in de kanselarij zijn gedateerd. De vervalser, die ongeveer na tachtig jaar het origineel omwerkte, voegde aan die datering enigszins triomphantelijk en zich daarmee blootgevend, toe 'bij Lobwisen, toen de heer keizer ring en staf aan de kerk terugschonk'.

Met het voorbijgaan van de diepere achtergronden van deze dubbele reeks gebeurtenissen alsook van de complicaties in de datering¹ van de vermeend originele stichtingsoorkonde van Cappenberg – waarvan sinds Petry's onderzoek de oorspronkelijke inhoud niet voor betwisting vatbaar is – mag hier van een schoolvoorbeeld worden gesproken van een synchroon op het beeldvlak verschijnen van rijks- en regionale geschiedenis. De alternerende golfbeweging, welke ook hier weer het beloop van de geschiedenis lijkt te bepalen, kan misschien het eenvoudigst worden weergegeven in termen van machtverheffen en ontbinden in factoren, die niet tot de wiskunde beperkt behoeven te blijven. Gezien over langere periodes heeft het historisch proces steeds van doen met bundeling en verkaveling van macht. Waar geen machtssplitsing optreedt, komt geen energie vrij.

Hebben wij ons niet vergist bij ons voorafgaand onderzoek dan moeten – op welke titel dan ook – de Cappenbergers en de Steinfurters in Friesland's zuidwesthoek c.q. het aansluitend deel van Overijssel, het land van Vollenhove, gegoed zijn geweest en invloed hebben uitgeoefend. Het optreden van bisschop Andreas van Cuyck in 1132 inzake de omzetting van de Staverense kanunnikengemeenschap in een Benedictijnerklooster en zijn instemming in hetzelfde jaar met de overdracht van de goederen langs de Zuiderzeekust door Rudolph van Steinfurt aan de Norbertijnen van het aan Cappenberg verwante klooster Clarholz, zijn niet los te denken van de ontwikkelingen welke bij Worms in 1122 haar beslag kregen. De Staverense oorkonde van 1132 is nooit voldoende in het breder kader van de Gregoriaanse invloedssfeer gezien. Voor dit vermoedelijk in Utrecht gesmeed product gaat dezelfde constatering op die de auteur van de studie² over de Siegburgse kloosterhervorming deed met betrekking tot de door hem behandelde oorkonden: . . . die zum grössten Teil die Sonde Oppermannscher Urkundenkritik durchliefen, ein Schaden den erst die jüngste Forschung wiedergutzumachen beginnt'.

Ongetwijfeld vinden wij hier een caesuur in de gang der historie. De bisschoppen gaan zich lossen van het 'regnum' opstellen. Een soortgelijk streven tot consolidatie van landsheerlijke macht valt Utrechts bisschop Andreas van Cuyck en opvolgers niet te ontzeggen. Wat wij mede met de veranderde situatie van die jaren in verband menen te moeten brengen, is de wat tweeslachtige houding van de Stichtse bisschoppen ten aanzien van de kloosters. Is het niet te miskennen dat zij de stichting en stimulering ervan in hun diocees bevorderen, tegelijkertijd gaat dit samen – als ik goed zie – met een bewust terugdringen van die abdijen welke in deze streken eeuwenlang over 'Fernbesitz' konden beschikken. Over de omstandig-

¹ M. Petry, Die ältesten Urkunden und die frühe Geschichte des Prämonstratenserstiftes Cappenberg in Westfalen (1122–1200), Tl. I, Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte Siegel- und Wappenkunde, Bnd. 18, 1972, S. 245.

² Semmler, o.c., S. 33.

heden waaronder tussen de jaren 1143–1146 door de ‘abbas intrusus’ van Corvey, Heinric, de kerk van S. Vitus in Leeuwarden aan Corvey ontviel, is door mij uitvoerig geschreven¹. Naar analogie van wat in 1063 met een aantal kerken van Echternach is geschied, nadat deze door de Hollandse graven aan zich waren getrokken, nl. dat ze voor de helft aan Utrechts bisschop vervielen, verkreeg door de simonistische verkoop van na 1143 de dan optredende Stichtse herder rechten op Leeuwardens kerk. In Corvey’s bezit is die niet meer terug gekomen. Weinig aannemelijk is ook, dat b.v. S. Amand in 1115 de goederen bij Dokkum en Staveren vervreemde² alléén op grond van de lastige verbindingen en de gevaren van de reis.

Voor het opgeven van de bezittingen van de abdij Prüm wordt in 1222 een weinig doorzichtige reden opgegeven³, terwijl duidelijk is, dat een deel van het bezit althans overgaat aan een klooster van de in Friesland zich al vroeg vestigende Cisterciënserorde.

Voor het mislukken van de opbouw van een hecht sluitend landsheerlijk bestuur in Friesland zijn een reeks factoren aan te wijzen. Laten wij het zwaarst wegende element hierbij: de sterkere economische positie van de noordelijke gebieden, die onafhankelijker opstelling tegenover praetendenten met feodaliseringaspiraties mogelijk maakte, buiten beschouwing, dan valt als naaste oorzaak op iets anders te wijzen. Het gaat om het in de vroegste periode aan de macht brengen van de zijde der Ottonen van figuren, waarop zij hopen te kunnen steunen. Soms slaagde die opzet, soms moesten zwakke of te sterke vertrouwelingen geëcarteerd worden. Niettemin komen uit de hoek van de opzij geschovenen bij hun nazaten de aspiraties in bepaalde gevallen weer boven. Zodoende heeft Van Iterson zich kennelijk wel verkeken⁴ op de omvang van de ‘Feudalisierungsversuche im westerlauwerschen Friesland’, toen hij deze na een eerste vroege aanzet aarzelend pas weer laat in de pogingen van de Hollandse graven zag herleven in 13e en 14e eeuw.

Heeft Ehbrecht niet misgetast toen hij aan de Ottonen de intentie toeschreef om tegen het einde der 10e eeuw de gehavende en getroffen kustgebieden via een opkomend gravengeslacht weer op te bouwen, en mogen wij in het bericht dat Arnulf in 993 sneuvelde wegens zijn voorouderlijke rechten op Staveren enige waarheid vermoeden, dan vinden de aanspraken op de noordelijke kustgebieden, door Hollanders en Geldersen in de 12e en 13e eeuw geventileerd, daarin misschien wel niet steeds voldoende grond, maar denkelijk wel een gereede aanleiding. Van continuïteit in de machtsuitoefening is er vanzelf geen sprake meer sinds in de Salische tijd de bisschoppen naar voren kwamen en zich in een landsheerlijke positie hadden kunnen dringen, maar bij de anderen was de herinnering niet geheel vervaagd. Daarom is, dunkt ons, het condominium van de Hollandse graaf en de Utrechtse bisschop, door Frederik Barbarossa in 1165 in het

¹ M. P. van Buijtenen, *St. Vitus van Oldehove. Episoden uit de strijd om Leeuwardens Kerk 1146–1580*, AAU. dl. 68, 1950.

² Bijlage II.

³ Zie hiervóór p. 27.

⁴ W. van Iterson, *Feudalisierungsversuche im westerlauwerschen Friesland*, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germ. Abteilung*, Bnd. 69, 1962, S. 72–105.

leven geroepen, niet los te denken van beider, zij het verschillend gefundeerde, aanspraken.

De winst voor de kennis van de middeleeuwse geschiedenis van Noord-Nederland gedurende de laatste halve eeuw is grotendeels gelegen in het onderzoek naar de vormende krachten in de verschillende graafschappen annex de ontwikkeling van het landsheerlijk gezag van het bisdom. Via de hergroepering der machtsposities in het eerste kwart van de 11e eeuw, kan men de Utrechtse bisdomhistorie goeddeels gelezen in de jaartallen waarin wildban en grafelijke rechten werden verworven en . . . weer verloren gingen. Tekenend voor het verloop der zaken in Westerlauwers Friesland is nog altijd de 'getijdentabel' die Gosses¹ ontwierp voor het grillig verloop van de uitschakeling van de laatste der Brunonen, Egbert II, ten gunste van Utrecht. '1077: schenking van het graafschap Stavoren aan het bisdom Utrecht. In 1081: onderwerping aan de koning, en teruggave van het verbeurde behalve Stavoren. In 1085: samenzwering; opnieuw confiscatie; 1086: toewijzing van de graafschappen Oostergo, Westergo, en Islego aan het Sticht. Daarna weer verzoening en restitutie, met uitzondering van Islego. Wederom rebellie; nogmaals verbeurdverklaring; 1089: herhaalde gift van Oostergo en Westergo aan de Utrechtse kerk'. 'Men verbaast zich niet, dat bisschop Koenraad (1076–1099) in de laatste oorkonde de toezegging ontving, dat beide graafschappen niet weer teruggenomen zouden worden, zelfs niet door den keizer zelf, al mocht hij het willen'. Dit sloot echter niet uit, dat het toch gebeurde.

De verscherpte aandacht voor wat zich in eigen gebied voordeed, heeft de blik wel enigermate afgeleid van de samenhang met gebieden eromheen. 'Lineair perspectief is berekend op een gefixeerd oog, het groothoeksgezicht ontstaat door het levende, bewegende kijken'. Aldus een kunstriticus². Maar nadeel van de groothoeklens is weer de onscherpte aan de randzijden. Ons perspectief, dat tracht het beweeg aan de uiteinden mede op te nemen, wordt duidelijk gekenmerkt door gebrek aan strikte tekening. Steeds is het nog niet gelukt b.v. om ten volle duidelijkheid te brengen in de betekenis van de opvolgende graven in Friesland van de tak der Brunonen. Het komt mij voor, dat het onbegonnen werk is, nu van Duitse zijde³ het vraagstuk weer nadrukkelijk in onderzoek is, te willen uitmaken hoe precies de Brunonen de Friese aanspraken konden doen gelden en welke banden er bestonden met de Hollandse graven. Dat er verbanden zijn – ook al zou Gertrudis als dochter van Arnulf te verwaarlozen zijn – lijkt niet onaannemelijk.

Meer nog dan de verwickelingen aanwezig in de Ottoonse periode, die dit deel van de noordelijke vaderlandse geschiedenis ondoorzichtig houden, staan die rond de aflossing van de wacht, waarbij de belening van Hendrik van Zutphen in 1107 met een Fries graafschap aan de orde komt. Sinds Ehbrecht⁴ zich de vraag heeft gesteld 'ob nicht die Belehnung Heinrichs

¹ I. H. Gosses en N. Japikse, *Handboek tot de Staatkundige Geschiedenis van Nederland, 's-Gravenhage, 1927*², p. 55–56.

² L. Tegenbosch, *De Volkskrant* 28, II, 1976.

³ Voor de vroegere en nieuwste literatuur over de aanspraken der Brunonen op Friesland vergelijkte men Ehbrecht, o.c., S. 25 und S. 42.

⁴ Ehbrecht, o.c., S. 53.

von Zutphen mit einer friesischen Grafschaft 1107 auch hier altes Hameländer Erbe meint', staan de zaken wel op losse schroeven. Momenteel zou ik niet graag meer volhouden hetgeen ik in 1953 – in goed gezelschap van vakgenoten overigens – meende te mogen neerschrijven¹: 'De ontwikkelingen, welke op grond van het nu intredende erfrecht ontstonden, zijn op scherpzinnige wijze uitvoerig door Niermeyer ontleed. Van nu af aan behoeven wij het verhaal van de Friese vrijheidspretentie slechts bij de verdere geschiedenis door hem weergegeven te doen aansluiten'. Het is ondoenlijk om de door Ehbrecht ontwikkelde hypothese met alle consequenties van dien hier te ontleeden. Zeker is, dat zij een aantal door Niermeyer noodgedwongen toegepaste kunstgrepen overbodig maakt en het aantal falsa doet afnemen, welke voor diens constructie nodig blijken. De kernvraag eerder door mij al gesteld: hoe kwamen de Hollandse graaf en de bisschop van Utrecht op elkaars terrein, kan nu m.i. niet meer worden afgedaan met een doortrekken van de Nordheimse lijn 'ad mentem' Niermeyer. Ik herhaal Ehbrechts' uitspraak 'Wenn tatsächlich die Belehnung von 1107 ein einmaliger, nie erneuerter Rechtsakt blieb, so haben doch die Grafen von Geldern diesen Rechtstitel ihres Vorfahren nicht vergessen.' Terecht verwijst hij naar de leenbrief voor Hendrik van Zutphen als oudste van de 'Gelderse charters teruggekeerd uit München' op Arnheims rijksarchief. Voor Holland moeten wij dan naar andere titels uitzien. Zou het dan toevallig moeten heten², dat Willem van Holland, de latere graaf Willem I, na strijd met zijn broer, graaf Diederik VII, zich in 1197 bij Oosterzee op een 'castrum' neerzette en waaruit hij én de bisschop van Utrecht én de heren van Kuinre bestreed? En vinden wij in 1132 ook al geen goederenbezit van Rudolf van Steinfurt in Oosterzee in het moerasachtige gebied van Vollenhove af langs de Zuiderzee, dat via Varlar naar Clarholz verhuist? Men zie hierin geen dwingende conclusie, want daarvoor zijn de gegevens nog te vaag, maar als onderzoekerterrein voor toekomstige vorsers mag het gebied niet verwaarloosd worden.

Wanneer er echter één conclusie wel valt te trekken, dan moet worden gewezen op een verwaarlozing bij de geschiedschrijving van de betekenis van het graafschap Staveren. Wij menen met deze uitspraak niet te kort te doen aan Halbertsma's uitvoerige studie³ over dit gebied. Zelf stelt ook de schrijver vast, 'dat de graafschap Sudergo alias Staveren ons een nogal schimmige aangelegenheid (is) gebleken'. De reden waarom de door hem ontworpen constructie niet opgaat, ligt o.i. in de poging om de latere dekanaatsgrenzen en grafelijke territoriumaanspraken te vereenzelvigen met de oorspronkelijke begrenzingsen. Misschien maakt men de ontwikkelingsgang het meest doorzichtig indien ervan wordt uitgegaan dat de belening met een graafschap, zeker in de vroege middeleeuwen, moet worden beschouwd als een soort 'concessie'. De schenker en de verkrijger moeten zien wat er in beider belang van te maken valt. Als in 1398 Albrecht van Beieren een baljuwschap uitgeeft dat geheel zuidwest Friesland tussen

¹ Van Buijtenen, De grondslag, a.w., p. 135.

² O. Postma, Een grafelijk dorp in Friesland, De Vrije Fries, dl. 42, 1955, p. 7–13.

³ H. Halbertsma, Taalkunde in het licht der oudheidkunde, Weynbritzera auld deel, Fryske studzjes oanbean oan Prof. Dr. J. H. Brouwer, Assen, MCMLX, p. 425–460.

Sneek en Staveren beslaat, vraagt Halbertsma zich af: 'Een grafelijke gril dit baljuwschap'? Dan wel monsterlijke machtsbegeerte van een Sneker hoofdeling, weddend op het grafelijke paard? Geen van beide, naar het ons voorkomt.'

Het antwoord moet, geloof ik, luiden: het is een uitgeven van oude waardepapieren met een opwaardering van het te verwachten rendement. Er ligt een oude bezitstitel aan ten grondslag, maar de werkelijke waarde hangt van de politieke dagnotering af. Aansluitend mag dan worden herhaald, dat wij op verschillende tijden met verschillende begrenzings van zowel graafschap als dekanaat hebben te rekenen, zodat Gosses' koppeling van het gebied langs de Zuiderzee aan een graafschap Drente op grond van een latere dekanaatsgrens – bovendien op weinig overtuigende wijze uitgevoerd – niet opgaat. Het uitgangspunt van een onaantastbare dekanaatsgrens is daartoe ondeugdelijk. Ook een bisdomsgrens is geen onwrikbaar gegeven. Er zijn hiervan verschillende voorbeelden te noemen. Het meest sprekende voor het ogenblik is wel dat van de vorming van onze oostgrens in politiek en kerkelijk opzicht door Bauermann¹ gegeven. Sluit men zich bij diens opvatting aan en keert men terug tot de vroeger al verkondigde en telkens weer bestreden mening, dat de in 1042 aan Utrechts kerk geschonken grafelijkheid van Agridiogen betrekking heeft op het gebied rond de Eems, dan geeft deze niet alleen aan hoe in feite de grens aan de oostzijde van ons land wisselend met schokken totstand kwam, maar geeft zij ook inzicht hoe ook elders in het binnenland grenzen aan schommelingen onderhevig geacht moeten worden. Bauermann formuleert het aldus: 'Durch königliche Schenkung erlangt Utrecht neben Forstrechten in mehreren Gauen den Besitz der Grafschaft in Drente (1024/25; 1046; 1056–62), in Hamaland (teilw. 1046), in Salland (1086). Die Grafschaft in Twente wird es auf denselben Wege erhalten haben; eine Urkunde darüber ist jedoch nicht überliefert. Zu diesen Erwerbungen gehört auch – 1042 bestätigt – der 'comitatus Agridiocensis (oder Agridiogen) sive Umbalahe(a)'. Man kann nicht gut anders als den ersten der beiden Namen auf den Gau Agradingon beziehen, der um die Ems bei Meppen und um die untere Hase sich ausdehnte. Das spätere Auftreten der Grafen von Zutphen im selben Gau (Haselünne) könnte weiter dafür sprechen.

Eine erste territoriale Grundlage für die Ausdehnung der späteren Niederlande ist damit schon im 11. Jhdt. geschaffen. Noch fehlt eine scharf abgesetzte und dauerhafte Begrenzung nach Osten. Zunächst began seit dem 11. und mehr noch im 12. Jhdt. sich jene Zwischenzone ('Vibrationsraum') zu bilden, die den Boden für das territoriale Kleinmosaik des späteren Mittelalters abgab, das sich aus kleineren und grösseren Grafschaften und Herrschaften zusammensetzte.'

'Das territoriale Kleinmosaik' moeten wij ook aan de Zuiderzeekust in wording zien, waar Utrechts bisschoppen, graven van Holland en Gelre en heren van Kuinre hun steentjes toe bijdragen. Pas dan kan men verstaan wat de graven van Holland in de streken van Vollenhove en rond

¹ J. Bauermann, Vom Werden und Wesen der westfälisch-niederländischen Grenze, Westfälische Forschungen, Münster, 1953, S. 108–115.

Staveren te zoeken hadden, hetgeen met Gosses' 'Groot-Drente-postulaat' m.i. onverklaard moet blijven.

Sacerdotium

Ontkoppelen van het begrippenpaar 'regnum-sacerdotium' – naar moderne opvatting elkaars pendant – is, rekening houdend met de sterke overlappingsen dezer terreinen voor de middeleeuwen een ongerijmdheid. Vormen de kerkelijke bolwerken eeuwenlang ten dele het machtsinstrument voor de wereldlijke heersers, bij de keer van het getij kunnen bisschoppen en abten van hun kerkelijke positie gebruik maken wereldlijke macht te ontplooien. Van menig bisschop en prelaat kan gezegd worden wat de 17e eeuwse historicus Stadtman¹ over de laat twaalfde eeuwse abt van Cappenberg, Herman van Ahr, meedeelde: 'vir cum temporalis tum spiritualis ecclesiae suae status propagandi atque ampliandi admodum studiosus.'

Met Cappenberg zijn wij weer terug bij het misschien wel meest spectaculaire voorbeeld van een 'bouleversement des alliances', waarvan de gevolgen ook in onze streken zich doen gevoelen. Waren wij voor de wordingsgeschiedenis van de kloosters Cappenberg en het zusterklooster Varlar, toegewijd aan S. Odulphus, alleen aangewezen op de 'vitae' van de stichters, Godfried en Otto, graven van Cappenberg, dan zou de werkelijke toedracht met alle hevige politieke strijd en intriges eromheen in de 'mysterious halfights' van de hagiografische versluiering aan onze waarneming worden onttrokken. De oudere, vrij uitgebreide, literatuur over deze Norbertijnerstichtingen leveren daarvan voorbeelden te over. Anderzijds dient wel in rekening te worden gebracht dat een zwaardere nadruk op de politieke en maatschappelijke entourage de indruk kan wekken, dat religieuze en ethische drijfveren bij alle betrokkenen niet of ternauwernood tot de impulsen behoorden. Koele zakelijke berekening en politieke motieven alleen zijn onvoldoende voedingsbodem voor een meestal toch sterk ontwikkeld spiritueel en cultureel leven, dat eveneens in vele abdijen niet pleegt te ontbreken. De kenbronnen van beide facetten zijn jammer genoeg zelden op evenwichtige wijze gespreid voorhanden. In onze benaderingswijze ligt de nadruk door de verkregen aanwijzingen meer op het strijdrumoer dan op de beate kloosterrust.

Ten aanzien van de wirwar van de snel zich ontwikkelende dynastieke verschuivingen heeft het weinig zin bij een aantal, ook voor de historie van ons land niet onbelangrijke bijzonderheden² stil te staan. Wij zullen ons

¹ Johannes Stadtman, *Synopticus elenchus, hoc est brevis Catalogus praepositorum Capenbergensium, una cum inserta variarum historiarum enarratione*, 1622, p. 121. Uit het hs. van de abdij Gerleve bij Coesfeld geciteerd in: G. Niemeyer, *Die Vitae Godefridi Cappenbergensis*, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, Jhrg. 23, 1967, S. 457.

² Opmerkelijk is de vaststelling van Petry, dat de Indictie 13 bij 1123 foutief is in de oorkonde voor Cappenberg. Hij laat echter aan de hand van een dozijn oorkonden uit de kanselarij van Hendrik V tussen 1122–1123 zien, dat de fout op rekening van diens kanselarij komt. Bij de beoordeling van de echtheid of onechtheid van de oorkonden OBSU, dl. I, nrs. 308 en 309, dient in het vervolg hiermede rekening gehouden te worden. Petry, *T. I, o.c.*, S. 242–243.

beperken tot een grove schets van de aan de orde zijnde ontwikkelingen. Moet worden vastgesteld dat met betrekking tot de in de 'vita' van Godfried van Cappenberg opgegeven hoge ouderdom en aanzienlijkheid van het geslacht langs vaderlijke lijn slechts sterke vermoedens bestaan, voor die van de moeder staan deze buiten twijfel. Dank zij een viertal studiën¹ uit de laatste twee decennia kwam een aantal feiten naar voren, welke de tot nu toe nogal dominante hagiografische gegevens in een geheel ander licht stellen.

In Prinz' baanbrekend artikel, waarin de strategie wordt uitgemeten welke Frederik van Arnsberg, de schoonvader van Godfried van Cappenberg voor ogen stond om Westfalen tot aan de Wezer aaneen te smeden – aanvankelijk niet zonder hoop op slagen – wordt tastbaar hoe Godfrieds 'volta face' van 1122 een krach voor dit groot-Westfalen in wording betekende. Eigenlijk was voor deze plannen door Frederik van Arnsberg, de 'oorlogszuchtige' (*bellicosus*) alles op de ene kaart van Cappenberg gezet, toen hij zijn enig kind, Jutta (Ita) aan de vroegere Cappenberger tegenstander, de jonge graaf Godfried, ten huwelijk schonk. Wanneer aan de 'Realpolitiker' Frederik dan door de klooster-stichtende schoonzoon – ook de echtgenote wordt eo ipso verplicht de kloostersluier aan te nemen; de jongere broer, graaf Otto van Cappenberger verzet zich aanvankelijk evenzeer – die kaart uit handen wordt geslagen, dan verwondert het niet, dat Frederik gewapenderhand dit wil voorkomen. Terecht stelt Prinz vast², dat de aantekening voor slecht gedrag voor de Arnsberger, wiens dynastieke belangen geheel afhingen van Godfrieds optreden, alleen te wijten is aan de contemporaine geschiedschrijving van kerkelijke zijde.

Het is voor ons doel niet gewenst de voortdurend wisselende bondgenootschappen dan vóór dan tegen keizer of koning met hun vaak thans weinig doorzichtige motiveringen de revue te laten passeren. Graafschappen verbeurd verklaard, machthebbers weer in genade aangenomen en binnen enkele maanden andersom en vervolgens weer reprises, zijn toestanden waar men aan gewoon was geraakt. Niettemin legde af en toe een wijziging in de houding een caesuur, die beslissend kon zijn voor heel het verdere verloop van de geschiedenis van gehele gebieden. Zo'n gebeurtenis is onbetwistbaar ook het op jeugdige leeftijd terugtreden van Godfried uit het oorlogsrumoer, waaraan hij wel kort, maar intens had deelgenomen.

¹ H. Grundmann, *Der Cappenberger Barbarosakopf und die Anfänge des Stiftes Cappenberg*, Köln, Graz, 1959.

G. Niemeyer, *Die Vitae Godefridi Cappenbergensis*, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, Jrg. 23, 1967, S. 457.

J. Prinz, *Der Zerfall Engerns und die Schlacht am Welfesholz (1115)*, in: *Ostwestfälisch-Weserländische Forschungen zur Geschichtlichen Landeskunde*, Münster, 1970, S. 75.

M. Petry, *Die ältesten Urkunden und die frühe Geschichte des Prämonstratenserstiftes Cappenberg in Westfalen (1122–1200)*, Tl. I, *Urkundenkritik*, *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde*, Bnd. 18, 1972, S. 143. T. II, *Studien zur Geschichte Cappenbergs im 12. Jahrhundert*, *Archiv für Diplomatik*, Bnd. 19, 1973.

² Die abfällige Beurteilung Friedrichs in der zeitgenössischen Geschichtschreibung geht allein auf die einseitig den kirchlichen Interessen zugewandten geistlichen Verfasser zurück. Prinz, o.c., S 105.

Hij zal omstreeks 1097 zijn geboren, wjl zijn sterven op dertigjarige leeftijd moet hebben plaats gevonden. Gaan wij uit van de opvatting¹ van Prinz dan zou de vader reeds in 1105 zijn overleden. Grundmann en Niemeyer geloven echter², dat Godfried, de oudere, waarschijnlijk gevallen is in de slag van Welfesholz. Bij dit treffen, waarin keizer Hendrik v op 11 februari 1115 een zware nederlaag leed, worden als voornaamste tegenstanders genoemd Frederik van Arnsberg, diens broer Hendrik, die de voogd was van het bisdom Paderborn en Herman van Ravensberg. Belangrijkst gevolg van deze slag is volgens Prinz³, dat hierdoor de integratie van het Engrische bisdom Paderborn in Westfalen op vastere grond kwam te staan. De overgave daarentegen van de bij Dortmund gelegen burcht der Cappenbergers aan de volgelingen van S. Norbertus, gelijktijdig met het sluiten van het Concordaat van Worms in 1122 haalde definitief een streep door het Westfalen-concept van Frederik van Arnsberg. De partijindeling op het kritieke moment hebben wij ons als volgt voor te stellen. Frederik van Arnsberg had in het voorjaar van 1118 nog meegewerkt om de zich tegen keizer Hendrik v te weer stellende hertog Lotharius van Saksen behulpzaam te zijn, in het keizergetrouwe Munster Lotharius' bloedverwant, Dietrich van Winzenburg, op de bisschopsstoel te brengen. Een jaar later vertrekt via Munster, welks bisschop snel was uitgeweken, de keizer 'ductu Friderici de Arnesberg'⁴ naar Saksen. De Arnsberger had zijn huik weer eens naar de wind gehangen. Hij is daarmee lijnrecht tegenover zijn schoonzoon, Godfried van Cappenberg, en diens broer Otto komen te staan, die de kant van Lotharius van Saksen gekozen hadden. Onder leiding van dit drietal wordt een poging ondernomen om Munsters bisschop, Dietrich van Winzenburg, familielid van Lotharius zoals gezegd, die de keizersgezinde stad had moeten verlaten, weer op de bisschopszetel te doen terugkeren. De ramp welke hiervan het gevolg was moet voor die dagen onvoorstelbaar groot zijn geweest. De gehele kern van de oude stad, de dom inclusief, ging in vlammen op bij de aanval van de 11e februari 1121. Hoeveel er precies waar is van de latere mededeling in een Keulse kroniek⁵, dat deze catastrofe voornamelijk op het debet der beide Cappenbergers

¹ Prinz, o.c., S. 94, N. 162.

² Niemeyer, o.c., S. 419. Grundmann, o.c., S. 18.

³ Prinz, o.c., S. 102.

⁴ 1120. Imperator natalem Domini Wormaciae non imperialiter celebravit. Postea ductu Friderici de Arnesberg Saxoniam ingressus, ibique ab episcopis regionis illius, ab eius communione abstinentibus, in Franciam convertitur; MGH. Scriptores, T. VI, o.c., p. 255.

⁵ Dux Lotharius (et comites de Cappenberg, Godefridus et Otto = toevoeging hs. Wenen, vermoedelijk uit Cappenberg) comes Herimannus de Wineburg numerosa et forti manu Monasterium vadunt pro restituendo episcopo Theodorico. In qua restitutione incaute sancti Pauli templum, nobiliter constructum, incendio conflagravit cum omni fere urbis loco. Predictus dux omnes fere urbis defensores, tam nobiles, quam ministeriales, captos abducit. (Hs. Wenen voegt hierna toe) Porro comites, qui huius facti videbantur auctores, penitencia ducti, seculo renunciaverunt, Capenberg castrum in claustrum commutaverunt, centum et quinque ministeriales copiose inbeneficiatos cum prediis multis sancto Paulo apostolo donaverunt. Chronica regia Coloniensis, ed G. Waitz, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum, Hannoverae, 1880, p. 59-60.

kwam, is niet precies uit te maken. Het bericht komt overigens uit de Cappenberger hoek.

Twee dingen staan echter wel vast: 1e. het onverhoeds besluit van Godfried om de strategisch sterke hoogte, waarop de burcht Cappenberg ligt, te ontmantelen door het om te vormen tot klooster, staat niet los van de schok, opgelopen bij de grote raid op Munster, waarbij de twee nog zeer jonge Cappenberger graven in de hoofdrollen moeten hebben gefigureerd; 2e. leert het vervolg van de gebeurtenissen, dat deze ingreep de onderscheiden belanghebbenden voor het opvullen van het nu ontstane gezagsvacuum: keizer, bisschop en de bouwer van de eenheid van Westfalen, de schoonvader Frederik van Arnsberg, hun strategie drastisch hadden te herzien. Ten aanzien van de 'ommekeer', voornamelijk geïnspireerd door Godfried, wordt er in diens drie 'vitae' met geen woord expliciet melding gemaakt van de fatale Munsterse affaire. Anders ligt dit met een passage in de stichtingsoorkonde¹, zoals deze in haar nog onvervalste vorm ook reeds geluid moet hebben. Hierin is er sprake van dat bij die gelegenheid 'offensa regia', vergrijp tegen de keizer, werd terzij geschoven. Als bemiddelaar in de kwestie zien wij S. Norbertus naar voren komen, die al in 1111 als keizerlijk kapelaan met Hendrik v een tocht naar Rome had meegemaakt. Norbertus zelf heeft vermoedelijk 'letterlijk' de hand gehad aan de redactie van de oorspronkelijke versie van de stichtingsoorkonde voor Cappenberg op de Lobwiese in 1122. Als wij – na aftrek van de zware hagiographische ballast – enkele gebeurtenissen in de 'vitae' ongedateerd en buiten het verband van de nu bekende kroniek- en oorkondenberichten weergegeven, herlezen, dan blijken ze door de wierookwolk van dit genre uitstekend verdoezeld te worden. Ter ere van Godfrieds grootmoedigheid, welke hij vóór zijn intrede in het klooster al betoond zou hebben, gaat het verhaal², dat de inwoners van Munster hem hebben aangevallen. Een van zijn mannen heeft bij die gelegenheid een behoorlijke buit, o.a. bestaande uit vee, binnengehaald. Staande in de (stads?)poort neemt graaf Godfried hem onderhanden en zegt dat zijn dienaar hem niet meer onder de ogen hoeft te komen vóór hij alles heeft goedgeemaakt. De meeste waarheid schuilt dan vermoedelijk in de tussenzin: waar immers haalt de man de moed vandaan om in mijn naam dit te presteren 'want als die stadsmensen zich immers – zoals wij misschien wel verdienen – tegen ons keren, waarom worden ze dan uitgeplunderd.' 'Si enim homines, ciuitatis illius ad praesens nobis, prout forte sumus digni, adversantur numquid ob hoc praesumptor iste . . . depraedabitur?' Na wat wij van elders weten over hun optreden in het Munster van 1121 is het te begrijpen, dat de Cappenbergers voelen een tegenaanval dubbel en dwars verdiend te hebben. Belangrijker is de vraag naar de politieke ontwikkeling, welke om opvang vroeg na het wegvallen van de Cappenbergers op dit niet onbelangrijke strategische punt. Op bijzonder scherpzinnige wijze heeft Petry de stellingname van de gegadigden na de 'break down' van Cappenberg geanalyseerd, daarmee tevens de motieven blootlegend van de vervalsing van

¹ Zie Bijlage XIII.

² Vita B. Godefridi Cappenbergensis, Acta Sanctorum, XIII Ianuarii, Antverpiae, MDCXLIII, p. 842.

de oudste oorkonden, waarop slechts die van 1126 door paus Honorius II aan Cappenberg een uitzondering vormt. Wij moeten de chronologische volgorde duidelijk vooropstellen. Cappenberg is al aan S. Norbertus en de zijnen overgedragen zonder dat van toetreding tot de orde van Godfried en Otto nog sprake is. De keizer zit in een moeilijk parket. Gelet op de doorbreking van de hem vijandelijke allianties in deze hoek, waartoe Lotharius en potentieel ook Munsters bisschop na verzoening toch blijven behoren, kan hij er goed garen bij spinnen. Ook zijn verwantschap met de Cappenbergers zullen het hem gemakkelijker hebben gemaakt de 'offensa regia' door de vingers te zien. In zoverre klopt dan weer het medegedeelde in de 'vita', dat Godfried, hoewel nog in grafelijke functie, zonder een indrukwekkend dienstliedengezelschap, slecht gekleed en gekapt – waarover Eppo, zijn kapelaan, hem had terechtgewezen – toch in Worms bij het sluiten van het Concordaat met grote warmte werd ontvangen¹. De moeilijkheid voor de keizer zat aan de kerkelijke kant. Er viel niet over te denken dat Dietrich, als bisschop van Munster alleen daartoe gerechtigd, zijn medewerking zou verlenen, zeker nu het in de bedoeling lag, dat het klooster niet aan het sticht van Munster, maar aan S. Norbertus werd overgedragen². Dit was een regelrechte belediging van het Munsterse praelaat, die er zijn territoriale en kloosterpolitieke doeleinden door gedwarsboomd zag. Toch had deze ten dele al moeten zwichten door vóór de officiële stichting nog de inweiding op 15 aug. 1122 te verrichten. Godfried bleef hardnekkig weigeren zijn oude burcht tot een steunpunt voor Dietrich te maken. De uitzonderlijke positie, waarin Cappenberg lange jaren zich heeft weten te handhaven, is uiteindelijk te danken aan de keizer die weliswaar die rechten niet kon verlenen, omdat er van een rijks-onmiddellijk klooster geen sprake was, doch deze wel kon garanderen. Dit schijnt dan tevens de reden waarom de oorkonde van de in sept. 1122 verrichte rechtshandeling ten behoeve van Cappenberg pas in het volgend jaar is uitgegeven. De verhoudingen met Munster bleven koel en men pleegde wederzijdse koehandel door schenkingen, waardoor ook het kort na Cappenberg in 1123 door Otto gestichte klooster van Varlar evenmin door bisschop Dietrich werd erkend.

Grootste verliezers waren uiteraard Frederik van Arnsberg en Dietrich van Munster. Eerstgenoemde, die in de 'vita' als een monster wordt afgetekend³, probeerde nog met geweld te redden wat er te redden viel, maar stierf vrij spoedig, vermoedelijk in 1124. Aan de winnende kant stonden enerzijds de keizer, de aartsbisschop van Keulen, die met arends oog de landsheerlijke toeleg van zijn Munsterse collega bespiedde, maar vooral S. Norbertus. Het eindresultaat was, zoals Petry het naar eigen zeggen 'überspitzt' formuleert⁴, voor Cappenberg een uitzonderingspositie,

¹ Acta Sanctorum, o.c., p. 852.

² Die Gründung Cappenbergs geschah also aus der Sicht Norberts durchaus in den gewohnten Bahnen; aus der Sicht bishöflicher Klosterpolitik und speziell in den Augen des Bischofs von Münster war jedoch die Tradition Cappenbergs an Norbert ein unerhörter Affront. Petry, o.c., T. II, S. 58.

³ Acta Sanctorum, o.c., p. 848.

⁴ In Zusammenarbeit mit dem Ordensgründer Norbert und Kaiser Heinrich v. haben es also die Gründer Cappenbergs verstanden, ihrem Stift im Prinzip die gleiche

bestaande in een soort met de Norbertijnen overeengekomen 'Reichsunmittelbarkeit'. De reden, waarom eerst veel later de echte oorkonde werd vervalst, betreft de dan wat wankel wordende positie ten aanzien van de oppervoogdij over het klooster, waar men rond 1200 mee te doen krijgt.

Wellicht bevreemdt het iemand dat hier vrij diep wordt ingegaan op de lotgevallen van, naar ons gevoel, wat ver gelegen Westfaalse kloosters. Om te beginnen bestaat er verband tussen het gebied langs de Zuiderzeekust en deze Westfaalse omgeving. Het zal een opgave voor de Duitse vakgenoten zijn om – indien mogelijk – hierin nader opheldering te brengen. Vervolgens heeft het zich verdiepen in deze gang van zaken zin om de 'regnum'-aspiraties van het dan opererende 'sacerdotium' te laten zien: spiegelbeeld van de omgekeerde casuspositie in de voorafgaande periode. Ook ten onzent hebben deze ontwikkelingen zich voorgedaan, maar komen daar veel minder markant naar voren. Tenslotte is er nog een niet te onderschatten overweging om deze Westfaalse aangelegenheid in zijn overwegingen te betrekken.

Het ware erger dan een vergissing te veronderstellen, dat de hier besproken gebeurtenissen haar repercussie ten onzent niet gehad zouden hebben. Tekenend daarvoor is het verhaal¹ in de 'vita' van Godfried – door Grundmann gesitueerd² in de Pinksterdagen van 1122 in Utrecht –, waar inderdaad oorkonden werden uitgevaardigd met de nu volgende namen als 'dramatis personae'. In die Pinksterdagen reeds – als de keizer in Utrecht hofdag houdt – moet het naar buiten bekend zijn, dat de Cappenbergers voornemens zijn zich uit de wereld en het strijdgewoel terug te trekken. Onder de te Utrecht aanwezige graven en markgraven is zowel Frederik van Arnsberg als Frederik II van Zwaben. De ironie van het geval wil, dat de eerste, nog wel de schoonvader, gedoemd wordt het gelag te betalen, terwijl de tweede van de onverwachte ommekeer van de Cappenbergers, nog verre familieleden, goede vruchten had geplukt of op het punt stond dit te doen. Van moederszijde – wij zagen dit eerder – bezaten de Cappenbergers twee burchten in Zwabenland met veel dienstlieden en meer dan 2000 hoeven. Bij de verkoop hiervan kregen de Cappenbergers de beroemde kruisrelik in handen, die kort tevoren Frederik II van Zwaben door zijn huwelijk had verworven.

Het haast wat cynische verhaal uit de 'vita' komt erop neer, dat na gedane staatszaken de keizer, aan verschillende van de graven o.a. aan Frederik van Zwaben geparenteerd, duidelijk informeel bijeen zitten. De hertog uit Zwaben doet het voorkomen of hij zijn aanwezige naamgenoot uit Arnsberg niet kent. Hij geeft hoog op van de moed der Cappen-

Rechtsstellung zu verschaffen, wie sie Prémontré von Anfang an, allerdings mit der Billigung des mitgründenden Bischofs von Laon, gehabt hat. Während Floreffe ebenfalls noch nach diesem Muster gegründet worden ist, seine Vorzugstellung aber nur wenige Jahre behaupten konnte, hat Cappenberg seine Sonderstellung, die man stark überspitzt als eine mit dem 'Orden' abgesprochene Reichsunmittelbarkeit charakterisieren könnte, erstaunlich lange behalten. Petry, o.c., S. 63.

¹ Acta Sanctorum, o.c., p. 850.

² Grundmann, o.c., S. 73.

Portretkop van keizer Frederik Barbarossa. Geschenk aan diens doopheffer, graaf Otto van Cappenberg. Foto Westfälisches Landesamt für Denkmalpflege, Münster.

berger graven, die het bestaan zwaard voor gebedenboek te ruilen en heeft slechts invectieven voor hun wederstrevers. De Arnberger raakt uiteraard onder dit verhaal in de grootste verlegenheid, niet wetend hoe te kijken. Zoals bij meer passages in de 'vita' schijnt hier de chronologie in de war zijn. Het voorval zou met Pinksteren 1122 hebben plaats gevonden. Het felste verzet van Frederik van Arnberg stond nog op uitbarsten, terwijl het verhaal suggereert, dat deze 'ungentle hint' leidde tot een gematigder optreden van diens kant tegenover de Cappenbergers.

Het spreekt wel vanzelf dat ter gelegenheid van zulk een hofdag ook in de bisschoppelijke wandelgangen verhoogd intensieve belangstelling aan de dag werd gelegd en tactieken werden uitgestippeld. Wat echter in de hele geschiedenis rond de stichting van een serie Norbertijnerkloosters binnen enkele jaren als Cappenberg, Varlar en Clarholz het meest frappeert is de doorgewinterde systematiek, die bij de voltrekking van de Gregoriaanse hervorming aan de dag treedt. Petry heeft het aandeel van S. Norbertus in de tot standkoming van diens eerste stichtingen zowel aan Franse als Duitse kant scherp ontleed. Het principe lijkt wel: 'il sème à tout vent'; met of zonder de bisschop, met of zonder de graaf, met onwillige of enthousiaste vroegere kanunnikengemeenschappen. Natuurlijk had het systeem al een lange geschiedenis achter zich, maar men onttrekt zich niet aan de indruk, dat S. Norbertus – niet zonder berekening – erop is gespitst het mechanisme in gang te brengen met het hier schrappen van een streep in het bestaande schema en toevoeging van een andere daar. Het beeld rijst van een vervroegd specimen van de manager van een organisatiebureau, die men dan links dan rechts plotseling ziet opduiken. Ongetwijfeld heeft de grondlegger van Prémontré school gemaakt, al zullen de Cisterciënsers met het zich eximeren van iedere bisschoppelijke invloed weer een stap verder komen. Met deze constatering echter zijn wij buiten de tijdslijm, welke het uitgangspunt van ons gehele onderzoek: de kerken- en kapellenlijst van Staveren uit 1132 stelt.

Terugkerend naar de oorkonde van bisschop Andreas van Cuyck voor Staveren wordt de conclusie gewettigd dat zij een zeker sluitstuk vormt van de ontwikkelingen, welke formeel in Worms in 1122 haar voorlopig beslag kregen. Dat Utrecht op een uitkijkpost lag, van waar zowel de bewegingen in het oosten als die komend uit het zuiden goed in het oog gehouden konden worden, is een feit. Weiler wees er al op¹, dat sinds de dagen van Hendrik IV (1056–1106) 'Utrecht een belangrijke rol (speelt) als vergaderplaats van de keizerlijken'. De affaire Cappenberg was eveneens een gesprek van de dag op de hofdag van Hendrik V in 1121 in Utrecht. Wij mogen verder gaan en vermoeden, dat de tumultueuze Westfaalse aangelegenheid in de familie der Cuycks, waarvan leden in het wereldlijk bestuur van Utrecht eveneens functies in die tijd vervulden, een naspel heeft gekend. Niemeyer maakte in haar studie aannemelijk², dat Godfrieds echtgenote Ida of Jutta – geen enthousiaste aanhangster van de ideeën van haar man – die gedwongen de sluier had aangenomen, deze beleefd

¹ A. G. Weiler, De kerk in de middeleeuwen, in: Geschiedenis van de Kerk in Nederland, (1962), p. 41.

² Niemeyer, o.c., S. 448.

weer moet hebben ingeleverd. Zij is denkelijk voor de tweede maal in het huwelijk getreden, dan met Godfried van Cuyck, die in 1132 de goederen van Arnsberg in handen heeft en in de Annalen van Egmond ook van Arnsberg wordt genoemd¹. Bisschop Andreas van Cuyck is derhalve Ida's (Jutta's) zwager².

Het scherpste licht valt echter op de Staverense oorkonde, beschouwd als bewijs niet alleen van de rechtshandeling daarin vermeld, maar ook van de erkenning dat Utrecht de koers die uit het zuiden en oosten kwam niet voor kennisgeving alleen had aangenomen. Dit nu is het punt waarop Oppermann zich verkeek, maar wij onszelf ook vaak verkijken doordat bij de bestudering van de middeleeuwse kerkgeschiedenis overzichtelijkheids-halve, doch ten onrechte 'sacerdotium' los van het 'regnum' wordt behandeld. Binnen die dan nauwer getrokken kring krijgt dan dikwijls alleen de historie van één klooster, één orde of groepering het volle pond van de aandacht. Hoe na lange incubatie de Gregoriaanse hervorming haast epidemisch om zich heen grijpt dringt niet voldoende door.

Het is nuttig om als sluitstuk van deze lange tocht 'Langs de heiligenweg' van begin- tot eindpunt in een notendop het procédé van de dan overal gaande zijnde kloosterhervormingen weer te geven. Daarmede wordt tevens een beter inzicht bereikt in de directe en vaak ook van de achterliggende motieven, die partijen met verschillend oogmerk, dreven ze te aanvaarden of tot resignatie deden besluiten.

Het is de verdienste van Philippen³ deze praxis in verband met de komst der Norbertijnen in Antwerpen in haar diverse stadia te hebben doorge-licht. Wat omstreeks 1100 in Vlaanderen en later in onze streken zich afspeelt bij de komst der Norbertijnen en der Benedictijnen, heeft een zeker voorspel gekend. Als men in de tweede helft van de 11e eeuw voornemens is een seculier kapittel te hervormen, waartoe ingeslopen misbruiken van simonie en nicolaïsme (werkelijk of vermeend bestaande), aanleiding gaven, dan werd het eerst onttrokken aan de invloed en de inmenging van de wereldlijke macht of van aanzienlijke leken. Dusdoende verzekerde men zo'n kapittel, wat men noemt zijn 'libertas', zijn 'emancipatie' of onafhankelijkheid. Met een reeks voorbeelden toont Philippen dit aan. Kamerijk in 1066; St. Winoksbergen 1067; Stenay 1069; Petegem 1085; Frasme 1099; Valencijn 1107; Laon (mislukt) 1112; Antwerpen 1124; Grimbergen 1128; Maagdenburg 1129; Cisone 1129; Aubigny 1131; Meersen 1136; Waasten 1138; Maroeul 1138; Aulne 1144; Malonne 1147 en Namêche 1151. Volledigheidshalve zou Philippen ook Zeeland hebben kunnen noemen. Daar bestond op Walcheren een vermoedelijk seculier kapittel, dat de toets van de Gregoriaanse ideeën niet kon doorstaan.

¹ Eodem anno 1164-65 Heinricus filius Godefridi et Ide de Arnsberch fratrem suum cepit et incarceravit hac de causa. Fontes Egmundenses, ed. O. Oppermann, Werken Hist. Gen. 3e reeks, nr. 61, Utrecht, 1933, p. 171.

² Bisschop Andreas van Cuyck is de derde zoon van Hendrik I van Cuyck, burggraaf van Utrecht. De oudste, Godfried van Cuyck, huwde Ida of Jutta van Arensberg. F. Baron Freytag von Loringhoven, Europäische Stammtafeln, Bnd. III, Marburg, 1956. Tafel 70.

³ L. Philippen, De H. Norbertus en de strijd tegen het Tanchelmisme in Antwerpen, Bijdragen tot de geschiedenis, xxv, 1934, p. 251.

In 1124 was daar uit Vlaanderen een 'hervormer', een zekere Alboldus, verschenen die verdiensten op dit terrein had vergaard in Voormezele. De kapittelheren namen daar de regel van S. Augustinus aan. Doorgaans is de 'libertas'-verlening slechts een inleidende manoeuvre voor verder grijpende acties. Een sprekend geval van zulk een 'emancipatio' levert Grimbergen op, waarover later.

De tweede stap, welke na de 'libertas'-verlening of 'emancipatio' doorgaans volgde, was de zogenaamde 'sublimatio' of 'reformatio'. Deze bestond daarin dat men de seculiere kanunniken verving door reguliere kanunniken i.c. vaak Norbertijnen, die de 'regula Augustini' onderhielden. De akte echter, waarbij de 'sublimatio' tot stand kwam, bracht nog niet de voltooiing. Zoals tussen 'emancipatio' en 'sublimatio' jaren konden verlopen, zo viel het slotaccoord na verlening der laatste vaak jaren later. Immers, het aflossen der oude garde ging niet ineens. Langs twee wegen wist men de eindoplossing nader te brengen. De kanunniken-oude-stijl liet men uitsterven met dien verstande, dat na de dood van één hunner telkens een reguliere kanunnik zijn plaats innam. Ook ziet men zoals in Antwerpen, dat de seculiere kanunniken, die niet de status van reguliere kanunnik wilden aanvaarden 'en bloc' naar een andere kerk moesten verhuizen. In 1119 vindt de 'libertas'-verlening' in Antwerpen plaats. De bisschop van Kamerik onttrekt dan de proost en 12 kanunniken, verbonden aan Antwerpens enige parochiekerk, aan de burgerlijke macht ter plaatse en brengt hen direct in zijn eigen macht. In 1124 volgt de 'sublimatio' en gaat de St. Michielsparochie over aan de Norbertijnen. Vier van de seculiere kanunniken gaan over tot de Witheren, terwijl de acht andere naar de O.L. Vrouwekerk verhuizen.

Voor Middelburg moeten wij rekenen met een 'sublimatio', welke zich in twee etappes voltrok, nl. de overgang van een seculier naar een regulier kapittel in 1124, gevolgd door een aansluiting omstreeks 1127 bij de Norbertijnen. Deze blik naar het zuiden vaagt alle twijfel weg over hetgeen in 1132, (doch dan met Benedictijnen als pionnen), in Staveren plaats vond. De oorkonde van bisschop Andreas van Cuyck legt een 'libertas'-verlening vast, waarbij – daar er monniken worden toegelaten en vrije abtskeuze wordt gegarandeerd – vermoedelijk in één handeling tevens de 'sublimatio' wordt doorgevoerd.

Wanneer aan Oppermann, die overigens al inzag dat er echte bestanddelen in de oorkonde van 1132 voorhanden waren, deze zaken duidelijk voor ogen hadden gestaan, zou hij de volgende exclamatie niet hebben geuit. 'Es ist ein einziger Vorgang: Kirchengut wird dadurch aus Laienhanden befreit, dass es in die Hände einer Laiengemeinde übergeht!' Afgezien van het feit dat Oppermann de oorkonde iets laat zeggen, dat er niet staat, zou een vergelijking met de Andreas-oorkonde voor Staveren met die van Liethardus, bisschop van Kamerijk voor Grimbergen, (merkwaardigerwijze eveneens van 1132) hem tot betere gedachten gebracht hebben. Wanneer Kamerijks bisschop de Norbertijnen de kerk van Grimbergen geeft, herinnert hij in deze 'sublimatio'-oorkonde aan de 'libertas'-verlening door zijn voorganger, nl. bisschop Odo. De leek, die daar de goederen in handen heeft en ze eigener beweging, naar het heet, aan Odo

terugschenkt, zoals in Staveren de burgers van de stad, is een zekere Gualtherus.

Grimbergen 1132

Cum enim praefatam ecclesiam Gualterus quidam nobilis, quia in allodio suo sita erat, teneret, Dominus Odo, praedecessor noster, petitione ipsius Gualteri et redditione, eandem ecclesiam ab omni laica manu et exactione aliqua et debitis obsoniis, ad usum canonicorum. . . emancipavit.

Staveren 1132

. . . quod cives Staurenses, divina inspirati misericordia, ecclesiam sancti Odulfi, diu sub laica manu detentam, et quedam bona eisdem ecclesie, que a predecessoribus nostris in beneficium laicis tradita fuerant, labore suo et bonis suis ab omni laica potestate absolverunt, et eandem ecclesiam a laicis expeditam et bona ipsius, que laici habebant, libera et penitus absoluta ad servicium dei restituerunt.

De vraag in hoeverre alles wat onder druk van Gregoriaanse hervormingsdrang werd gewijzigd, werkelijk eigener beweging en spontaan geschiedde, ook in Friesland, zal wel nooit meer voor beantwoording vatbaar blijken. Geschiedbeschuwing kan immers alleen maar vaststellen hoe baanbrekende ideeën opkomen, doorbreken en alles meesleuren zonder te kunnen uitmaken of alles wat wordt weggevaagd ook werkelijk tot aan de wortels was vermolmd.

Wij kunnen het onderzoek hier geredelijk afsluiten. Geschiedvorsen, zo werd ons geleerd, vertoont hetzelfde karakter als het recherchewerk van een politie-apparaat. In termen van justitie uitgedrukt moet mijn conclusie luiden: de naspeuringen zijn zeker niet afdoende om een afgerond 'oordeel' te vinden. De verkregen aanwijzingen blijken van de andere kant vaak zó convergerend, dat wij menen op het goede spoor te zitten. De bij de zaken betrokkenen moeten in de toekomst niet ongeschadwd blijven rondlopen. Een gelukkige vondst of combinatie zou van doorslaggevende betekenis kunnen worden. Bedenken wij tenslotte nog dat deze poging om licht te brengen in ietwat vastgelopen onderzoekingen afkomstig is van een ten onzent zwak ontwikkelde hulpwetenschap als de Patrozinienforschung, dan mogen wij misschien niet helemaal ontevreden zijn. Minstens hebben wij geleerd scherper over de huidige grenzen te moeten kijken. Een 'leekske' licht gevonden bij de zuiderburen, een even oplichtende streep boven de westelijke kim, richting Evesham, en wat aanlichtend gloren uit het oosten, verduidelijken min of meer de lijnen van het getekend perspectief. De kerken- en kapellenlijst van Staveren in 1132, uitgangspunt van deze studie, blijft als geheel goeddeels nog liggen in het onbestemde noorderlicht. Van de afzonderlijke kerken erop voorkomend geldt nog steeds de waarheid van het oude Friese¹ spreekwoord: 'Aade Tiercken hadde tioestere glesfinsteren'. Oude kerken hebben doffe ramen.

¹ J. H. Brouwer, *Fryske Sprekwiriden, De twadde jiergearkomste fen de Fryske Akademy, Assen, MCMXL, S. 119.*

KANTTEKENINGEN

Kanttekening I

'Groot-Drente'?

Bij het onder één noemer brengen van resp. de graafschap Drente in 1024 aan de Utrechtse bisschop geschonken, van de in 944 genoemde gouw Drente met het in 1217 voor het eerst genoemde dekanaat Drente, die in grootte niet overeenstemmen met de latere landschap van dien naam, gaat Gosses¹ op zoek naar Drente's oudste moederkerk. Zoals in Rome de S. Jan van Lateranen te boek staat als 'caput et matrix omnium ecclesiarum', zo kan Wstinc² in de 14e eeuw Utrechts Dom nog betitelen als 'matrix totius dyocesis et parochialis'.

De afsplitsing van dochterkerken verloopt aanvankelijk langzaam. Kenmerkend voor oude 'moederkerken' is, dat zeer lang daar ter plaatse nog het bisschoppelijk gerecht, de 'seendrechtspraak' werd gehouden. Naar analogie van wat bekend is over het oudste seendrecht³ in Friesland, waar sinds het einde der 10e eeuw vermoedelijk in drie kerken een 'haudsto' of seendplaats bestond, postuleert Gosses voor Drente één moederkerk nl. de S. Clemenskerk van Steenwijk. Hiervan heet het: 'Eén kerk ziet men gebouwd ten behoeve van bewoners . . . van het diluvium ten Zuiden van de Linde'⁴.

Verdere filiaties van Drentse seendkerken voor een latere periode construeert de auteur uit oorkonden. Als zodanig worden genoemd Rolde,

¹ I. H. Gosses, De organisatie van bestuur en rechtspraak in de landschap Drente, Groningen, Batavia, 1941.

² H. Wstinc, Het rechtsboek van den Dom van Utrecht, ed. S. Muller Fzn., Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het Oud Vaderlandsche Recht, Eerste reeks no. 18, 's-Gravenhage, 1895, p. 261.

³ Bij zijn uiteenzetting over dit oudfriese seendrecht volgt Gosses nog de thans achterhaalde opvatting dat er van twee seendrechten sprake zou zijn. Voor de verklaring van deze overleveringen van de oudfriese tekst, en de vermoedelijke datering, moge ik verwijzen naar mijn proefschrift: De Grondslag van de Friese Vrijheid, Assen, 1953 p. 147-182.

⁴ Gosses, a.w., p. 22.

Beilen, Diever, Anlo en Vries. Wyl nu een middeleeuwse rechterlijke indeling in Drente van kracht is geweest in zes 'dingspelen', voorgangers van de minder formele 'gosprake', moet voor een zesde moederkerk aan Sleen of Emmen worden gedacht. Steenwijk, waaruit deze zes dochterkerken moeten zijn voortgekomen, heeft aanvankelijk het dekanaat Drente gevormd, dat derhalve veel groter is dan het gebied dat later zo wordt genoemd. In de oude 'go'-aanduiding is dan nog het ook in Friesland bekende 'ga' – in de zin van 'parochie' – bewaard. Dit 'groot-Drente' omvatte dan tevens het land van Vollenhove en geheel of een deel van de latere Friese Stellingwerven. Uitgaande van dit zo samengestelde dekanaat ziet Gosses, aangemoedigd door de opvatting¹ van S. Muller Hzn., dat comitatusindeling en decanatusindeling frappant vaak overeenstemmen, in het aan Utrechts bisschop in 1024 geschonken graafschap Thrente weer ditzelfde 'groot-Drente'. Immers, niet alleen een deel der Drentse kerspelen als Havelte, Kolderveen, Nijeveen stamden uit Steenwijk, maar ook Stellingwerfse als Finkega, Peperga, Olde- en Nijetrijne en Monnikeburen. Gevoegelijk kan Gosses' conclusie voor de vroege middeleeuwen worden samengevat: 'Drente, één moederkerk, één decanaat en één graafschap. Ja, zelfs de gouw 'Thriente', in de wildban-verlening van 944 aan Utrechts bisschop, samengenoemd met de 'silva Fulnaho', moet dit gebied nagenoeg beslagen hebben. Hier nu beginnen de bedenkingen, waarvan Gosses zelf reeds een aantal formuleerde, doch na afzwakking ze als niet steekhoudend, liet varen. Op geographische gronden representeert het gebied van het decanaat Drente al een zekere eenheid, zodat wordt vastgesteld: 'ondenkbaar is, dat men een stuk van de parochie van Steenwijk zou hebben afgesneden en bij een ander decanaat gevoegd².

Achtereenvolgens komen dan de mededelingen, dat ook voor de 'comitatus' Drente een beknotting niet 'gelooflijk' is. De bisschop toch had, naar bekend mocht worden verondersteld, grafelijke rechten in het Land van Vollenhove. Minder duidelijk is zulks voor Stellingwerf, maar aantoonbaar is in alle geval een wereldlijke rechtsmacht van de bisschop in het Stellingwerfse Olde- en Nijelamer. Verworpen wordt vervolgens de mogelijkheid van een afzonderlijke graafschap, het Land van Vollenhove en Stellingwerf omvattend. Terecht is echter de opmerking: 'Geen aandacht verdient de gissing dat de raadselachtige 'comitatus Agridiogen sive Umbalahe', welke in 1042 aan de Utrechtse kerk geschonken werd, in Vollenhove gezocht zou moeten worden³. Intussen mag ik vaststellen, dat de 'pagus' Agridiogen hier wel aan de aandacht ontsnapt, doch dat hij even over onze oostgrens rond Emblichem is gelegen. Deze schenking van 1042 mochten wij dan niet in Vollenhove's verband, maar toch wel in dat van de rijks-politiek dier dagen nader onderzoeken.

¹ S. Muller Hzn., De indeeling van het bisdom, Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het Bisdom Utrecht in de middeleeuwen. Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het Oud Vaderlandsche Recht, Tweede reeks no. 8, dl. 2, p. 105.

Hetzelfde werk als anastatische druk opgenomen in de Geschiedkundige Atlas van Nederland, 's-Gravenhage, 1921.

² Gosses, a.w., p. 22.

³ Gosses, a.w., p. 23.

Het mogelijk laatste obstakel, waar naar de mening van Gosses de theorie van 'groot-Drente' op vast zou kunnen lopen, is het graafschap Staveren. Van deze mogelijkheid luidt het: 'Even onwaarschijnlijk is, dat Stellingwerf en het Land van Vollenhove onder een ander bisschoppelijk graafschap dan Drente behoord zouden hebben. In Friesland – en hieraan denkt men dan het eerst – had de bisschop de grafelijkheid ontvangen in 'Stavero' en die in 'Ostrogowe et Westrogowe'. Niets echter veroorlooft om een dezer gewesten voor den toenmaligen tijd een zoodanige uitgebreidheid toe te kennen, dat het Stellingwerf en het Land van Vollenhove in zich sluiten zou. Bovendien hebben deze later rechtsinstellingen, die op kenmerkende wijze van die der genoemde Friesche gebieden afwijken. Ook Stellingwerf, ofschoon zich daar Friezen neergezet hebben; 'stellingen', een soort dorpsrechters, vindt men in geen der drie Friesche districten¹.

Kanttekening II

Grenzen van Decanatus en Comitatus in Drente identiek?

Overzien wij de gronden, waarop Gosses zijn 'groot-Drente'-theorie vestigt en straks de anomalieën welke hij daarbij ter zijde moet stellen, dan treft ons het gemak, juist bij deze auteur zo bevreemdend, waarmede – haast tegen beter weten in – de te bewijzen stellingen als gegeven worden beschouwd². Het afsnijden van een stuk van de 'parochie' Steenwijk ten behoeve van een ander dekanaat heet 'ondenkbaar'. Een territoriale beknotting van de 'comitatus' Drente is niet 'gelooflijk'. Wanneer dan het laatste en zwaarste dubium rijst bijgeval men aan de graafschap 'Stavero' een gedeelte van het 'groot-Drentse' gebied zou toeschrijven, dan doet hij deze mogelijkheid af met een stelling: 'Niets veroorlooft om . . . een zoodanige uitgebreidheid toe te kennen . . .'. Wat moveerde Gosses om zo vast in zijn constructie te blijven geloven? Aanvaarding ervan bracht mee, dunkt mij, dat dusdoende viel te opereren met een afgerond gebied, waar de bisschop van oudsher de geestelijke rechtsmacht, en sinds 1024 de grafelijke macht mede uitoefende. Een bestuursgebied, dat bovendien grosso modo lag vóórgelvormd in de oorkonden van 944, waarbij de bisschop van Utrecht verkreeg zoals Gosses vertaalt: 'de wildban . . . in de gouw Thriente, voorzoover ze ligt in Everhard's graafschap'³, waarbij de 'silva' Fulnaho dan prachtig voor samenvoeging klaarligt. De juistheid van dit inzicht eenmaal aanvaard, kan het schimmige graafschap Stavero gelaten worden voor wat het is, vervallen lastige vragen over zijn circumscripctie, over het hoe en waarom en van wie die grafelijkheid in 's-bischofs handen kwam in 1077.

Het lijkt veel op een onbewuste verdringing in historicis. Merkwaardig namelijk is, dat hier door Gosses een fout werd begaan, die hij zo scherp bij Duitse vakgenoten meende te moeten laken. Rudolf Sohm scheepte de rechtshistorie op met de idee dat 'pagus' een rechts- en bestuursdistrict

¹ Gosses, a.w., p. 23–24.

² Hier moet wel bij worden aangetekend, dat Gosses dit werk over Drente in zijn moeilijke nadagen schreef. De uitgave door vrienden verzorgd, was posthuum.

³ Gosses, a.w., p. 34.

geweest zou zijn. 'Met zóóveel kracht van betoog', aldus Gosses, '... dat ze bijna niet meer te verwijderen is'. Hij gispt verder de 'hardhandige kunstvaardigheid om een zg. gouwkaart sluitende te krijgen¹.

De vergissing van Gosses begon toen hij zich onvoorwaardelijk overgaf aan de zienswijze van S. Muller Hzn., dat comitatusindeling en dekanaatsindeling frappant vaak overeenstemmen. De schuld van de vergissing echter zit minder bij Muller dan bij Gosses en diens onvoorwaardelijk geloof van deze omkeerbaarheid. Zeker, ook Muller formuleert de stelling aan het slot van zijn betoog apodictisch genoeg. Hij is van oordeel dat een vergelijking van de lijst van de 22 oudste dekanaten met die van de 'comitatus' in de 9e en 10e eeuw aanstonds zou laten zien: 'dat de oudste decanaatsindeeling van het bisdom Utrecht inderdaad, evenals alle andere territoriale indeelingen der Katholieke kerk in het westen, geheel berustte op de bij hare totstandkoming bestaande politieke indeeling, nl. in casu op die in comitatus'. Gaat men echter zijn uiteenzetting na, dan komt duidelijk naar voren op hoeveel interpretatie, supposities alles is gegrond. Meer nog: bij Muller had Gosses juist in deze Staverens-Drentse kwestie aanzetten kunnen vinden als steunpunten voor een nu, zonder nadere argumenten en met woorden als 'het is ongelooflijk' buiten beschouwing gelaten hypothese met de graafschap Stavero als uitgangspunt. Momenteel geldt ten aanzien van de 'decanatus = comitatus-opvatting' precies hetzelfde verdict als Gosses uitsprak over Sohms' gowentheorie. De bezwaren ertegen zijn vooral van Duitse zijde naar voren gebracht. Is het zonder meer reeds nuttig de gewijzigde opvattingen over deze kwestie die bij onze historici² weinig of geen aandacht verkregen, naar voren te halen, om verschillende redenen is het noodzakelijk voor de juiste beoordeling van het door Gosses inzake Drente ingenomen standpunt. Men beschouwe wat hier volgt over nogal wat verwijderde streken niet als nodeloze uitweiding. Wanneer immers de identiteit van comitatus en decanatus als regel zou opgaan, dan zou ze a fortiori moeten gelden waar dit begrippenpaar een rol speelt niet *binnen* een bisdom, maar *tussen* twee bisdommen. Naar mate het aantal gesignaleerde afwijkingen groter blijkt, kunnen wij er gemakkelijker vrede mee hebben dit ook voor het onderhavige Drentse geval te aanvaarden.

Belangrijker echter dan de kennis over het juiste beloop van een aantal grenzen, is het speuren naar de krachten onder invloed waarvan ze ontstonden of zich wijzigden. Niet toevallig, geloof ik, moest ik aan een eerder op dit gebied gedane publicatie over: 'Achtkarspelen tussen Munster en Utrecht' de ondertitel meegeven: 'Nevenaspiraties bij enkele kloosterfundaties'³.

Voor de oudere mediaevisten in ons land zijn de grenzen van het

¹ Gosses, a.w., p. 11-12.

² Een gunstige uitzondering vormt Blok, die onlangs de uitspraak deed: 'Alle diese Arbeiten jedoch machen den Fehler, aus späteren Dekanatsgrenzen alte Gaugrenzen ableiten zu wollen; das mag in gewissen Fällen zutreffen, als Postulat ist diese Annahme Willekür'. D.P. Blok, Holland und Westfriesland, Frühmittelalterforschung, Münster, III, Berlin, 1969.

³ M. P. van Buijtenen, Archief voor de geschiedenis van de Katholieke kerk in Nederland, Jrg. IX, afl. 2, Utrecht, 1967, p. 172-212.

Utrechts diocees als het ware sacrosanct. Moll, die erkent op dit stuk geen zelfstandig onderzoek te hebben verricht¹, houdt het bij een vermoeden dat er een afbakening van bisdomsgrenzen al vroeg moet hebben plaatsgevonden. Hij grondt dit op het voorschrift van Karel de Grote, die zulks al voor de parochies als eis stelde.

‘Daar Karel de Grote eene wet uitvaardigde, die voorschreef, dat zelfs elke gemeente-parochie hare grenzen zou hebben, opdat de geestelijken weten zouden, van welke hoeven zij tienden mochten invorderen², laat het zich vermoeden, dat te zijner tijde ook voor den utrechtschen kerkvoogd reeds grenzen zijn gesteld, binnen wier palen hij zijn kerkelijk regtsgebied besloten zag.³ Moll verwijst verder naar een uitspraak van paus Gregorius II uit 731, waarin eveneens verwezen wordt naar bestaande bestuurlijke eenheden als uitgangspunt voor op te richten bisdommen⁴.

Voor de oostelijke grens van het bisdom Utrecht is S. Muller Hzn., Gosses' kroongetuige, heel wat positiever in zijn zienswijze dan Moll. Hij meent nl. dat ‘indien wij uit latere grenzen der diocese een conclusie mogen trekken, waartoe alle aanleiding schijnt te zijn met het oog op het voorschrift van Karel den Groote, dat zelfs elke kerk ter wille van de tienden (en dus a fortiori elke diocese) vaste grenzen moet hebben, aan de geheele oostzijde der Utrechtsche diocese hare grenzen samenvielen met die der gouwen, zoodat de pagi Drente, Twente en Salland (Islegowe) in hun geheel aan de diocese moeten zijn toegevoegd geworden.’⁵

Diametraal hiertegenover staat Hömberg die deze doctrine⁶ voor het gebied vlak over onze oostgrens, nl. Westfalen, verwerpt, zijnde een verouderde constructie in de vorige eeuw abusievelijk ontwikkeld, en ze als in strijd met de feiten van de hand wijst. Relevant voor die streken blijkt vooral de vraag te zijn van welke oude missiekern kerstening uitging en of de leiding ervan in handen was van een der op de voorgrond tredende vroege abdijen of van de bisschop. In een later stadium wordt zelfs het optreden van wereldlijke heren, in wier macht oude missiekerken soms kwamen in dit opzicht van betekenis. De gelijkstelling van het gebied van aartsdiakonale of dekanaatskerken met dat der gouwen is een verlaten

¹ W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, dl. I, Arnhem, Utrecht, 1864, p. 294, noot 1.

² *Ut terminum unaquaque aeclesia, de quibus villis decimas recipiat.* Moll, a.w., p. 293 en noot 1.

³ Moll, a.w., p. 293.

⁴ ‘... ut consideratis locorum spatiis iuxta gehennationem (d.i. jurisdictie) uniuscuiusque ducis episcopia disponatis, et subiacentia singulis sedibus terminetis’. Moll, a.w., p. 293 noot 2.

⁵ Muller, a.w., p. 46.

⁶ Die im vorigen Jahrhundert entwickelte Theorie, welche die Archidiakonate oder Dekanate in räumlicher Hinsicht den Gauen gleichstelle und Dekanatskirchen dementsprechend die bis in die Missionszeit zurückreichenden Hauptkirchen der Gaue sah, ist heute weithin aufgegeben, weil man erkannt hat, dass die Archidiakonate und Dekanate in Ihrer späteren räumlichen Gestaltung nirgendwo über das 11. Jahrhundert zurückreichen, dass sie vielmehr bis in das 13. Jahrhundert vielerorts starke Veränderungen erfahren haben’. A. K. Hömberg, *Studien zur Entstehung der mittelalterlichen Kirchenorganisation in Westfalen, Westfälische Forschungen*, VI Bnd, Münster, Köln, 1953. S. 52–53.

standpunt. De ouderdom dezer kerkelijke indelingen reikt niet verder dan de 11e eeuw, maar is veelal slechts 13e eeuws. Als voorbeeld van invloed van een latere kerkheer, die niets uitstaande had met de oorspronkelijke leiding van de kern waaruit de missionering had plaats gevonden dient hem het voorbeeld van het klooster Abdinghof in het diocees Paderborn. Thülen in 1031 nog simpel kapel en ressorterend onder Hallinghausen, blijkt tussen 1146 en 1184 tot hoofdkerk gepromoveerd.

Wat zich over de oostelijke grens in Westfalen afspeelde, deed zich ook voor met die oostgrens zelf. Te zelfder tijd en te zelfder plaatse als Hömberg vestigde Bauermann in een studie over het ontstaan en de betekenis van de grens tussen Nederland en Westfalen er de aandacht op¹ dat zij product is van heen en weer schuiven, gevolg van stoot en tegenstoot, in de loop der tijden. Utrechts bisdomsgrens aan de oostzijde moet aanvankelijk veel verder in de richting van Munster zijn doorgedrongen. Merkwaaardigerwijze noemt hij als specimen van zulk een stoot in de machtsontplooiing van de Utrechtse bisschoppen de, in de ogen van Gosses nog mistige, 'comitatus Agridiocensis (Agridiogen) sive Umbalahe', in de omgeving van de Ems bij Meppen, welk gebied in 1042 aan de Stichtse kerkvorst werd geschonken. Trefzeker en beeldend gebruikt hij voor zulke gebieden de term 'Vibrationsraum'. Het staat wel vast dat wij met dit minder statisch en meer beweeglijk begrip heel wat dichter staan bij het werkelijk verloop van allerlei middeleeuwse ontwikkelingen. Blijvend aan de oostgrens, maar dan noordelijker, meen ik, in de reeds genoemde studie over Achtkarspelen tussen Munster en Utrecht, wel niet met zekerheid, doch met een hoge graad van waarschijnlijkheid, te hebben vastgesteld, zonder nog kennis te dragen van Bauermanns opvattingen en zonder diens terminologie te kunnen benutten, dat ook deze Friese grietenij een 'Vibrationsraum' geweest moet zijn. Wel heb ik er toen ter adstructie al op kunnen wijzen, dat in dit opzicht en met verstrekkende consequenties, gelet moest worden op de zuidgrens van Utrechts bisdom. In de literatuur was, en is niet onbekend de aanslag op de Zeeuwse eilanden van de zijde van het bisdom Terwaan. Veel belang is aan de zaak kennelijk nooit gehecht, zelfs niet terwijl ze een rol speelde in de befaamde Tanchelm-affaire. Om welke rib uit het lijf van het Utrechts diocees het toen ging, brachten wij als volgt tot uiting: 'Nu de eerst als ketter gedoodverfde Tanchelm voor ons is komen te staan, na recente onderzoekingen, als een Wanderprediger in de ban van Gregoriaanse opvattingen, valt een geheel ander licht op de brief door het Stichtse domkapittel naar de aartsbisschop van Keulen geschreven² in de tijd van de sedisvacatio 1112-1114. De twee zwaarste grieven der domkanunniken tegen Tanchelms medestander, de priester Everwarcherus, ingebracht, zijn: het ontroven van de tienden aan hun medekanunniken en de poging om de Zeeuwse gebieden van het bisdom Utrecht onder het bisdom Terwaan te brengen³. Poging, die niet

¹ J. Bauermann, *Vom Werden und Wesen der Westfälisch-Niederländischen Grenze*, Westfälische Forschungen, Bnd. vi, Münster, Köln, 1953, S. 111.

² OBSU, I, nr. 284, p. 260.

³ Qui (Everwarcherus) etiam illum Romam persecutus, maritima loca - quartam scilicet partem episcopatus nostri - Teruwanensi episcopo regni Franciae auctoritate

zonder kans van slagen scheen. Wanneer het werkelijk niet tot de onmogelijkheden moest gerekend worden, dat – zij het ‘ad tempus’ – het bestuur aan Utrechts bisschop kon worden ontnomen, dan behoeft een poging, als vermoedelijk door Wibrandus van Klaarkamp in 1242 om in Achtkarspelen de bisschop van Munster te doen infiltreren ondernomen, niet zonder meer van de hand gewezen te worden. Bij Terwaan ging het nog om heel wat anders. Immers, wanneer De Smet¹ in de omschrijving van ‘maritima loca, quartam scilicet partem episcopatus (Trajectensis)’ een overdrijving ziet, kan hij zich wel eens vergissen. Het komt nl. verbazend dicht bij de omschrijving² van de opgave uit 1138, waaruit zou volgen, dat het ging om alle kerken die Utrechts bisschop in een bepaald jaar en volgens een bestaand reisschema placht te visiteren. In ieder geval hadden de Vier Ambachten en de Zeeuwse eilanden het slachtoffer van de machinaties of wat ten onrechte misschien als zodanig wordt aangeduid van Tanchelmus en de zijnen moeten worden. Hiervoor is ingegaan op de verwickelingen, welke op de achtergrond plaatsgrepen en waardoor deze drie aangegeven gebieden in noord, oost en zuid tot ‘Vibrationsraum’ konden uitgroeien. Het aangevoerde kan voldoende worden geacht om de slotsom te rechtvaardigen, dat, als er aan bisdomsgrenzen getornd kan worden, het afsnijden van een stuk van de ‘parochie Steenwijk ten behoeve van een ander decanaat – in Gosses’ ogen ‘ondenkbaar’ – ruimschoots tot de mogelijkheden gerekend dient te worden.’

Kanttekening III
Bezwaren tegen ‘Groot-Drente’

Om er geen twijfel over te laten bestaan, dat ter handhaving van de ‘decanatus-comitatus-opvatting’ binnen de grenzen van het Sticht, ook Muller, de geestelijke vader ervan, – hier niet buiten enig pas- en meetwerk kon, signaleren wij enkele voorbeelden van zijn gedwongen manipulaties. Wil men daarbij niet te zeer in bijzonderheden afdalen, en nodeloos verwarring doen ontstaan, dan moeten de overwegingen, welke Muller geleid hebben, voorlopig buiten beschouwing blijven. Zo heet het³ dat Waterland en de Zeevanc oorspronkelijk delen van Westfinge zijn geweest. Deze zijn later naar het dekanaat Kennemaria overgebracht, en nog later weer naar het dekanaat Amsterlant.

Friesland, met de dekanaten Westergo, Oostergo en Staveren, levert volgens Muller wel de grootste moeilijkheden op. Te denken geeft zijn uitspraak⁴, dat Westergo als dekanaat van S. Jan niet mag worden verward

domni papae atterminare conatus est, quem etiam a sanetitate vestra detentum audivimus, et gavisus sumus. OBSU, I, nr. 284, p. 262.

¹ J. M. de Smet, De monnik Tanchelm en de Utrechtse bisschopzetel in 1112–1114, *Scrinium Lovaniense: Historische opstellen voor E. Cauwenbergh*, Leuven, 1961, p. 207.

² *Circatus episcopi. Anno bissextili post ipsum bissextum*, in *Flandern, in Walechron, in Scalde, in Hollande*, S. Muller Hzn., *De indeeling van het bisdom II, Oud-Vaderlandsche Rechtsbronnen*, Tweede reeks. Nr. 17. 's-Gravenhage, 1915, p. 100.

³ Muller, a.w., p. 83.

⁴ Muller, a.w., p. 98.

met de gouw of het latere administratieve en politieke district van die naam, omdat het – althans later – grotelijks daarvan in omvang verschilde. Oostergo, waarover wordt medegedeeld¹, dat wij hierover het slechtst zijn ingelicht, wisselt parochies met Westergo in de 15e eeuw. Oostergo moet verder² in ieder geval met het – in de ogen van Muller – vroeger tot Drente behoord hebbende Schoterland, zijn verrijkt en misschien zelfs met Oostzingerland³ d.w.z. de omgeving van Lemmer. Andere mogelijkheid voor dit gebied is nog, volgens Muller, dat het ook wel bij het dekanaat Staveren kan zijn gevoegd! Deze uitzonderingsgevallen hier genoemd, zijn niet compleet. Bedenken wij verder dat zowel Muller, als Gosses er niet langs kunnen, dat minstens een deel van Stellingwerf van Drente naar Friesland is overgegaan, dan zal er meer met het begrip ‘Vibrationsraum’ ook in dit gebied rekening gehouden moeten worden. Uiteraard stuiten wij dan op conflictsituaties en fronten in beweging.

Het is nuttig op dit uitgangspunt bedacht te blijven bij de beoordeling van Gosses’ statische ‘groot-Drente’ constructie en de tegenstrijdigheden, die hij tracht te elimineren. Wat Muller constateerde: afsnijding en hergroepering van delen van dekanaten en aartsdiakonaten, is dus bij Drente evenzeer mogelijk. Gosses heet ze wel ‘ondenkbaar’, maar kan ze niet verdoezelen. Achtereenvolgens erkent hij, dat in 1313 ten tijde van de scheidsrechtelijke uitspraak tussen de bisschop van Utrecht enerzijds en de inwoners van Stellingwerf en Schoterland anderzijds de illusie al verstoord was. ‘Eén ding ding staat wel vast: dit later over drie wereldlijke bestuursgebieden verdeelde decanaat (‘groot-Drente’ is bedoeld) was, toen het gevormd werd, nog een eenheid. Het blijkt bij een beschouwing van de oude parochie Steenwijk. In het kwartier van Vollenhove besloeg ze een zeer groote uitgestrektheid: nog in 1313 kon men dit district omschrijven als het gebied van twee kerspelen, Steenwijk en IJselham, ofschoon daaruit toen al enkele parochies waren afgescheiden⁴. Voorts is hem ook op andere gronden duidelijk, dat er met de Stellingwerfers iets niet helemaal in de haak was. Bij de uitgifte van gronden in 1165 blijken in Lammerbroek – volgens Gosses de dorpen Olde- en Nijelamer – de grafelijke rechten in handen van de bisschop. Er wordt immers gesproken van geestelijke en wereldlijke rechtsmacht. Tot in de 16e eeuw wordt de in 1165 bedongen grondtijns in Vollenhove voldaan. Redenen, waarom Gosses aanneemt dat deze macht teruggaat op de Drentse grafelijke rechten, en waarom hij zijn twijfel over een andere herkomst van die aanspraken op wereldlijke macht ter plaatse laat varen. Niettemin leest men in één alinea bij Gosses van twee ‘afsnijdingen’ uit Drente van stukken van ditzelfde gebied. In 1313 waren er al ‘enige parochies’ verdwenen. Hij schat dat dit op dezelfde wijze geschiedde als later in 1328 toen twaalf parochiën zich bij Friesland voegden, terwijl verder de conclusie niet viel te ontlopen dat reeds in 1230 een ‘afval’ van Stellingwerf zijn beslag gekregen moet hebben⁵.

¹ Muller, a.w., p. 92.

² Muller, a.w., p. 95.

³ Muller, a.w., p. 95.

⁴ Gosses, a.w., p. 21.

⁵ Gosses, a.w., p. 24.

De stelling van Gosses wordt nog meer kwetsbaar als hij voor een, ten aanzien van Stellingwerf gedane, uitspraak uit 1310 door bisschop Gui, een beroep moet doen op het zwakke geheugen van de bisschop i.c. dus van diens kanselarij. Ook het pauselijk hof te Avignon wordt in gebreke gesteld, wjl het de staatkundige geographie van Friesland niet onder de knie had. Met het laatste beginnend, kunnen er wel degelijk bedenkingen rijzen tegen de geverseerdheid in de Friese geographie in de pauselijke kanselarij! Deze bedenkingen verminderen aanmerkelijk als men weet dat de aanvrager van zo'n beoorkondiging bij de opstelling verre van passief bleef of buiten spel stond. Doorgaans toch inspireerde de destinataris sterk de tekst van een oorkonde. Te veronderstellen dat iemand dit Gosses zou moeten voorhouden is een absurditeit. Sterker nog: enkele bladzijden¹ na de diskwalificatie van de plaatselijke kanselarij in Avignon, geeft hij zelf een vroeg voorbeeld van beïnvloeding door een belanghebbende.

Ter verklaring van de uitgifte van twee haast gelijklopende koningsoorkonden door Otto I in 944 betreffende een banrecht voor de jacht in de gouw Thriente aan bisschop Balderik, conformeert hij zich aan Sickel en Ter Kuile. Twee vormen van eenzelfde oorkonden: 'de eerste, zoals bisschop Balderik ze den koning aanvankelijk voorgelegd en bevestigd gekregen heeft; de tweede, zoals ze in 's-konings kanselarij verbeterd en stylistisch wat omgewerkt, later den bisschop ter hand gesteld is.' Waarom wordt voor Avignon dan niet dezelfde gang van zaken aangenomen? Op gelijke wijze blijft het bevreemding wekken, dat de bisschoppelijke kanselarij in Utrecht op een kritiek moment moest falen. Als het waar zou zijn dat de oude circumscriptione van dekanaten, grondpatroon voor de comitatus, zo'n muurvast gegeven zou zijn als Gosses ons te geloven voorhoudt, hoe zouden de bisschop en zijn adviseurs zich dit dan plotseling niet meer tebinnen kunnen brengen juist op het ogenblik dat zij daar alle belang bij hadden? Twee andere, zijdelingse, argumenten tot ondersteuning van de 'groot-Drente'-hypothese aangevoerd, blijken achteraf eveneens ondeugdelijk. De veronderstelling², dat de 'stellingi', een soort dorpsrecht, zouden wijzen op een van Friesland afwijkende vorm der rechterlijke organisatie, gaat niet geheel op. Wel wordt de latere Friese infiltratie in dit gebied erkend, maar 'stellingi' zouden in geen van de drie overige Friese districten worden aangetroffen. Het staat echter vast³, dat het onder de naam Super-Haudmare voorkomende deel, Opsterland, dat tot Oostergo gerekend kan worden, deze functionarissen moet hebben gekend.

Misleidend en onbruikbaar is de redenering, welke wordt gehanteerd om aan te tonen, dat vóór 1230 het 'Drentse' Stellingwerf tot een gebied van 'vrije Friezen' is geëvolueerd. Hiervoor verwijst de schrijver⁴ naar de 'Quedam narracio'. De opsteller van dit verhaal over de opstand der Drenten tegen de Utrechtse kerkvorst getuigt van de Westerlauwerse

¹ Gosses, a.w., p. 29.

² Gosses, a.w., p. 24.

³ Oorkonde van 1313 of 1343 spreekt van de 'Grietmanni Stallingorum superhaudmar et universitatis eorumdem'. S. J. van der Molen, Opsterlân, Skiednis fan in Wâldgritenij, Drachten, 1958, s. 267.

⁴ Gosses, a.w., p. 24.

Friezen, dat het vrije mannen waren, onbelast met enig juk van dienstbaarheid noch onderworpen aan welk gezag van een heer ook. Tot die Friezen nu behoorden, zo vervolgt Gosses, de Friezen van Lenna en de strijders uit de omgeving van Kuinre en Lenna. De inwoners uit het gebied van Linde en Kuinre, Stellingwerfers dus, zijn 'vrije Friezen', wier onverplichte hulp de bisschop dankbaar aanvaardt. Gaan wij echter de aangehaalde passages na, dan springt in het oog, dat de conclusie verder reikt dan haar praemissen. In het krijgsverhaal is er driemaal¹ sprake van de opstelling van door Friezen gevormde aanvalsspitsen in wisselende formaties. Een keer worden genoemd Friezen uit Staveren en Lenna, de andere keer Friese strijders van 'Cunra et Lenna'. Bij de resterende vermelding met de lofzang op de vrije Friezen en hun onverplichte hulp aan de bisschop, welke Gosses in verband brengt met de Stellingwerfers, schitteren echter Kuinre en Lenna door afwezigheid. Men vergisste zich niet met te veronderstellen, dat mijnerzijds de bedoeling zou voorzitten op grond van dit gegeven te suggereren, dat aan de Stellingwerfers een andere positie zou worden toegeschreven dan aan de strijders van Westergo, Oostergo of Staveren. Als immers een deel van Stellingwerf cum annexis tot het graafschap Staveren heeft behoord – hetgeen ik vermoed – dan wonen daar evenzeer 'vrije' Friezen, die zich van de bisschop hebben losgevochten. De graafschappen in kwestie immers waren op een gegeven moment gelijkelijk in Utrechtse hand. Uit de 'Quedam narracio' valt geen terminus te deduceren voor een 'afval' van Drente, die er misschien nooit of slechts ten dele is geweest. Enig mogelijke gevolgtrekking is, dat de bewoners van Kuinre en het Lindegebied als Friezen te boek staan.

Deze constatering nu is niet direct een nieuw geluid. Toen in 1938 Ter Kuile² de begrenzing ging ontwerpen voor zijn uit te geven Overijssels oorkondenboek, stelde hij op grond van een oorkonde uit 1165 het volgende vast: 'Nagele schijnt aanvankelijk friesch te zijn geweest. Later behoorde het in elk geval tot de heerlijkheid Kuinre . . . Of Kuinre zelf oorspronkelijk al dan niet friesch was, is dubieus. Het diploma van 1165 maakt het m.i. wel zeer waarschijnlijk, dat de latere heerlijkheid op vroeger friesch gebied is gelegen, en wel in de gouw Zuidergo (graafschap Staveren), het land tusschen de rivieren de Nagel en de verlengde Bordine (Middelzee), met als hoofdstad Staveren. De Nagel is dan de grensrivier tussen de gouwen (graafschappen) Zuidergo en Salland.'

Even heeft het erop geleden, dat wij voor het aanvankelijk Friese karakter van de Kuinrestreek een beroep mochten doen op de oorkonde³ van bisschop Godefrid uit 1165. Aan Friezen wordt daarin een stuk land ter beschikking gesteld ter ontginning, en wordt vergunning gegeven een kerk te bouwen onder bepaalde voorwaarden. Gezien de aangegeven be-

¹ Quedam narracio de Groninghe, de Thrente, de Covordia et de diversis aliis sub diversis episcopis Trajectensibus, ed. C. Pijnacker Hordijk, Werken. Hist. Gen. Nieuwe serie, nr. 49, Utrecht, 1888, p. 71; p. 55 en p. 85.

² G. J. ter Kuile Jr., Bijdragen tot een oorkondenboek van Overijssel, Verslagen en Mededeelingen Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 54e stuk, 2e reeks, 30e stuk, 1938, p. 66. Dezelfde: Oorkondenboek van Overijssel, 1, Zwolle, 1963, p. 2.

³ OBSU, 1, nr. 444, p. 397.

grenzingen kwam Formsma¹ tot de veronderstelling, dat het gezochte gebied de heerlijkheid Kuinre zou zijn. Zijn mening werd aangevochten door Hartgerink-Koomans². Zij vatte de oorkonde zo op, dat aan de Friezen van Olde Lamer vergunning werd gegeven het gebied van Lammerbroek in cultuur te brengen en tot kerkstichting over te gaan. De priester Egbertus die kennelijk in deze onderneming de leiding heeft, beschouwt zij als een 'locator'. Zulk een 'locator' is ook in andere streken geen onbekende figuur. In deze polemiek heeft men het gevoel, dat Formsma sterk staat bij de identificatie van de opgegeven begrenzingen. Friezen vestigen zich dan in een onbetwist niet-Fries gebied, nl. Kuinre. Zijn opponente beschouwt de kolonisatie van 1165 als een infiltratie van Friezen op Drents territoir. Doorslaggevend in deze kwestie is het antwoord dat gegeven moet worden inzake de vermelding van een kerk te Kuinre in 1132 in de, aan de oorkonde³ van bisschop Andreas toegevoegde, kapellenlijst. Formsma attendeerde erop, dat Oppermann⁴ en het oorkondenboek van het Sticht genoemde oorkonde voor verdacht houden, hetgeen bij de bestrijding was over het hoofd gezien. De bewijslast voor die echtheid derhalve aan de tegenpartij endosserend⁵, merkt hij op: 'Ik geef dadelijk toe, dat mijn theorie onmogelijk is, wanneer dit stuk wél echt is, tenzij wordt aangenomen, dat een watervloed na 1132 kapel en inwoners van Kuinre zou hebben weggevaagd, waardoor het land tot 1165 weer onbebouwd en onbewoond zou zijn geworden.'

Buiten het verband van deze controversen, meen ik aannemelijk gemaakt⁶ te hebben, dat er weinig of geen bezwaar bestaat de echtheid der oorkonde te aanvaarden. Hoogstens zou diepergaand onderzoek naar de bijgevoegde kapellenlijst moeten aantonen, dat deze lijst op het punt van Kuinre niet brandschoon zou zijn. Wel kunnen wij hier en daar tegen de toegevoegde lijst bedenkingen koesteren, althans vragen hebben. Hoe echter de keuze tussen Oude Lamer en Kuinre ook uitvalt: men moet zich, geloof ik, wachten voor een nieuwe vergissing. Het feit, dat het in 1165 bij Lammerbroek uitgegeven gebied aan Friezen ter kolonisatie wordt toebedeeld, sluit daarom nog niet in, dat het tevoren Drents, althans niet - Fries territoir geweest moet zijn. Van Utrecht uit gezien, was in de middeleeuwen al, mede wegens de eigen taal Friesland iets apart. Verschillende malen is mij opgevallen in allerlei oude stukken dat haast tautologisch over Friezen in Friesland wordt gesproken. Zo behelst een oorkonde uit 1207, uitgaande van het kapittel van S. Marie⁷, waarbij een goed wordt verkocht in Friesland, hetwelk ik gemeend heb bij Bakkeveen aan Fries-

¹ W. J. Formsma, Friesche kolonisatie in de 12e eeuw, *Saxo-Frisia*, II, 1940, p. 81-85.

² M. Hartgerink-Koomans, De stichting van Kuinre?, *Saxo-Frisia* III, 1941, p. 49-51.

³ OBSU, I, nr. 340, p. 312.

⁴ O. Oppermann, Die älteren Urkunden für Stadt und Kloster Staveren und das Boding, *Untersuchungen zur nordniederländischen Geschichte des 10. bis 13. Jahrhunderts*, III: Die Egmonder Fälschungen, Utrecht, 1920, S. 212-225.

⁵ W. J. Formsma, Nogmaals de kolonisatie te Kuinre, *Saxo-Frisia*, III, 1941, p. 78.

⁶ Van Buijtenen, *Achtkarspelen*, a.w., p. 200.

⁷ OBSU, II, nr. 580, p. 47.

lands oostgrens te mogen localiseren¹, en dat overging aan de gebroeders Sibodo en Dodo Tizelinga, zo'n ogenschijnlijk nodeloze mededeling. In de bevestiging worden allen die de brief zullen zien, 'vooral die in Friesland wonen' (et precipue in Frisia manentibus), gewaarschuwd tegen obstructie. Als Kuinre Fries is geweest, en een deel van Stellingwerf niet van Drente is losgemaakt, dan moeten beide onder Staveren hebben behoord.

Ook Muller heeft namelijk bij de begrenzing van het dekanaat Staveren voor de zuidoostkant met grote moeilijkheden te kampen² tengevolge van dat 'groot-Drente'. Zich baserend op de niet helemaal doorzichtige kapellenlijsten van Staveren, ontkomt hij er niet aan een deel van deze kapellen buiten dit dekanaat te plaatsen. Met evenveel recht, en meer succes, had hij de zaken kunnen omkeren en aan Staverens gebied een grotere omvang kunnen toeschrijven. De poging om scherp afgepaalde dekanaten te geven met het oog op de graafschapsgrenzen heeft hem hier parten gespeeld. De kansen om daarin te slagen zijn evenzeer tot mislukken gedoemd als de pogingen van Sohm en navolgers om gouwkaarten samen te stellen.

Had Gosses de mogelijkheden onderzocht van Staveren met een wat zuidelijker uitloop, dan had hij zichzelf en anderen vele moeilijke interpretaties bespaard. Utrechts aanspraken op de kop van Overijssel, ook al komen die niet van Drente, blijven onverlet. In dat geval had hij de Utrechtse bisschop geen geheugenstoornis, en de pauselijke kanselarij geen onvoldoende voor Friese aardrijkskunde, — beide nogal krachttoeren — behoeven toe te dichten. Vooral echter ontstaat er, indien van een globaal te begrenzen graafschap Staveren wordt uitgegaan inplaats van het o.i. onhoudbare 'groot-Drente', veel meer licht in de gang van zaken tijdens de latere periode, wanneer Hollandse en Gelrese machthebbers aanspraken juist in die hoek laten gelden.

Kanttekening IV

'Klein-Drente' en 'Groot-Staveren'?

De tegenstelling in de hier gekozen titel zou een uitdaging kunnen lijken. Het vraagteken erachter maakt in dit opzicht weinig goed. Toch zij iedere gedachte aan een provocatie verre. Wij formuleren er alleen de simpele consequentie mee van het niet-aanvaarden van de opvatting van Muller en Gosses inzake het laagveengebied zich uitstrekkend van ongeveer het Meppelerdiep tot aan Oosterzee in Lemsterland, dat van oudsher tot Drente zou zijn gerekend. Het gaat met andere woorden om de vraag of het inderdaad 'onwaarschijnlijk is, dat Stellingwerf en het Land van Vollenhove onder een ander bisschoppelijk graafschap (dan Drente) behoord zouden hebben', zoals Gosses aanneemt³. Getoetst dienen derhalve te worden de argumenten aangaande de kuststrook, in een keizerlijke bevestigingsoorkonde van 1134 omschreven als 'in loco maritimo, qui Wllenho

¹ M. P. van Buijtenen, *Kerkhistorische gegevens voor de geschiedenis van Haskerland*, AKKN, III, 1961, p. 95-96.

² Muller, a.w., p. 95.

³ Gosses, a.w., p. 23.

dicitur, usque ad aquam quam Sethe vocant'¹. Kortom, een proef op de som door Gosses² zelf al omljnd in dezer voege: 'In Friesland – en hieaan denkt men dan het eerst – had de bisschop de grafelijkheid ontvangen in 'Stavero' (1077) en die in Ostrogowe en Westrogowe (1086 en 1089). Niets echter veroorlooft om een dezer Friesche gewesten voor den toenmaligen tijd een zoodanige uitgebreidheid toe te kennen, dat het Stellingwerf en het Land van Vollenhove in zich sluiten zou'.

Voor de goede orde moet aanstonds er de aandacht op gevestigd worden, dat het geenszins onze bedoeling is Gosses' stelling eenvoudigweg om te draaien, zodat een nauwkeurige begrenzing voor het graafschap Staveren daarmede zonder meer gegeven zou zijn. De kennis van de omvang daarvan zal, tenzij er nieuwe gegevens naar voren komen, niet vastgesteld kunnen worden. Wat aanvechtbaar blijkt, is het wegschuiven van een aantal kerken en kapellen van een vermoedelijk zuidelijker zich uitstrekkend vroeger dekanaat Staveren naar de jongere figuratie, waarbij deze onder Drente waren gevoegd. Achterliggend rijst dan de vraag of de verschuivingen, welke hebben plaatsgevonden ook ten opzichte van de grafelijke rechten in die 'loco maritimo' samenhangen met spanningen in dit gebied. Zonder overdrijving kan worden gezegd dat Gosses zijn zienswijze ongetwijfeld opnieuw kritisch zou hebben getoetst, indien hij de samenhang zou hebben bevroed, die er denkelijk bestaat tussen het algemeen uitgangspunt voor iedere onderzoeker naar Staverens middeleeuwse dekanaatsindeling, te weten, de bekende kerken- en kapellenlijst van de oorkonde³ van 1132, en de onmiddellijk in het Oorkondenboek van het Sticht eraan voorafgaande⁴, eveneens van 1132, welke in 1134 haar keizerlijke bevestiging⁵ kreeg, waarin de voor ons kwestieuze 'locus maritimus, qui Wllenho dicitur' compareert.

Het is vooral Muller geweest, die de grote lijnen voor het verstaan van de 'lijst' van 1132 heeft getrokken. De gigantische taak, om het gehele middeleeuwse bisdom Utrecht in kaart te brengen bracht mee, dat hij bij gebrek aan detailstudies zich af en toe met improvisaties had te behelpen.

Het is dus geen verdienste om, aren lezend achter de maaier, correcties uit te voeren. Op onderscheiden plaatsen wijken latere onderzoekers als Van Engelen van der Veen en Ter Kuile jr. al van zijn opvattingen af. Gosses sluit zich grotendeels bij Muller aan, koren op de molen als het was voor de eigen constructie.

Ter staving van mijn bezwaren tegen Mullers methode wees ik elders erop⁶ hoe voor Westergo's dekanaatsindeling grove vergissingen werden begaan. Daar trachtte de auteur een 13e eeuwse kerkenlijst in overeenstemming te brengen met een van 1440. Mijnerzijds viel aan te tonen, dat de

¹ OBSU, I, nr. 348, p. 319.

² Gosses, a.w., p. 23–24.

³ OBSU, I, nr. 340, p. 311–312.

⁴ OBSU, I, nr. 339, p. 310–311.

⁵ OBSU, I, nr. 348, p. 318–319.

⁶ M. P. van Buijtenen, Het dekanaat Bosward annex Urbirdum en Grandivorum, It Beaken, Jrg. xvii, 1955, p. 84. Gelijke mening bij O. Postma, Verdrongen plaatsen aan de westkust van Friesland, Tijdschrift van het koninklijk Nederlandsch aardrijkskundig genootschap, 3e serie, dl. XLII, 1925, p. 386.

13e eeuwse opgave geenszins zo vlekkeloos was als werd verondersteld. Allerlei doublures en driedubbele vermeldingen werden niet herkend, en voor de handliggende identificaties van parochies geruild voor de meest onwaarschijnlijke, zelfs tegenstrijdige. Systematiek en orde heten bij Muller ingebouwd, daar waar wanorde en slordigheid met handen vallen te tasten. Om houvast te krijgen aan de deels toch wel ondoorzichtige opgave van 1132, luidt Mullers¹ uitgangspunt dan: 'Die lijst is in haar oorspronkelijken vorm kennelijk in een streng geographische volgorde opgesteld'. Dit wordt later nog eens uitdrukkelijk bevestigd². Wie echter onbevooroordeeld de 24 namen terugleest op de kaart, ontwaart weliswaar een bepaalde systematiek, maar aarzelt sterk bij de kwalificatie 'streng geographische volgorde'.

De reden, dat dit aldus wordt voorgesteld ligt vermoedelijk daarin, dat op deze wijze een paar notoire struikelblokken uit de lijst ontlopen kunnen worden. Tot goed begrip van de oudste lijst, mag ik misschien herhalen, dat de oorkonde van 1132, waartoe zij behoort, qua inhoud als echt dient te worden beschouwd. De door Oppermann aangevoerde argumenten ertegen meen ik te hebben weerlegd. Wel valt er misschien mee te rekenen, dat er in de lijst een dubbelschrijving gesignaleerd moet worden. Mocht dit juist blijken, dan rijzen er enkele bijzonder lastige vragen, welke reeds aan de orde kwamen. Mogelijk is ook, dat met het ons thans ter beschikking staande bronnenmateriaal een identificatie tot mislukken is gedoemd. Onmogelijk is ten slotte verder niet dat er dan wel eens in dit geval sprake zou kunnen zijn van een later opgeheven of verdwenen kapel c.q. kerk. Lettend op het gemak waarmede Muller 'verdwijningen' – ten onrechte meestal – postuleert, zullen wij daarmee voorzichtigheid hebben te betrachten. Behalve de lijst van 1243, waarin duidelijk ook nieuwe stichtingen zijn opgenomen, spelen in Mullers beschouwingen ook enkele nieuwe namen mee, voorkomend in een pauselijke bulle³ uit 1245. Door diverse nummering met cijfers en letters worden de verschillen in de hier toegevoegde bijlagen aangeduid.

Voor het uitstippelen van de 'outlines' van een mogelijk oudere deka-naatsgrens en de regio, waar ten naaste bij ook het graafschap Stavero gezocht zal moeten worden, is de lijst van 1132 het enige vaste gegeven. Gelukkig staan er enkele zaken wel vast. De lijst is niet uitputtend, daar alleen Staverens bezit van 1132 wordt gegeven. In hoeverre dit bezit al aan de gemeenschap van reguliere (?) kanunniken toekwam, waar de Benedictijner abdij in 1132 de voortzetting van vormde, is niet na te gaan. Later vinden wij aan de abdij, ook in 1132 niet genoemde kerken, soms vlak in de omgeving, toegevoegd zoals o.a. Workum en Koudum. Verder staat buiten discussie, dat verschillende ver af gelegen kapellen of kerken nooit onder een oud dekanaat, laat staan een graafschap Staveren, hebben kunnen ressorteren. In dit opzicht spreken Dronrijp (22) en Schingen (23) wel voor zichzelf. Aangevoerd moeten worden – volgens Muller⁴ – ook

¹ Muller, a.w., p. 94.

² Muller, a.w., p. 591.

³ OBSU, II, p. 407, nr. 1045.

⁴ Muller, a.w., p. 96.

Wervershoef (24), Sudergo en Fle, de laatste uit de bulle van 1245. Eerstgenoemde plaats localiseert hij, wel terecht, in Noord-Holland (Westflinge), terwijl Sudergo wordt vereenzelvigd met Tjerkgaast in Westergo en Fle met het eiland Vlieland. Beide laatste supposities vermoedelijk wel ten onrechte.

Aan geen twijfel is Mullers opvatting onderhevig, waar hij in de dorpen Gaastmeer (5), Sandfirden (6), Idzega (7), Oudega (8), Heeg (9) en Ypecolsga (10), de noordgrens van het Staverense dekanaat legt onder toevoeging van Workum, dat pas later aan S. Odulphus komt. Ook Hindelopen (4) had hij mogen toevoegen, maar Wijkkel (11), als te zuidelijk misschien beter kunnen weglaten. De noordgrens stemt, onder toevoeging van enkele later bijgekomen of ontstane parochies, overeen met wat in 1449 als het dekanaat Utbirdum wordt beschreven. In dat jaar, naar ik kon aantonen¹ werden er voor de uitoefening van het seendrecht twee plaatsen aangewezen. Heeg (9), Ypecolsga (10), Smallebrugge, Indijk, Idzega (7) en Sandfirden (6) zouden samenkomen in Utbirdum. Onder laatstgenoemde naam zullen wij hebben te verstaan De Bird, tussen Gaastmeer en Heeg. Muller had dit reeds geopperd, doch Postma² trok dit naar onze mening ten onrechte weer in twijfel. Misschien mogen wij dit Utbirdum zelfs eenvoudig herkennen in het dan foutief gelezen Butae (f). Butae kan dan hebben gestaan voor Birtae of tweede mogelijkheid is dat achter Butae een tweede lid is weggevallen, zodat met Butae een verlatinisering van buiten gezien moet worden. Buitenpost, in het oudfries Utmāpost en Uttingeradeel zouden dan als vergelijkingspunt kunnen dienen.

De tweede gerechtsplaats in 1449 genoemd is Workum voor de seendplichtigen van resp. Workum, Nijhuizem, Hindelopen en Ferwoude. Onnoemelijk veel hoofdbrekens kost het vervolgens Muller in het reine te komen met de kerken en kapellen aan de zuidoostgrens van het dekanaat Staveren. Hier moest hij tot amputatie besluiten, daar zij in een later stadium bij het dekanaat Drente te vinden waren. Twijfel of de oudere opgave niet beter aan de toenmalige werkelijkheid zou hebben kunnen beantwoord, komt niet naar voren. In dit licht gezien, heeft de gevolgde redenering iets van een 'petitio principii'. De groep in kwestie omvat de volgende 12 namen, waarvan 8 in beide lijsten en 4 alleen in die van 1243 voorkomen. Fferlerhee (12) wordt gelijkgesteld door Muller met Eesterge, dat is gelegen naast Oosterzee (13), Kuinre (14), Ruthne (15). Sillehem (16) zou gelijk zijn aan IJsselham. Marcnesse (17), Nagel (e), Urk (18) en Emeloord (19) (Schokland) zijn later deels verdwenen eilanden. Als dochterkerken kennelijk van die uit 1132, noemt hij Echten (b) uit Oosterzee, Zevenhuizen (c) uit IJsselham en Kuinrezijl (d) uit Zevenhuizen. De conclusie van Muller³ hieruit is deze. 'Nu weten wij van elders met zekerheid, dat Emelwerd en Urk onder Deventer stonden en Kuinre en Scerpenzeel onder het dekanaat Drente van St. Marie, waaruit volgt, dat St. Odulf van ouds ook buiten het dekanaat Stauria kapellen bezat . . .' Zijn gevolg-

¹ Van Buijtenen, Het dekanaat Bolsward, a.w., p. 84.

² O. Postma, Granderen, Aenwert, Grandivorum, Utberdum, Bydrage ta de ierdrykskinde fen middelieusk Fryslân, It Beaken, Jrg. III, 1941, p. 52.

³ Muller, a.w., p. 95.

trekking had niettemin met evenveel recht ook kunnen luiden, dat deze configuratie door hem geschetst weliswaar eens zo was, maar later gewijzigd, omdat juist in dit gebied verwoed om machtsposities was gestreden. Er is alle grond hier het begrip 'Vibrationsraum' te hanteren.

Eenmaal voor Drente gekozen, volgt de rest automatisch¹. 'Van de overige in den brief van 1132 genoemde kapellen is dus het feit alleen, dat ze daarin genoemd worden, nog geensszins een bewijs, dat ze ook in het decanaat Stauria lagen. Waar nu Scerpenzeel en Echten, duidelijk als dochterkerken van Oosterzee, eerst in de brieven van 1243 en 1245 voorkomen, waar de streek ook zijn naam Oostzingerland aan dien van Oosterzee ontleende, waar geheel Stellingwerf en dus ook Scerpenzeel stellig van ouds tot het decanaat Drente behoorde, en waar wij op andere gronden reeds tot het vermoeden waren gekomen, dat dit ook met Oostzingerland en Scoterland oorspronkelijk het geval moet geweest zijn, daar meen ik, alles tezamen genomen, in die aanwijzingen een bevestiging van dat vermoeden te mogen zien, en dus Oosterzee, Echten en Scerpenzeel samen oorspronkelijk in het decanaat Drente te mogen plaatsen, niet in Stauria of in Oostergo. Doch evenals Scoterland later van Drente naar Oostergo is overgegaan, zoo moet toen ook Oostzingerland van Drente zijn gescheiden geworden en hetzij onder Oostergo hetzij onder Stauria zijn gekomen. Bij het algeheele stilzwijgen der bronnen is niet met zekerheid te zeggen, welke van beiden het geval is geweest; doch de latere politieke groepeerings doet veronderstellen, dat ze toen bij Stauria zijn gevoegd geworden.'

Wil men de zwakte in dit betoog duidelijk maken, dan moeten wij de 'andere gronden' voor het behoren van Oostzingerland en Schoterland hier aangehaald even aanstippen. Na te hebben gemeld, dat er in de 16e eeuw zelfs nog door enkele dorpen in Stellingwerf werd gedubieerd of men de institutie bij de proost van S. Marie of die van Oudmunster (S. Salvator) zou halen en Schoterland nergens wordt genoemd in de institutieregisters van S. Marie (Drente), komt² de mededeling: 'Schoterland behoorde in de 15e en 16e eeuw stellig tot het Oudmunstersche Oostergo. Het komt mij echter waarschijnlijk voor, dat het met Oostzingerland vroeger evenals Stellingwerf tot Drente had behoord. Hierop toch wijzen zoowel het feit, dat den 5 Juli 1311 de bisschoppelijke banvonnissen over de Friezen 'de Stellingwarf en Skoterewarf' werden afgekondigd door Wicherus decanus Drenthie, den abt van Runen, als vooral de bekende . . . traditie, dat Skoterewarf en het decanaat Drente, samen het vierde friesche 'Zelant' uitmaakten'.

De bewijswaarde van het argument, dat een Drentse deken en een abt van een Drents klooster het banvonnissen moeten uitspreken, – hetgeen zou wijzen op een vroegere pertinentie tot dit gebied, – zakt wel tot het nulpunt als wij naast deze geciteerde oorkonde van 1311 er een leggen uit 1310 juist over deze zelfde kwestie³ van de Stellingwerfers, waarin zulks wordt opgedragen aan de dekens van Oostergo en Westergo! Om nog te zwijgen van annexatiekansen, waar paus Clemens IV de bisschop van Mun-

¹ Muller, a.w., p. 95.

² Muller, a.w., p. 91.

³ Charterboek van Friesland, I, Leeuwarden, 1768, p. 137.

ster¹ in 1311 beveelt de weerspannige Stellingwerwers en Schoterlanders onder ban en interdict te houden, hetgeen in 1318 nog eens² aan Keulens aartsbisschop wordt opgedragen.

Zonder diepgaand hier te kunnen ingaan op de veelbesproken kwestie van het vierde Friese Zeeland, merk ik op, dat Van Engelen van der Veen³, die aanneemt dat zowel Stellingwerf als Schoterland, beide gevormd door delen van Vollenhove en Drente, en pas later bij Friesland zijn gekomen, toch een aantal parochies buitensluit. Ons zal het niet verwonderen dat de namen vallen Oldeholtwolde, Nijeholtwolde, Scherpenzeel en Spanga en met een klein vraagteken Munnekeburen. Als nu een tussenbalans mag worden opgemaakt, is het zeer twijfelachtig een absoluut Drents karakter aan te nemen voor Olde- en Nijelamer: de 'nonnulli de Stellingwerf' uit 1310. Dit geldt ook voor Kuinre en Nagel volgens Ter Kuile. Bovendien wijst in die richting de mening van Van Engelen van der Veen voor Oldeholtwolde, Nijeholtwolde, Scherpenzeel en Spanga. Wanneer men met Muller aanneemt dat Ruthne (15), Silehem (16), Sevehusum (c) en Marcnesse (17) 'namen, die later nergens meer voorkomen', volgens deze auteur, ook tot Stauria hebben behoord, dan tekent zich dit mogelijk als dekanaat in het zuiden als goed gesloten af. Die mening wordt nog versterkt als men in rekening brengt, dat – weliswaar in een laat stadium – valt te constateren, dat op het bisschoppelijk slot in Vollenhove een vicarie aan S. Odulphus was gewijd. In 1383–1384 ruilt de bisschop zijn kerk in Koudum⁴ tegen die vicarie en de kapel van Emmeloord aan Staverens abdij behorend. Koudums kerk is kennelijk een bisschoppelijke eigenkerk geweest, toegewijd ook aan S. Martinus, zodat ze daarom vermoedelijk in de lijst van 1132 ontbreekt. Muller⁵ is deze ruil van Koudum niet onbekend, maar het gegeven van de S. Odulphus-vicarie ontbreekt bij hem⁶. Terwijl Muller Nagel(e), Ruthne (15) en Marcnesse (17) in de latere Zuiderzee laat wegspoelen, behoeft dit nog niet juist te zijn. Hij wijst er verschillende malen op⁷, dat men dit Ruthne (15) toch vooral niet voor Rottum in Schoterland moet houden, dat steeds aan de Duitse Orde te Nes in Utingeradeel zou hebben behoord. Gelet op het patrocinium van de kerk van Rottum, S. Benedictus⁸, lijkt het veel aannemelijker het Schoterlandse Rottum naar Staveren te dirigeren al moet dan na 1132 een patroonswisseling hebben plaats gevonden, welke gemeenlijk ook niet

¹ G. Brom, *Bullarium Trajectense*, T. I, Hagae Comitum, 1891, nr. 513, p. 236.

² Brom, o.c., nr. 558, p. 261.

³ G. A. J. van Engelen van der Veen, *Het vierde Zeeland der Friezen, Verslagen en mededeelingen. Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, 40e stuk, Tweede Reeks, zestiende stuk, 1923, p. 88.

⁴ S. Muller Fz., *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht (722–1528)*, I, nrs. 1066 en 1071, p. 182–183.

⁵ Muller, *De indeeling, a.w.*, p. 591.

⁶ Muller, a.w., p. 508.

⁷ Muller, a.w., p. 96; p. 519; p. 598.

⁸ In het testament van Douwo Wythyes van 1539 is achtereenvolgens sprake van de kerkpatroon; Item myn patroen S. Benedicts jou ic fyouwer phs. g.; en van myn pastor toe Rothna vnde her Meynardum Meynis pastoer up Rosterhuala ende deeken in Scoeterland. P. Sipma, *Oudfriese oorkonden*, dl. II, 's-Gravenhage, 1933, nr. 373, p. 374.

voor de hand ligt. Wat Marcnesse aangaat kan men met Buitenrust Hette-
ma¹ verschillende kanten uit. Het eiland Marken, later bezit van het
klooster Mariengarde bij Hallum of – en dat zou gemakkelijk sluiten –
Oldemarkt (Olde-) mark(t) in Stellingwerf. Bij Sileham schijnt Muller
met zichzelf in tegenspraak. Hij rekent dit² met Nagele, en als verdwenen
tot Stauria. Onder IJsselham echter heet³ het weer: ‘was wellicht hetzelfde
als Sileham, dat in de 13e eeuw vermeld wordt als een der kapellen van
S. Odulf te Stavoren, doch overigens geheel onbekend is’. Vormde de trits
Rottum, Oldemarkt en IJsselham één geheel, dan zou Staverens zuid-
oosthoek een vrij markante grens vertonen.

Met deze rondgang langs de verste grenzen, waarbinnen in deze omvang
of in kleinere circumscriptie, de ‘regio’ Staveren, hetzij als oud-dekanaat,
hetzij als graafschap in de vroege middeleeuwen valt te zoeken, kunnen wij
hier afsluiten. Vanzelfsprekend is geen ‘bewijs’ geleverd over de juiste
extensie van graafschap of vroeger dekanaat. Wel meen ik te hebben aan-
getoond, dat de bezwaren tegen het ‘groot-Drente’ van Muller – Gosses
zwaar genoeg zijn om bij het graafschap Staveren wel in de richting van de
‘kop’ van Overijssel en Stellingwerf te durven denken.

Intussen is er geografisch gezien nog een middenstuk van de legkaart –
Staveren. De moeilijkheden, welke daar enkele namen van de lijst ople-
veren, zijn wel bijzonder groot. Wyl dit middenstuk – met uitzondering
van Oosterzee – verder buiten de polemieken met Gosses valt, kon de be-
handeling vruchtbaarder bij de hoofdthese geschieden.

Te meer is daar reden voor, omdat zulk een werkwijze waarschijnlijk
kans biedt om dan ‘Langs de heiligenweg’ over engere grenzen heen
trekkend, grotere verbanden te ontdekken.

¹ F. Buitenrust Hetteema, *Friese plaatsnamen. Nomina Geographica Neerlandica*, dl.
rv, Leiden 1899, p. 171 en 237.

² Muller, a.w., p. 96.

³ Muller, a.w. p. 510.

BIJLAGEN

Bijlage I

Lijst van kerken en kapellen van Staveren

Die sunt capelle pmentes ad eandem S^ci odulphi in Haueren. Laxnum.

Wadelle. Karnewald. Hindelepum. Gersmere. Santforde

Eddegge. Aldekerke. Hagekerke. Ipekelderkerke. Wicle.

Ferlerehe. Olyse kumpe. Ruthne. Sillehem. Marcnesse. Vrk

Emelwerth. Midlinge. Harch. Dennigrip. Scinghnum. Wevthot.

1132

1. Laxnum
2. Wardelse
3. Karnewald

4. Hindelepum
5. Gersmere

6. Santforde
7. Eddegge

8. Aldekerke
9. Hagekerke
10. Ipekelderkerke
11. Wicle
12. Terlerehe (lees Ferlerehe)
13. Osterse

14. Kunre
15. Ruthne
16. Sillehem

17. Marcnesse

18. Vrk
19. Emelwerth
20. Midlinge

21. Harch
22. Dennigrip
23. Scinghnum
24. Wevershof

1243

1. Laxum
2. Wardesle
3. Karnewalt

nunc dicitur Cappenborch, ex qua processit Dronrijp (22) prope Fraenker, et ex illa alia capella dicta Scyngghen (23), que ad collacionem nostram, scilicet abbacialis dignitatis pertinent.

4. Hindelepum
5. Gersmere

Heselum (a)

6. Santforde
7. Edeswald

nunc dicta Ydzegae

8. Aldekerke
9. Hagenkerke
10. Ypoldekerke
11. Wicle
12. Fferlerhee
13. Oesterzee

Actne (b)

14. Kunre
15. Ruthne
16. Seleham

Sevehusum (c)
Kunresijl (d)

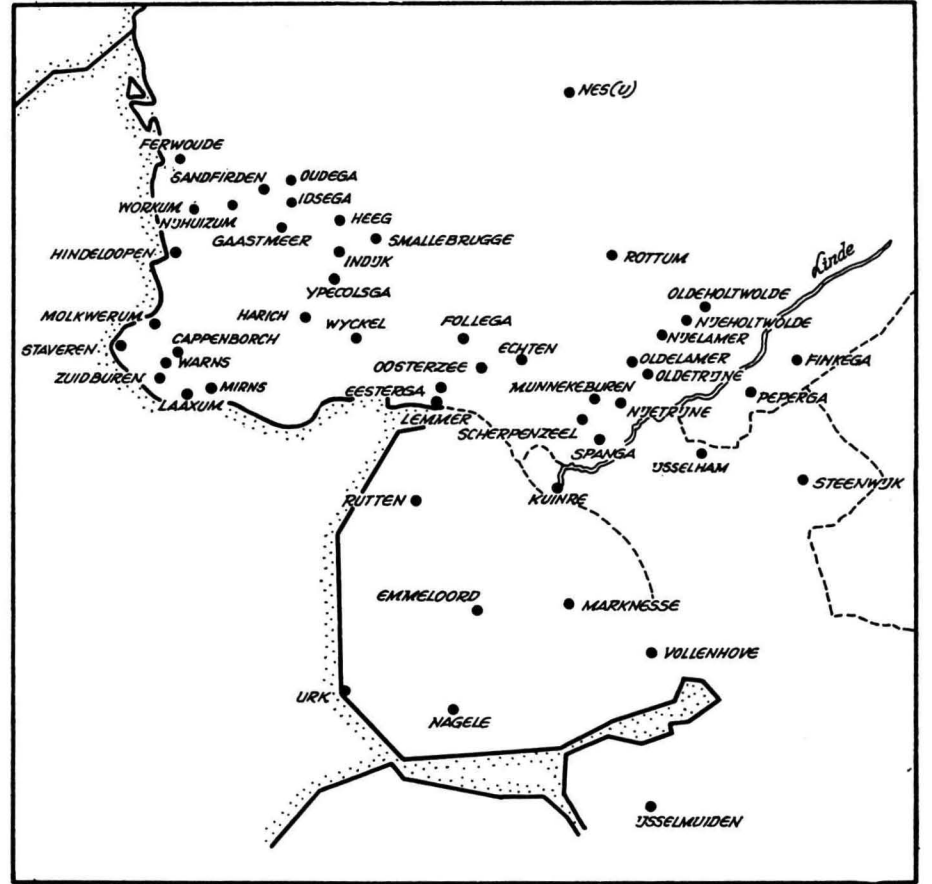
Nagele (e)

18. Orick
19. Emelwart
20. Mitlinghe

Butae (f)

21. Harch

De met letters aangegeven plaatsnamen komen uit latere oorkonden.

Bijlage II

1115

*Dodo, abt van S. Amand, stelt cijnsplichtige landerijen
onder Dokkum en Staveren weer in bezit van nazaten der schenkers
onder voorwaarde dat voor de afkoopsom nieuwe grond,
dichter bij de abdij gelegen, zal worden verworven uit de opbrengst
waarvan de memorieverplichtingen ten aanzien
van de schenkers zullen worden voldaan*

In nomine patris et filii et spiritus Sancti Ego Bovo abbas cenobii Sti. Amandi, notum fieri volo tam presentibus quam futuris, quod terram censualem Sti. Amandi, quam habebamus in Frisia circa Dochengas et Stouveras, petitione bonorum virorum, scilicet Willegret, Sitet, Rendi, Tetdecat, et aliorum, terras St. Amandi tenentium, quorum antecessores pro salute sua suorumque successorum antiquitus ecclesie nostre contulerant, pretio quinquaginta marcarum sibimet ipsis propter longitudinem vie et propter interiaceutia pericula redimi concessimus, quesita ab eis et laudata a nobis hac conuentione, ut de pretio illo terram nobis propinquorem, unde tantumdem de redivisibus haberemus, emamus, ne ab orationibus nostris et beneficio ecclesie, memoria eorum minueretur. Unde communi consilio fratrum orationes et ecclesie nostre beneficia, sicut hactenus habuerant concessimus, et terram ipsam in perpetuo tenendam et iure hereditario libere possidendam, sine ulla refragatione affectavimus et sigilli Sancti Amandi impressione cartam eis datam sub cyrographo confirmavimus. Actum anno domini M.C.X.V., Indictione VIII, regnante rege Alemannorum Henrico, presidente coloniensi cathedre domno Frederico.

Cartularium van St. Amand. – Vol I. No. CXLVIII of 156. Schrift der 14de eeuw.

L. Ph. C. van den Bergh, Gedenkstukken tot opheldering der Nederlandsche Geschiedenis, Leiden, 1842, p. 6.

Bijlage III

1551 mei 1

*Jacobus Petri, pastoor van de kerk van S. Crisantus in Oestergoe
(Oosterzee) verklaart dat Nicolaus Henrici, burger van Lemmer,
als titel voor de wijding van zijn zoon
jaarlijks 40 £ goud ter beschikking stelt
tot deze een passend beneficium heeft verkregen*

Jacobus quondam Petri curatus ecclesie sancti Crisanti in Oestergoe partium diocesis Traiectensis universis et singulis Cristi sanguine renatis salutem in Domino sempiternam. Notum facimus omnibus presentes literas nostras visuris, lecturis inspecturis seu legi auditoris, quatenus Nicolaus Henrici, nobilis civis Lemmane partium Frisie, concessit honesto adolescenti et modesto iuveni Henrico filio suo legitimo et presentes concedit eidem ad mensam suam assignandam in quadraginta aureis iusti ponderis quotannis a se levandis in victu et vestitu honesto, quemadmodum expedit clerico sacris ordinibus innitiato pro futuro in ecclesiastico obsequio, donec premissus adolescens Henricus, legitimus filius premissi Nicolai, in aliquo alio sibi sufficiente ecclesiastico beneficio sit provisorius, electus et promotus ac desuper canonica institutione in realem et corporalem possessionem et tunc presens donatio cessabit. In quorum omnium et singulorum fide et testimonio premissorum ad premissa, testes sunt vocati honesti viri etiam fide digni scilicet dominus Johannes Nollois, dominus Judocus Jeckones curatus necnon pastores gregis dominici vigilantissimi ecclesiarum Lemanie et Folligie, partium Frisie diocesis Traiectensis, etiam hi viri aversati sunt scilicet dominus Dominicus Wenones vicarius ecclesie sancti Crisanti in Oestergoe eiusdem diocesis ad premissa in rem veram ac firmam et fide ratam premissa subscribenda consuetis suis manibus infra notati et testificati sunt in robur et testimonio omnium premissorum et ratihabitationis et potestatis donatione presentis tituli tenorem. Ego Jacobus quondam Petri ut premissus est, etiam a premissis testibus rogatus ad instantiam premissi Nicolai Hendrici, nobilis civis Lemanie, sigillo meo impresso et propria manu infrascripti: Anno millesimo quingentesimo quinquagesimo primo die vero mensis Maii

Dominus Johannes Nollonis protestor ut supra Dominicus Venonis vicarius in Oestergoe subscripsit Dominus Joucko Jackones curatus in Folligia.

Rijksarchief Utrecht, Archief Bisschoppen, nr. 535, fol. 90v.

Bijlage IV

Afschrift 15e eeuw.

*Deken en kapittel van de collegiale kerk van S. Petrus te Oirschot
vragen aan hun collegae van S. Salvator in Utrecht
in het bezit gesteld te mogen worden van relikwieën
van S. Odulphus voor hun kerk,
waar ook de relikwieën van S. Bugisus, vader van S. Odulphus,
in 1150 in een nieuw schrijn zijn geplaatst*

Venerabilibus et circumspectis viris dominis decano et capitulo venerabilis ecclesie sancti Salvatoris Traiectensis, humiles et devoti oratores domini decanus et capitulum ecclesie collegiate et parochialis beati Petri de Oirschot Leodiensis diocesis mamburnique fabrice universaque communitas loci de Oirschot obedientiam, reverentiam et honorem debitum. Cum iamdudum Christi sacerdos et confessor beatus Odulphus (cuius sanctissimi corporis reliquias apud vos honorifice ut decet detineri et venerari firmiter credimus) sacerdotalis dignitatis apicem attigisset, animo suo aliquod monasterium ubi Cristo militaris valeret securius statuit adire, prius tamen a suis parentibus ut ecclesiam que Oresschot appellatur (loco quidem natali sitam) cum populo regere vellet rogatus eisdem suis parentibus precepti divini non immemor paruit curamque et regimen ecclesie et populi ad tempus licet invitus assumpsit. Instante igitur tempore quo Fresonum populus de fide catholica titubaret, eiusdemque patrie gentes in diversos incidere incepissent contra fidem catholicam errores, quos quidem errores cum sanctissimus Fritthericus, qui ea tempestate venerabilis ecclesie Traiectensis tenebat presulatum, per multifarios labores et vias exquisitissimas extirpare et populum a cepto errore convertere nequiret, quid ultra faceret non mediocriter anxius invocato altissimi suffragio pro huiusmodi incepti sui operis consummatione in mentem venit beatum accersiri Odulphum, qui protunc natali solo regimineque cure ecclesie Oirschottensis pretermisissis Traiecti erat eiusdemque sancti viri subsidium postulari consultum fore censuit. Quiquidem sanctus pontifex unacum beato viro Odulpho antedictum populum Fresonicum cor gerentem beluinum divino pascentes pabulo extirpatis erroribus ysdemque penitus eradicatis ad fidem catholicam reduxere continuo completisque post hec que beato viro a suo presule commissa fuerant Traiectum est reversus, ibidemque postmodum dum divine placuerat pietati vitam in pace finivit honorificeque tumulatus et postmodum honorificentius extitit a tumulo translatus, de quoquidem sanctissimo viro Odulpho et in ipsius honorem et gloriam in antedicta Oirschottensi ecclesia singulis annis tam a clero

quam universa plebe sub officio proprio bine solemniantur festive solemnitates una quidem pridie idus iunii de natali eiusdem altera vero via kalendas septembris de eiusdem translatione. Porro cum idem sanctissimus Christi confessor Odulphus sicuti ex libris et codicibus vetustissimis didicimus in antedicto loco qui Oresshot dicitur ex parentibus non infimis natus et a cunabilis nutritus extiterit et post susceptam sacerdotii dignitatem ecclesiam et populum ibidem, ut premissum est, ad tempus rexerit, congruum est et conveniens ut in eadem ecclesia que sumptuosis et innumeris parrochianorum et incolarum ibidem degentium extat fabricata impensis aliqua eiusdem sanctissimi viri habeatur particula locusque natalis sui germinis quod olim produxit fulciatur sacrarum reliquiarum membro. Hinc est quod antedicti oratores aures dominationum vestrarum suis precibus supplicibus pulsare dignum statuere humili prece rogantes ut earundem reliquiarum partem et si fieri valeat membrum notabile ad antedictam ecclesiam Oresschottensem, quam beatus Odulphus olim rexerit, hinc transferre et iuxta sancti viri Bugisi patris siquidem sanctissimi viri Odulphi reliquias (que ibidem honorifice detinentur et venerantur) locare valeant et simul venerari, ut qui olim suo viduato benigno pastore et pro patre nunc solentur et gaudii ac exultationis in pii patris sanctissimarum reliquiarum presentia resumant vires Deo laudem dicant et dolorem olim amissi patris ac pastoris procul pellant ad devotionem excitentur solito ferventiorum plebisque per huiusmodi non exigue estimationem thesauri venerationem in porrigendis manibus adiutricibus ad fabricam structuram augeatur et crescat affectus ardentior atque vicinarum gentium suorum defectuum subsidium devote postulantium confluat exercitus solito numerosior et tandem per eiusdem sanctissimi viri merita et apud Deum suffragia temporum reddatur et adeo concedatur tranquillitas optata. Quod facientes, etc.

Copia litterarum in quadam archa lignea desuper deaurata in ecclesia beati Petri de Oirscot repertarum.

Hee sunt reliquie corporis sancti Bugisi patris sancti Odulphi confessoris domini translate de archa in archam anno Domini millesimo centesimo quinquagesimo, tempore Eugenii summi pontificis, Conradi imperatoris et Henrici secundi presulis civitatis Leodiensis.

Bijlage V

1027

*Tyberia schenkt zichzelf en haar nakomelingen
onder bepaalde voorwaarden
tegen een jaarlijkse cijns aan de S. Odulphus' kerk van (Borgloon)*

In nomine sancte et individue Trinitatis. Notum sit omnibus tam posteris quam presentibus quod ego Tyberia condicione generis libera dedi me cum filiis et filiabus ad censum unius denarii sancto Odulpho solvendum in die Omnium Sanctorum. Nota sint etiam instituta super omni generatione nostra que ventura est a seculo usque in seculum que sunt hec. Si vir de nostro genere extraneam mulierem duxerit vel mulier extraneo id est ei qui non est de familia sancti Odulphi nupserit XII^{clm} denarios dabit custodi ecclesie et sic mulier cum viro suo remanebit et vir cum muliere. Si alter eorum obierit alter eorum dabit XII^{clm} denarios pro eo iure solvendo quod afflif dicitur et sic omnia que sunt vel infra vel extra domum ad ipsum libere revertentur; utroque autem mortuo si eis fuerint filii vel filie dabuntur XII^{clm} denarios et totam possessionem habebunt sin autem proximitate cognationis et scripto nostre institutionis eodem censu omnia possidebunt. Si quid natum fuerit questionis custodi tantum respondebunt ecclesie et ipse mitigabit omnia reddens quod suum est unicuique. Huius rei testes sunt liberi Nerimannus, Berenfridus fratres monasterii, Linico, Albertus, Tegno, ministeriales Hugo, Rikardus, Wizo et alii quamplures. Hoc factum est anno incarnationis domini millesimo XXVII^{mo}, indictione decima tempore Henrici huius nominis tercii Romanorum imperatoris augusti, Reynardo episcopo Leodii existente et Gisleberto comite. Qui aliquid ex suprascriptis subverterit vivus descendat usque ad inferni novissima, filii eius mendicent et eiciantur de habitatione sua fiat, fiat, fiat.

Rijksarchief Hasselt (België) Inventaris van het archief van het Kapittel van Borgloon, ed. J. Grauwels, p. 12. Afschrift in reg. 1 fol. 75v. Gedrukt J. Daris, Notices, T. 1, p. 235.

Bijlage VI

1274

*W. . Deken en convent van S. Salvator en S. Bonifatius in Utrecht
schenken aan deken en broeders van de kerk van Los (Borgloon)
reliëken van S. Odulphus
wijl de vroegere door brand zijn verloren gegaan*

W. Dei gratia decanus totusque ecclesiae sancti Salvatoris et beati Bonifacii in Trajecto conventus. Venerabilibus dominis Decano et fratribus ecclesiae de Los tam praesentibus quam futuris in perpetuum. Quae ad ampliandum cultum domus Domini perficiunt, quae ad dilatandum charitatis officium invitare, fovere et promovere invicem debemus et in omnes: inde est quod cum dilectus noster D. . petitionis vestrae fidelis executor, incendium ecclesiae vestrae nobis aperuisset et damnum reliquiarum vestrarum, maximeque Patroni vestri exposuisset miseriis vestris vehementer compassi sumus, intuitu Dei, pensata etiam vestrae devotionis honestate et praefati D. . instantia et dilectione de ipso corpore beati Odulphi pretiosum thesaurum dilectioni vestrae transmittentes: hunc enim toti terrae nostrae ob multiplicia miraculorum insignia, venerabiliter in sacratissimis ecclesiae nostrae euthecis et pretiosissimis gazophilaciis reconditum, non sine magno timore acquisivimus vobis destinandum. Rogamus itaque charitatem vestram et in Domino commonemus, quatenus cum debita reverentia et solemnitate suscipiatis cum summa sollicitudine et devotione custodiatis. Et quia tanti communicamus Patroni divitiis justum est ut et fraternis de caetero participemus oratione obsequiis ut quem communem habemus Patronum in terris interpellatorem sentiamus in coelis.

Extractum ex libro Registorum Capituli sancti Odulphi Lossensis continente litteras indulgentiarum, reliquiarum ac reddituum et censuum ecclesiae beati sancti Odulphi Lossensis. Prima littera reliquiarum sancti Odulphi patroni nostri

Gedruckt: J. Mantelius, *Historiae Lossensis libri decem*, Leodii, 1717, nr. 25, p. 31–32.
Ontbreekt in: *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, dl. iv.

Bijlage VII

(Borg)Loon, 1421 oct. 18

*Deken en kapittel van de kerk van (Borg)loon
vragen hun collegae van S. Salvator in Utrecht
in het bezit gesteld te mogen worden van relikwieën van S. Odulphus,
patroon van de collegiale kerk in (Borg)Loon*

Venerabilibus et egregiis dominis dominis decano et capitulo insignis ecclesie sancti Salvatoris Traiectensis dominis ac preceptoribus nostris bene meritis. Venerabiles domini et preceptores bene meriti post cordialem commendationem quoniam invocato ad hoc sancto Odulpho nostre ecclesie Lossensis patrono sepiusque per nos et eiusdem ecclesie subditos interpellato, quin vestras benivolas aures is inspiraverit ut suarum reliquiarum saltem in aliqua parte efficeremur participes dubitamus minime iamque audito de dono participationis earum nobis concessa, mittimus preterea venerabiles dominos Servatium Gorren, decanum, ac Gerardum van de Hove, canonicos et confratres nostros ad recipiendum eandem reliquiarum partem atque tam nobile pignus tamque preciosum thesaurum ad nos deferendum et digne prout decet in iamdicta ecclesia Lossensis recondendum, cuius chorus eundem patronum assidue non sine ferventi devotione reclamant, orant et venerantur. Quamobrem E.V.P. obnixè rogamus quatenus dignentur eosdem nostros deputatos benivole audire sic eorum verbis seu dictis fidem indubiam adhibere hiis paucis. Conservat E.V.P. Deus omnipotens votive. Ex opido Lossensi die decima octavo octobris anno vicesimo primo.

E.V.P. Servitores et amici deditissimi
 decanus et capitulum [sancti]
 Odulphi Lossensis Leo [diensis diocesis].

Bijlage VIII

Luik, 984¹

*Notker, bisschop van Luik,
sluit overeenkomst met Ingelardus,
abt van S. Riquier
aangaande in Luiks bisdom gelegen goederen*

In nomine sanctae et individuae Trinitatis. Notkerus, solius Dei gratia providente, Leodicensis ecclesiae aliquantulum providus pontifex. Catholicae matris Ecclesiae filiis, tam praesentibus quam futuris, quibus censi constat semper professione tenendae pietatis, notum fieri volumus quam conventionem ego et abbas Ingelardus invicem habuimus. Habebat siquidem praedictus abbas sancti Richarii quaedam praedia in nostro episcopio sita, v videlicet mansos in villa Hair, et v in villa Farmala, ac i in villa Bursis, et i in Gledela, quae nobis oppignoravit, datis sibi a nobis ex thesauro sancti Lamberti xxxiii denariorum libris, ea scilicet ratione, ut nos vel nostri successores, annis xx sine reclamazione teneremus, sumpto tantum usufructuario cum caeteris redditibus, non alio suspecto foenore. Annis vero praedictis finitis, quacumque die ille aut quilibet successor suus nobis, vel nostris similiter successoribus, memoratum pondus argenti reportando redderet, sua praedia absque ullius contradictionis impedimento recipiendo rehaberet. Unde ut sic rem gestam nostri cognoscerent posteri, hujus testimonii chartulam jussimus conscribi, signoque nostro, ac signis fidelium nostrorum, tam clericorum quam laicorum, qui nobis tunc temporis aderant, ut prudens petierat abbas, censuimus confirmari.

Sign. Notkeri episcopi, S. Godescalci praepositi. S. Nithonis. S. Siconis, S. Ecberti, S. Frederici, S. Gualteri militis, S. Hiserelmi militis, S. Norberti militis, S. Odelmi militis, S. Butsonis militis. – De suis autem: S. Ingelardi abbatis, S. Angelranni monachi, S. Duodelini monachi, S. Senardi militis, S. Heriberti militis, S. Ruethelini militis.

Acta sunt haec Leodii publice v Kal. Novembris, anno Dominicae Incarnationis DCCCCLXXXVIII, indictione XII, imperii vero Henrici anno primo.

Hariulf, Chronique de l'abbaye de Saint-Riquier (ve siècle – 1104), ed. F. Lot, Paris, 1894, p. 170–171.

¹ De datering, hier luidende 989, door F. Lot, Les Derniers Carolingiens, p. 143, noot 1, gecorrigeerd in 984.

Bijlage IX

Luik, 1022 sept. 18

*Durandus, bisschop van Luik,
hernieuwt de overeenkomst van zijn voorganger Notker
met de dan optredend abt van S. Riquier, Angelrannus
aangaande in Luiks bisdom gelegen goederen*

In nomine sanctae et individuae Trinitatis. Durandus, divina propitiante clementia, sanctae Leodicensis Ecclesiae pontifex. Universis Christianae religionis fidelibus, praesentibus videlicet et futuris, compertum fore vulumus, quod Angelrannus, abbas sancti Richarii confessoris Christi, a nobis sibi petierit, ut conventionem quam suus antecessor cum Notkero, hujus sanctae sedis episcopo, habuerat, renovaremus scripto. Sumpserat enim idem suus antecessor ex thesauro sancti Lamberti xxxiii denariorum libras, oppignorans nobis quaedam sancti Richarii praedia: scilicet in villa Hair v mansos, et v in villa Farmala, et i in villa Bursis, et i in Glemdena; ea videlicet ratione, ut quacumque die nobis nostra redderet sua sine contradictione, aut ipse, aut aliquis suus successor, reciperet. Fecimus ergo quod suggererat, et scriptura praesentis chartulae quod antecessores nostri statuerant renovavimus.

Acta sunt haec Leodio, publice, sub die xiv Kalend. Octobris, anno Dominicae Incarnationis mxxxii, imperii vero Henrici xix.

Signum Hezelonis comitis. Signum Humberti clerici. Signum Guathonis clerici. Signum Hiltradi clerici. Signum Adelardi laici. Signum Libuini laici.

Bijlage X

1306

*Deken en kapittel van S. Salvator in Utrecht schenken
– onder voorwaarde dat zij in een gebedsconfraterniteit worden opgenomen –
Johannes de Tenremonda relikwieën van S. Odulphus
ten behoeve van de bij Dendermonde vanouds gelegen
Basilica van S. Odulphus*

Johannes, decanus, et capitulum ecclesie sancti Salvatoris Traiectensis, universis presentes litteras inspecturis, salutem in Domino. Cum per fidelem nostrum magistrum Johannem de Tenremonda, presbiterum, investitum quondam ecclesie de Iudefaes, sane intellexerimus videlicet sanctum Odulphum sacerdotem Domini et confessorem habuisse ab antiquo et ad huc habere basilicam in dyocesi Cameracensi iuxta Tenremondam perpetuis redditibus dotatam in divini officii culturam et augmentum et idem presbiter nobis frequenter supplicaverit quatenus de reliquiis corporis beatissimi Odulphi predicti, que apud nos cum magna diligentia venerabiliter recondite ut dignum est sollicite reservantur vellemus ad opus dicte basilice eidem quidquam impartiri, maxime cum multis merita sancti Odulphi miraculis devotis Christi fidelibus ibidem pandantur. Nos itaque cupientes honorem Dei et salutem ac devotionem Christi fidelium per beatissimum Odulphum feliciter ampliari, ad preces et testimonium dicti presbiteri vere caritatis intuitu concessimus frustum unum de costa et aliud frustum de brachio sancti Odulphi supradicti, iniungentes eidem presbitero ut sollempniter has reliquias recepi procuret, sacerdoti dicte basilice commendet, nec alibi quam in loco sacro et decenti eas deponi sinat aut reservari. Addita tamen hac obligatione, quod sacerdos ceterique cultores eiusdem basilice tam presentes quam futuri, nos in orationibus, missis et ceteris spiritualibus beneficiis suis participes confraternaliter efficiant et observent observareque de cetero promittant. Nam eos participes in consimilibus nobiscum fore promittimus propter Deum. Et hoc nobis petimus dum gratia temporis ad id se obtulerit rescribi ab eisdem quare ad testimonium premissorum sigillum nostrum presentibus litteris est annexum. Datum anno Domini ab incarnatione millesimo tricentesimo sexto mense decembri.

dorso: Concessio reliquiarum sancti Odulphi
ad opus basilice eiusdem sancti iuxta
Tenremondam in dyocesi Cameracensi

Rijksarchief Utrecht, Kapittel van Oudmunster, nr. 407.

Bijlage XI

A.D. c. 830

De Fretherico episcopo

Miracula quaedam sancti Odulfi ad laudem omnipotentis Dei descripturi, prae caeteris illud videtur intimandum quod Deus per eum antequam de hoc saeculo migraret operari dignatus est. – Licet enim descriptor vitae ipsius ob reverentiam Trajectensis pontificis id tacitum omiserit, nos tamen, quia non parum utile audientibus scimus, indiscussum praeteriri non patimur. Tempore igitur prudentissimi Fretherici Trajectensis episcopi contigit beatum Odulfum assistere altari apud Stauron quo tunc temporis erat in Paschali solemnitatem, ut divina mysteria (sicut ubique terrarum mos est) matutinali tempore celebraret. Quum ecce! inter canonem juxta altare astitit ei angelus Domini, talia sancto viro libans; ‘Festina, vir Dei, velocius missam finire, sicque ut astas sacerdotalibus vestimentis indutus, sanctum calicem manibus tenens, ad mare citissimo gradu propera illicque navim invenies quae te Trajectum recto tramite deducet. Festina; quia nisi citius veneris, Trajectensis pontifex more solito missam solemniter celebrabit, quod si fecerit, iudicio divino propter peccatum quod nocte commisit diabolo traditus, confestim miserabiliter projicietur in infernum sepeliendus.’ Haec angelo dicente genusque peccati seriatim manifestante, ab aspectu sacerdotis dicto citius evanuit. At sanctus Odulfus quam celerius potuit missarum sacra peragens, mox sicut jussum sibi fuerat, calicem manibus ferens sacerdotalibusque vestimentis indutus, ad mare nemini quicquam dicens concite properabat. Hoc cernens omnis populus Stauro-nensis eumque amentem credens, mirari, unusquisque alium respicere, quid illud prodigii esset interrogare seque signare coeperunt; sed nullus eorum erat qui alium super hac re edocere sciret. Veniens itaque ad mare piissimus pater Odulfus navem paratam invenit, in quam secure ascendens, angelo Domini illam sine velo, remis, gubernaculo caeterisque armamentis invisibiliter gubernante, in Trajectense litus illaesus illico appulsus est. Quod idcirco supra quam dici fas sit mirabile est, quare, ut gnari ipsius maris asserunt, sine carbasis vix aliquando biduo triduove remis trans-meari potest: verum apud Deum nihil impossibile esse scimus. Sanctus igitur Odulfus ad dominum Frethericum Trajectensem episcopum veniens,

invenit eum cum nimia pompa ad missarum solemniam se praeparantem. Et jam sandaliis pedes et crura ipsius tegebantur, quum ecce! modesto vultu respiciens, vidit beatum Odulfum sacerdotali infula indutum calicemque manibus tenentem prope assistere; admiransque, 'Quid tu,' inquit, 'bone Odulfe, tam insperatus et tam inopinato modo paratus, tam festinus hac die advenisti?' Cui beatus Odulfus: 'Necessitate quadam permaxima coactus, domine pater, vestram sanctitatem tali modo expetii.' Vocansque episcopum seorsum, visionem angelicam omnemque rei veritatem sibi ex ordine sicut superius praetaxatum est pandit: causam etiam modumque eventus eidem indicare studuit, quod ideo talia pateretur quoniam eadem sanctissima nocte cum quadam sanctimoniali, propria videlicet sorore, peccasset. Id episcopus audiens et ultra quam aestimari possit Dei iudicium expavescens, jussit beatum Odulfum Paschalem missam Trajectensi populo solemniter vice sua celebrare. Quod et factum est. Ipse vero episcopus interim infirmitatem simulans, pontificalibus ornamentis redimitus, prope altare residebat. Postea autem condignam poenitentiam a sancto Odulfo sibi injunctam explens, episcopatum reliquit, decem annis exilium passus omnibusque suis incognitus, beatissimo Odulfo cura pastoralis commissa. Et condigne satis, nam quem Deus per angelum suum sic exaltavit, jure ab hominibus honorari meruit. Transactis vero decem annis praefatus pontifex Frethericus, Sancti Spiritus in se gratia cooperante, simul et apicem pontificatus et tanti ordinis admirandam sanctitatem, ut crebra ipsius miracula testantur, obtinere meruit; praestante, Domino nostro Jesu Christo, Qui cum Patre et Spiritu Sancto vivit et regnat Deus per infinita saeculorum saecula: Amen.

Chronicon Abbatiae de Evesham ad annum 1418, ed. W. Dunn Macray, Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptores. Vol. 29 (=Rolls Series), London, 1863, Appendix, p. 315-317.

Bijlage XII

Liber de consuetudinibus divinorum ecclesiae Magdeburgensis

Palmsonntag

Zur Palmenweihe, welche der Erzbischof oder sein Vertreter vornahm, wurde in Procession nach der Liebfrauenkirche gezogen. Nach vollzogener Weihe nahm die zum Dom zurückkehrende Procession auf dem Neuen Markte Aufstellung; in ihrer Mitte hielt der Priester von der S. Odulfs-Kirche *tabulam depictam una parte passione et alia obviatione redemptori cum palmis*, welche alle Anwesenden durch Niederwerfen anbeteten; zuletzt warf sich der Erzbischof selbst auf einer Purpurdecke nieder, während seine Diener eine andere Purpurdecke über ihm hielten. Nach der Rückkehr in den Dom wurde die gemalte Tafel auf dem Hochaltar gestellt, das Gemälde vom Einzug in Jerusalem dem Beschauer zugewandt; an den nächsten Tagen aber wurde die Darstellung der Leidensgeschichte nach vorn gekehrt (P. 153–156).

Vigilia ascensionis domini

Fiet processio ad s. Odolfum. – Itur extra civitatem, deinde per portam que dicitur s. Odalrici, deinde per novam civitatem iuxta muros antique civitatis itur per portam que dicitur s. Odolfi . . . usque ad ecclesiam s. Odolfi . . . In reditu ad ecclesiam s. Petri – ad ecclesiam S. Johannis . . . usque ad finem pontis . . . donec perveniatur ad ecclesiam b. Marie. Rückkehr zum Dom; balneum. Wenn nötig, wird während dieser Procession *collecta pro pace vel pro serenitate vel pro pluvia* gesungen. (p. 218).

Himmelfahrt Christi

Am Abend vorher wird zwischen 4 goldenen Kreuzen das Mauritiusbanner auf dem Hochaltar aufgestellt. *Illud inquam, quod burgenses circa districtum civitatis Magdeburgensis crastino die ducere consueverunt. Septem capselle eburnee cum reliquiis et capsella cum ligno s. crucis* werden in

reine Tücher geschlagen, ut burgenses in crastino paratas inveniant, et eas more suo commodius et mundius ducant.

Post compulsacionem autem que fit ad Te Deum pulsabitur cum maxima campana duabus vicibus ad convocandum burgenses.

Finitis vero matutinis custos coassumet aliquos dominos canonicos seniores presentes, qui simul cum ipso predictas reliquias . . . portabunt de altari . . . et ante aquilonare ostium ecclesie burgensibus presentabit. Qui eas ut dictum est more suo ducent circa districtum civitatis Magdeburgensis, quas eodem itinere ad villam Ottersleve ducere consueverunt.

Bei Regenwetter wird das Mauritiusbanner von dem Kreuzstab gelöst, besonders eingewickelt und beides gesondert den Bürgern übergeben. Der Custos und zum mindesten 8 oder 9 Domherren oder Vicare reiten nach Otterleben, nehmen dort auf dem Kirchhof die Reliquien in Empfang und stellen sie auf den Altar. Finita missa burgenses reliquias denuo assument, quas dum plene dixerint, redibunt Magdeburch et eas ad ecclesiam b. Odolfi portabunt.

Währenddessen gibt der Dompropst den juniores in Ottersleben ein Frühstück. Peracto prandio custos et sui socii redibunt Magdeburch ad communem domum consulum, ubi similiter inveniunt prandium sibi a burgensibus iunioribus preparatum. Quod prandium forsitan plus est honestatis quam necessitatis. Custos tamen eisdem dominis sociis suis quinque soliditas vini tenetur propinare. Quo facto custos et domini predicti subuculas induent et equitantes ad ecclesiam b. Odolfi assument reliquias, quas per latam plateam usque ad novum forum in equis ducant. Dort werden sie vom Domconvent in Procession empfangen.

Postquam autem custos et socii ipsius reportaverunt reliquias ad sanctuarium, cellerarius eos in suum domicilium assumet et duas solidatas medonis eis propinabit (p. 219–223).

Bijlage XIII

*Keizer Hendrik V bevestigt de stichting van een klooster
ten behoeve van Norbertus
door Godfried en Otto van Cappenberg
hun vergrijp tegen zijn persoon tevens vergevende*

C. In nomine sancte et individue Trinitatis. Heinricus divina favente clementia quartus Romanorum imperator augustus. Notum fieri volumus tam presentibus quam futuris Christi fidelibus, quod Godefridus comes et frater eius Otto castrum Capenberg quod iure allodii possidebant cum adiacentibus quatuor curiis Nette, Werne, Heile, Alsteden Deo patri omnipotenti et beate Dei genitrici Marie et beatissimis apostolis Petro et Paulo sanctisque omnibus spe future retributionis animati obtulerunt, tradentes hoc venerabili fratri Norberto suisque fratribus sibi subiectis eorumque successoribus in canonica professione secundum apostolica instituta ibidem degentibus. Nos ipsis fratribus ad imperiale patrocinium confugientibus traditionem hanc ratam et inconvulsam permanere statuimus. Decernimus etiam et firmamus ex rogatu eorundem fratrum, quod nullus episcopus vel eiusdem ecclesie futurus prelatûs potestatem habeat regulam, professionem, institutionem assumptam inmutare vel indulgentia laxioris licentie corrumpere. Advocatus ibi nullus sit, nisi quem fratres ipsi unanimiter elegerint; qui si incommodus vel inutilis fuerit, si semel secundo vel tertio correptus non emendaverit, alium eligendi liberam habeant facultatem. Hoc et fideles Dei scribere volumus, quod eidem Godefrido eiusque fratri pro redemptione anime mee supradicto sacerdote pro eis intercedente regiam offensam ex animo condonamus, obsides eorum manumittimus et quicquid cause vel exactionis in ipsos habuimus vel habere possemus eternaliter postponimus. Ad hanc vero nostram traditionem testes ydoneos adhibuimus: Adelbertum Mogontinum archiepiscopum, Fridericum archiepiscopum Coloniensem, Hartwicum Ratisbonensem episcopum, Ottonem Bavenbergensem episcopum, Brunonem Spirensensem episcopum, Herimannum Augustensem episcopum, Gebehardum Herbipolensem episcopum alii quoque principes: Heinricus dux Bawariorum, Fridericus dux, Symon dux, Pertolfus dux et frater eius Cûnradus, Marchio Theipoldus, marchio Engelbertus, Berengarius comes. Ut autem

hec nostre traditionis auctoritas stabilis et inviolata omni permaneat evo, hanc inde cartam scribi et sigilli nostri impressione iussimus insigniri. Preterea quascunque possessiones, quecunque bona in terris, vineis, mancipiis, censibus, decimis, molendinis, aquis aquarumve decursibus, pratis, pascuis, nemoribus, campestribus, montibus, collibus, vallibus aut quibuslibet aliis rebus predicta Capenbergensis ecclesia in presentiarum possidet aut in futurum concessione pontificum, largitione regum vel principum, oblatione fidelium seu aliis iustis modis poterit adipisci, omnia ei imperatoria auctoritate confirmamus, in quibus hec propriis vocabulis duximus exprimenda: Mengede, Curede, Sorbeke, Wisele, Weshem cum mansis et mansionariis et universis usibus et iusticiis suis. Si qua igitur ecclesiastica secularisve persona hanc nostre constitutionis paginam sciens contra eam venire temptaverit, si secundo terciore commonita presumptionem suam non correxerit, indignationis nostre penam sentiet.

(L. S.)

Signum Henrici quarti Romanorum imperatoris (L. M.)
invictissimi.

Philippus cancellarius recognovi vice archicancellarii.

Data anno Dominice incarnationis M^oC^oXX^oIII^o; indictione XIII^a. Apud
Lobwisen. Quando domnus imperator anulum et baculum ecclesie remisit.